

Φιλοσοφία
Τα βασικά ζητήματα

ΣΕΙΡΑ: ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ:

Nigel Warburton, *Philosophy: THE BASICS*,
ROUTLEDGE (GREAT BRITAIN)

(ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ 1992, Ανατυπώσεις 1992, 1993, 1994
ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ 1995, Ανατυπώσεις 1996, 1998, 1999
ΑΛΛΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ: ΗΠΑ-Καναδάς)

Copyright © για την ελληνική γλώσσα 1999:

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ

Σπ. Τρικούπη 38, 106 83 Αθήνα

Τηλ: 8254053, 8211796, 8816560 - Fax: 8254053

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΕΚΔΟΣΕΩΝ: Διονύσης Βίτσος

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Βίκυ Χατζοπούλου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Γιολάνδα Δάλκα

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ-ΦΙΛΑΜΣ-ΜΟΝΤΑΖ: Πάραλος, Θεμιστοκλέους 31, Αθήνα

ΕΞΩΦΥΛΛΟ: Από τον πίνακα του Raphael, *Η Σχολή των Αθηνών* (16ος αι.)

ISBN: 960-7131-75-4

*Ευχαριστούμε την κ. ΣΟΦΙΑ ΣΚΟΠΕΤΕΑ που διάβασε το κείμενο και
έκανε πολύ χρήσιμες παρατηρήσεις για τη μετάφραση.*

Nigel Warburton

Φιλοσοφία

Τα βασικά ζητήματα

- Ο ΘΕΟΣ
- ΤΟ ΣΩΣΤΟ ΚΑΙ ΤΟ ΛΑΘΟΣ
- Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ
- Ο ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ
- Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ
- Ο ΝΟΥΣ
- Η ΤΕΧΝΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ

Ο NIGEL WARBURTON είναι Λέκτορας Φιλοσοφίας του Open University στη Μεγάλη Βρετανία, ειδικευμένος στο να διδάσκει να σκέφτονται φιλοσοφικά σπουδαστές που για πρώτη φορά έρχονται σε επαφή με τη Φιλοσοφία. Μελέτες του έχουν δημοσιευθεί στα επιστημονικά έντυπα *Ratio*, *The British Journal of Aesthetics*, *History of Photography*, *Cogito*.

Στη μητέρα μου

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	15
Η φιλοσοφία και η ιστορία της	17
Γιατί μελετάμε φιλοσοφία;	18
Είναι δύσκολη η φιλοσοφία;	22
Περιορισμοί της φιλοσοφίας	23
Πώς να χρησιμοποιήσετε το βιβλίο	24
Αλλα αναγνώσματα	25
1. Ο Θεός	27
Το Τελολογικό Επιχείρημα	28
Κριτική του Τελολογικού Επιχειρήματος	30
Το Επιχείρημα του Αρχικού Αιτίου	33
Κριτική του Επιχειρήματος του Αρχικού Αιτίου	34
Το Οντολογικό Επιχείρημα	36
Κριτική του Οντολογικού Επιχειρήματος	37
Γνώση, αποδείξεις και η ύπαρξη του Θεού	40
Το Πρόβλημα του Κακού	41
Προσπάθειες επίλυσης του Προβλήματος του Κακού	43
Η Υπεράσπιση της Ελεύθερης Βούλησης	45
Κριτική της Υπεράσπισης της Ελεύθερης Βούλησης	46
Το επιχείρημα από την πλευρά των θαυμάτων	50
Η θέση του Χιουμ για τα θαύματα	51
Το Επιχείρημα του «Παίκτη». Η άποψη του Πασκάλ	55

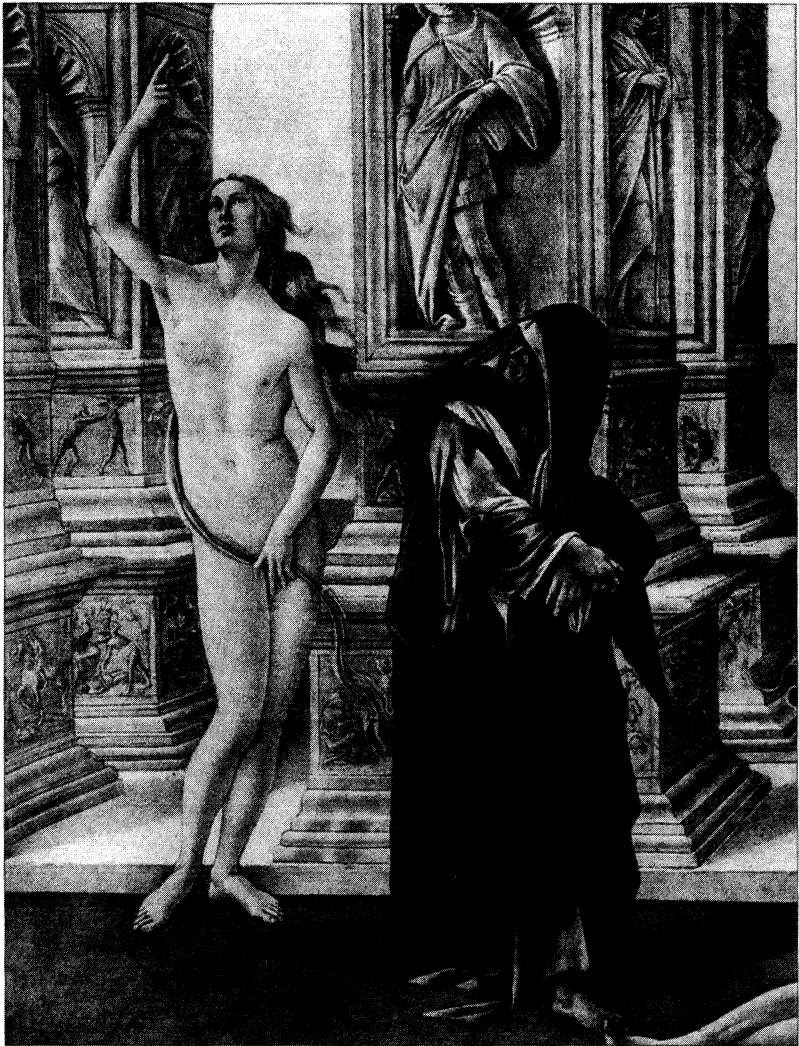

Κριτική του Επιχειρήματος του «Παίκτη»	57
Ο Αντι-ρεαλισμός για το Θεό	59
Κριτική του Αντι-ρεαλισμού για το Θεό	60
Πίστη	61
Συμπέρασμα	63
Άλλα αναγνώσματα	64
2. Το Σωστό και το Λάθος	65
Θεωρίες δεοντολογικής ηθικής	66
Χριστιανική ηθική	67
Κριτική της χριστιανικής ηθικής	68
Ηθική του Καντ	71
Κριτική της Ηθικής του Καντ	76
Θεωρία των Συνπειών	78
Ωφελιμισμός	79
Κριτική του ωφελιμισμού	81
Αρνητικός ωφελιμισμός	84
Κριτική του αρνητικού ωφελιμισμού	86
Ωφελιμισμός του μέτρου	86
Θεωρία της Αρετής	87
Κριτική της θεωρίας της Αρετής	90
Εφαρμοσμένη ηθική	92
Ευθανασία	92
Ηθική και μετα-ηθική	96
Νατουραλισμός	96
Κριτική του νατουραλισμού	97
Σχετικισμός	99
Κριτική του ηθικού σχετικισμού	101
Αξιολογικός υποκειμενισμός	102
Κριτική του αξιολογικού υποκειμενισμού	103
Συμπέρασμα	105
Άλλα αναγνώσματα	105
3. Η Πολιτική	107
Ισότητα	108
Ισομερής κατανομή του πλούτου	110
Κριτική της ισομερούς κατανομής του πλούτου	110

Τρεις επαγγελματικές ευκαιρίες	103
Αντίστροφη διάκριση	104
Κριτική της αντίστροφης διάκρισης	106
Πολιτική ισότητα: δημοκρατία	107
Άμεση δημοκρατία	119
Αντιπροσωπευτική δημοκρατία	120
Κριτική της δημοκρατίας	121
Ελευθερία	123
Αρνητική ελευθερία	124
Κριτική της αρνητικής ελευθερίας	125
Θετική ελευθερία	125
Στέρηση της ελευθερίας: τιμωρία	127
Η τιμωρία ως αντεκδίκηση	127
Κριτική της τιμωρίας ως αντεκδίκησης	128
Αποτροπή	129
Κριτική της αποτροπής	130
Προστασία της κοινωνίας	131
Κριτική της προστασίας της κοινωνίας	131
Αναμόρφωση	132
Κριτική της αναμόρφωσης	133
Πολιτική ανυπακοή	134
Κριτική της πολιτικής ανυπακοής	138
Συμπέρασμα	140
Άλλα αναγνώσματα	141
4. Ο εξωτερικός κόσμος	143
Κοινός ρεαλισμός	144
Σκεπτικισμός ως προς τις ενδείξεις των αισθήσεων	145
Το Επιχείρημα της Ψευδαίσθησης	145
Κριτική του Επιχειρήματος της Ψευδαίσθησης	146
Μήπως ονειρεύομαι;	147
Παραίσθηση	149
Μνήμη και λογική	151
Σκέπτομαι, άρα υπάρχω	154
Κριτική του «Σκέπτομαι, άρα υπάρχω»	154
Απεικονιστικός ρεαλισμός	155
Κριτική του απεικονιστικού ρεαλισμού	158

Ιδεαλισμός	159
Κριτική του ιδεαλισμού	161
Φαινομενοκρατία	165
Κριτική της φαινομενοκρατίας	166
Αιτιοκρατικός ρεαλισμός	168
Κριτική του αιτιοκρατικού ρεαλισμού	170
Συμπέρασμα	170
Άλλα αναγνώσματα	171
5. Η Επιστήμη	173
Η κοινή άποψη για την επιστημονική μέθοδο	174
Κριτική της κοινής άποψης	176
Το Επαγωγικό Πρόβλημα	179
Προσπάθειες επίλυσης του Επαγωγικού Προβλήματος	183
Θεωρία της Διάψευσης: εικασία και ανατροπή	186
Κριτική της θεωρίας της Διάψευσης	190
Συμπέρασμα	192
Άλλα αναγνώσματα	193
6. Ο Νους	195
Φιλοσοφία της νόησης και ψυχολογία	195
Το Πρόβλημα Νους και Σώμα	196
Δυαδισμός	197
Κριτική του δυαδισμού	198
Δυαδισμός χωρίς αλληλεπίδραση	201
Υλισμός	203
Θεωρία της τυπολογικής ταυτότητας	204
Κριτική της θεωρίας της τυπολογικής ταυτότητας	206
Θεωρία της ενδεικτικής ταυτότητας	210
Κριτική της θεωρίας της ενδεικτικής ταυτότητας	211
Συμπεριφορισμός	212
Κριτική του συμπεριφορισμού	213
Qualia	214
Λειτουργιοκρατία	216
Κριτική της λειτουργιοκρατίας	218
Ο Νους των Άλλων	220
Το επιχείρημα εξ αναλογίας	221

Κριτική του επιχειρήματος εξ αναλογίας	222
Συμπέρασμα	224
Άλλα αναγνώσματα	224
7. Η Τέχνη	227
Μπορεί να οριστεί η τέχνη;	228
Η άποψη της οικογενειακής ομοιότητας	228
Κριτική της άποψης της οικογενειακής ομοιότητας	229
Θεωρία της σημαίνουσας μορφής	230
Κριτική της θεωρίας της σημαίνουσας μορφής	231
Ιδεαλιστική θεωρία	233
Κριτική της ιδεαλιστικής θεωρίας	234
Θεωρία της θεσμοθέτησης	235
Κριτική της θεωρίας της θεσμοθέτησης	237
Κριτική της τέχνης	240
Θεωρία της αντι-πρόθεσης	240
Κριτική της θεωρίας της αντι-πρόθεσης	241
Εκτέλεση, ερμηνεία, γνησιότητα	243
Ιστορική γνησιότητα στην εκτέλεση	245
Κριτική της ιστορικής γνησιότητας στην εκτέλεση	246
Πλαστογραφία και καλλιτεχνική αξία	247
Συμπέρασμα	252
Άλλα αναγνώσματα	253

Botticelli: *Η γυμνή αλήθεια.*

Εισαγωγή

Τι είναι φιλοσοφία; Ο καθένας μας ξέρει πως πρόκειται για ένα πολύ δύσκολο ερώτημα. Ένας απλός τρόπος ν' απαντήσουμε και να ξοφλήσουμε είναι να πούμε στην αρχή ότι φιλοσοφία είναι η ασχολία των φιλοσόφων και στη συνέχεια να δώσουμε ως παράδειγμα τα κείμενα του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Καρτέσιου, του Χιουμ, του Καντ, του Ράσσελ, του Βιτγκενστάιν, του Σαρτρ και άλλων διάσημων φιλοσόφων.

Όμως, αν μόλις τώρα αρχίσατε ν' ασχολείσθε με το θέμα, η απάντηση αυτή είναι μάλλον απίθανο να σας φανεί χρήσιμη, αφού το πιθανότερο είναι να μην έχετε την παραμικρή επαφή με το έργο των παραπάνω συγγραφέων. Αλλά ακόμα κι αν έχετε διαβάσει κάτι από το έργο τους, θα σας φανεί και πάλι δύσκολο να εξηγήσετε τι κοινό έχουν – αν έχουν – μεταξύ τους όλοι αυτοί οι φιλόσοφοι.

Ένας άλλος τρόπος να προσεγγίσει κανείς το ερώτημα είναι να αναφέρει ότι η λέξη φιλοσοφία είναι ελληνική και σημαίνει «αγάπη για τη σοφία». Αυτό όμως είναι μάλλον ασαφές και σας βοηθά ακόμα λιγότερο. Επομένως, μερικά σχόλια, έστω και γενικά, σχε-

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

τικά με το τι είναι φιλοσοφία είναι απαραίτητα.

Η φιλοσοφία είναι μια δραστηριότητα: είναι ένας τρόπος σκέψης που απαντά σ' ένα συγκεκριμένο είδος ερωτημάτων. Αυτό που κυρίως τη διακρίνει είναι η χρήση λογικών επιχειρημάτων. Οι φιλόσοφοι ασχολούνται κυρίως με επιχειρήματα: κατασκευάζουν τα δικά τους, ανατρέπουν των άλλων ή και τα δύο. Επίσης αναλύουν και διασαφηνίζουν αφηρημένες έννοιες.

Η λέξη «φιλοσοφία» χρησιμοποιείται συχνά και ως μια πολύ γενική έννοια και σημαίνει τη γενική άποψη κάποιου για τη ζωή ή άλλες φορές αναφέρεται σε ορισμένες μορφές μυστικισμού. Αλλά εδώ δεν θα χρησιμοποιήσω τη λέξη μ' αυτή τη γενικότερη έννοιά της.

Σκοπός μου είναι να παρουσιάσω ορισμένα βασικά θέματα φιλοσοφικής συζήτησης που ανήκουν σε μια μακροχρόνια νοητική διαδικασία, η οποία ξεκίνησε με τους αρχαίους Έλληνες και άνηψε τον εικοστό αιώνα, κυρίως στην Ευρώπη και στην Αμερική.

Ποια λοιπόν είναι αυτά τα πράγματα για τα οποία επιχειρηματολογούν οι φιλόσοφοι και πώς κινούνται μέσα στα πλαίσια αυτής της μακροχρόνιας πορείας τους;

Συχνά εξετάζουν θέματα για τα οποία οι περισσότεροι από μας συνήθως έχουμε την εντύπωση πως είναι λυμένα. Τους άπασχολούν ερωτήματα σχετικά μ' αυτό που αρκετά αόριστα θα μπορούσαμε να περιγράψουμε ως «το νόημα της ζωής».

Ερωτήματα δηλαδή που αφορούν τη θρησκεία, το σωστό και το λάθος, την πολιτική, τη φύση του εξωτερικού κόσμου, το νου, την επιστήμη, την τέχνη και πολλά άλλα θέματα.

Για παράδειγμα, οι περισσότεροι άνθρωποι περνούν όλη τους τη ζωή χωρίς να αμφισβητούν θεμελιώδεις ανθρώπινες πεποιθήσεις, όπως π.χ. το ότι δεν πρέπει να σκοτώνουμε. Γιατί όμως δεν πρέπει; Με ποιο δικαιολογητικό λέμε ότι είναι λάθος να σκοτώνουμε; Είναι λάθος σε όλες τις περιπτώσεις; Και τι εννοώ, τέλος πάντων, λέγοντας «λάθος»; Αυτά είναι φιλοσοφικά ερωτήματα.

Εξετάζοντας πολλές από τις πεποιθήσεις μας, θα διαπιστώ-

σουμε ότι οι περισσότερες είναι γερά ριζωμένες ενώ άλλες δεν είναι καθόλου. Η μελέτη της φιλοσοφίας όχι μόνο μας βοηθά να ξεκαθαρίσουμε τη σκέψη μας σχετικά με τις προκαταλήψεις μας, αλλά μας βοηθά και να διευκρινίσουμε τι ακριβώς πιστεύουμε. Αναπτύσσει την ικανότητά μας να επιχειρηματολογούμε με σαφήνεια πάνω σε μια μεγάλη θεματολογία παρέχοντάς μας ένα χρήσιμο προσόν που μπορούμε να εφαρμόσουμε και στην καθημερινή ζωή μας.

Η φιλοσοφία και η ιστορία της

Από την εποχή του Σωκράτη μέχρι σήμερα έχουν περάσει πολλοί φιλόσοφοι, αρκετοί από τους οποίους υπήρξαν μεγάλοι στοχαστές. Στην πρώτη μου παράγραφο ανέφερα μερικούς απ' αυτούς.

Ένα βιβλίο φιλοσοφίας θα μπορούσε να προσεγγίσει το θέμα από την ιστορική σκοπιά, αναλύοντας τη συνεισφορά αυτών των φιλοσόφων με χρονολογική σειρά. Εγώ όμως δεν θα κινηθώ εδώ μ' αυτό τον τρόπο. Χρησιμοποιώ μια θεματική προσέγγιση. Μια προσέγγιση που επικεντρώνεται στα συγκεκριμένα φιλοσοφικά ερωτήματα κι όχι στην ιστορία τους.

Η ιστορία της φιλοσοφίας είναι από μόνη της συναρπαστική και σημαντική και πολλά κλασικά φιλοσοφικά κείμενα αποτελούν σπουδαία έργα τέχνης. Οι Σωκρατικοί Διάλογοι του Πλάτωνα, οι *Μεταφυσικοί στοχασμοί* [Méditations métaphysiques] του Καρτέσιου, η *Έρευνα Σχετικά με την Ανθρώπινη Αντίληψη* [Enquiry Concerning Human Understanding] του Ντέιβιντ Χιουμ και το *Τάδε Εφη Ζαρατούστρας* [Also sprach Zarathustra] του Φρειδερίκου Νίτσε, για ν' αναφέρουμε μερικά μόνο παραδείγματα, είναι έργα που αποτελούν επιβλητικά και υποδειγματικά γραπτά μνημεία, όποια κι αν είναι τα κριτήρια με τα οποία τα εξετάζουμε.

Παρά το γεγονός ότι η μελέτη της ιστορίας της φιλοσοφίας

είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, ο σκοπός μου μ' ετούτο το βιβλίο είναι να σας δώσω τα εργαλεία που θα σας κάνουν να στοχαστείτε οι ίδιοι πάνω στα διάφορα φιλοσοφικά θέματα κι όχι να σας εξηγήσω απλώς τι σκέφτηκαν πάνω σ' αυτά τα θέματα διάφορες εξέχουσες μορφές φιλοσόφων.

Οποιαδήποτε σοβαρή μελέτη της φιλοσοφίας θα πρέπει να αποτελεί ένα μείγμα ιστορικής και θεματικής προσέγγισης, μιας και, αν δεν γνωρίζουμε τα επιχειρήματα και τα σφάλματα των φιλοσόφων που προηγήθηκαν, δεν είναι δυνατό να ελπίζουμε ότι η συνεισφορά μας στο θέμα θα είναι σημαντική. Χωρίς γνώσεις ιστορίας, οι φιλόσοφοι δεν θα έκαναν την παραμικρή πρόοδο. Αντιθέτως, θα έπεφταν συνεχώς στα ίδια σφάλματα αγνοώντας ότι τα έκαναν κι άλλοι πριν απ' αυτούς. Από την άλλη μεριά, πολλοί φιλόσοφοι αναπτύσσουν τις δικές τους θεωρίες στην προσπάθειά τους να διορθώσουν τα λάθη στο έργο προηγούμενων φιλοσόφων. Ένα σύντομο βιβλίο, βέβαια, σαν ετούτο είναι αδύνατο να εκτιμήσει τις ιδιαίτερες αποχρώσεις στο έργο καθενός στοχαστή. Τα αναγνώσματα που προτείνονται στο τέλος κάθε κεφαλαίου θα βοηθήσουν ώστε τα θέματα που συζητούνται εδώ να τοποθετηθούν σ' ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο.

Γιατί μελετάμε φιλοσοφία;

Έχει υποστηριχθεί μερικές φορές ότι η μελέτη της φιλοσοφίας δεν εξυπηρετεί τίποτα, μιας και όλοι οι φιλόσοφοι δεν κάνουν τίποτ' άλλο απ' το να κάθονται και να ψειρίζουν το νόημα των λέξεων. Δεν φαίνεται να βγάζουν ποτέ συμπεράσματα με κάποια ουσία, ενώ η συνεισφορά τους στην κοινωνία είναι κυριολεκτικά ανύπαρκτη. Συνεχίζουν να διαπληκτίζονται για τα ίδια προβλήματα που απασχολούσαν τους αρχαίους Έλληνες. Η φιλοσοφία φαίνεται να μην συντελεί στο να αλλάξει τίποτα. Η φιλοσοφία αφήνει τα πάντα όπως τα βρήκε.

Συνεπώς φυσιολογικά προκύπτει το ερώτημα: Έχει τελικά κα-

μιά αξία η μελέτη της φιλοσοφίας; Ή μήπως, με το ν' αρχίσουμε να αμφισβητούμε τα θεμελιώδη πιστεύω της ζωής μας, κινδυνεύουμε να φτάσουμε να θέσουμε τον ίδιο τον εαυτό μας σε κίνδυνο; Κινδυνεύουμε δηλαδή να φτάσουμε στο σημείο να αισθανόμαστε ανίκανοι για οτιδήποτε, να παραλύσουμε από την πολλή αμφισβήτηση;

Η καρικατούρα που έχουμε στο μυαλό μας για το φιλόσοφο είναι ότι πρόκειται για έναν άνθρωπο που μπορεί να χειριστεί έξοχα πολύ αφηρημένες έννοιες όσο κάθεται άνετα στην πολυθρόνα του μέσα στο εντευκτήριο της Οξφόρδης ή του Κέιμπριτζ, αλλά που συγχρόνως είναι εντελώς ανίκανος ν' αντιμετωπίσει τα πρακτικά θέματα της ζωής. Κάποιος δηλαδή που μπορεί να εξηγήσει τα πιο πολύπλοκα αποσπάσματα της φιλοσοφίας του Χέγκελ, αλλά δεν ξέρει ούτε καν να βράσει ένα αβγό.

Ζωή με ερωτηματικά

Ένας σημαντικός λόγος να μελετήσει κανείς φιλοσοφία είναι επειδή αυτή αφορά θεμελιώδη ερωτήματα σχετικά με το νόημα της ύπαρξής μας. Οι περισσότεροι από μας σε κάποια στιγμή της ζωής μας θέτουμε στον εαυτό μας τα βασικά φιλοσοφικά ερωτήματα: Γιατί ήρθαμε στον κόσμο; Έχουμε καμιά απόδειξη ότι ο Θεός υπάρχει; Έχει κανένα σκοπό η ζωή μας; Τι είναι αυτό που ξεχωρίζει το σωστό από το λάθος; Μπορούμε ποτέ να παραβούμε το νόμο χωρίς να είμαστε ανήθικοι; Θα μπορούσε η ζωή μας να είναι απλώς ένα όνειρο; Ο νους μας είναι διαφορετικό πράγμα από το σώμα μας ή μήπως η υπόστασή μας είναι μόνο υλική; Τι θεωρούμε πρόοδο στην επιστήμη; Τι είναι τέχνη;

Οι περισσότεροι μελετητές της φιλοσοφίας πιστεύουν ότι είναι σημαντικό για τον καθένα μας να εξετάζει τέτοιου είδους ερωτήματα. Μερικοί φτάνουν στο σημείο να υποστηρίζουν ότι μια ζωή χωρίς ερωτηματικά δεν έχει καμιά αξία. Όταν η ύπαρξή μας ακολουθεί μια ρουτίνα χωρίς ποτέ να εξετάζονται τα κίνητρα πά-

νω στα οποία βασίζεται, είναι σαν να οδηγούμε ένα αυτοκίνητο που δεν έχει πάει ποτέ για σέρβις και του οποίου μπορεί να εμπιστευτεί κανείς τα φρένα, το σύστημα οδήγησης, τη μηχανή, αφού μέχρι τώρα δεν παρουσίασαν ποτέ πρόβλημα, χωρίς όμως να παύει αυτή του η εμπιστοσύνη να είναι και απόλυτα αδικαιολόγητη. Τα τακάκια των φρένων μπορεί να είναι ελαττωματικά και να μη λειτουργήσουν ακριβώς τη στιγμή που τα χρειάζεσαι περισσότερο. Κατ' αναλογία, μπορεί οι αρχές στις οποίες βασίζεται η ζωή του καθένα να μην παρουσιάζουν κανένα απολύτως πρόβλημα, μέχρι που θα παρουσιασθούν οι δυσκολίες της ζωής και οι αρχές αυτές θα τεθούν υπό αμφισβήτηση.

Αλλά, από την άλλη πλευρά, αν δεν αμφισβητείτε σοβαρά την ορθότητα των αντιλήψεων στις οποίες βασίζεται η ζωή σας, σίγουρα κάνετε τη ζωή σας φτωχότερη επειδή ακριβώς δεν αξιοποιείτε τις διανοητικές σας δυνάμεις. Πολλοί άνθρωποι βρίσκουν ότι απαιτεί υπερβολικά μεγάλη προσπάθεια η ότι φέρνει μεγάλη αναστάτωση η ενασχόληση με τέτοια θεμελιώδη ερωτήματα. Ίσως να είναι ευτυχισμένοι και βολεμένοι μέσα στις προκαταλήψεις τους. Άλλοι όμως νιώθουν μεγάλη επιθυμία να δώσουν απαντήσεις στα φιλοσοφικά ερωτήματα και κάτι τέτοιο αποτελεί πρόκληση γι' αυτούς.

Μαθαίνουμε να σκεφτόμαστε

Άλλος ένας λόγος να μελετήσει κανείς φιλοσοφία είναι ότι αποτελεί μια καλή μέθοδο για να μάθουμε να σκεφτόμαστε με μεγαλύτερη καθαρότητα πάνω σε μια ευρύτατη γκάμα θεμάτων.

Η μεθοδολογία της φιλοσοφικής σκέψης μπορεί να μας φανεί χρήσιμη σε ποικίλες καταστάσεις, μιας και, αναλύοντας τα υπέρ και τα κατά μιας άποψης, αποκτάμε προσόντα που μπορούν να εφαρμοστούν και σε άλλους τομείς της ζωής.

Πολλοί άνθρωποι που έχουν μελετήσει φιλοσοφία εφαρμόζουν αργότερα τις φιλοσοφικές τους ικανότητες σε επαγγέλματα

πολύ διαφορετικά. Γίνονται, ας πούμε, δικηγόροι, προγραμματιστές ηλεκτρονικών υπολογιστών, σύμβουλοι επιχειρήσεων, δημόσιοι υπάλληλοι και δημοσιογράφοι. Σε τομείς, δηλαδή, στους οποίους η καθαρότητα της σκέψης αποτελεί μεγάλο προσόν.

Αλλά κι οι φιλόσοφοι, όταν στρέφονται στις τέχνες, επίσης χρησιμοποιούν τη βαθύτερη αντίληψη που αποκομίζουν σχετικά με την ανθρώπινη φύση. Αρκετοί φιλόσοφοι έχουν γνωρίσει επιτυχία ως μυθιστοριογράφοι, κριτικοί, ποιητές, κινηματογραφιστές και θεατρικοί συγγραφείς.

Απόλαυση

Μια ακόμα αιτιολογία για τη μελέτη της φιλοσοφίας είναι ότι για πολλούς ανθρώπους μπορεί ν' αποτελέσει μια ιδιαίτερα απολαυστική δραστηριότητα. Αν κι αυτό το υπέρ της φιλοσοφίας επιχειρήματα περιέχει τον κίνδυνο να κατηγορηθεί ότι υποβιβάζει τη φιλοσοφική δραστηριότητα στο επίπεδο της επίλυσης σταυρόλεξου.

Η αλήθεια είναι πως μερικές φορές ο τρόπος που ορισμένοι φιλόσοφοι προσεγγίζουν το θέμα δεν απέχει και πολύ από τη λύση ενός σταυρόλεξου. Για ορισμένους επαγγελματίες φιλοσόφους η επίλυση δυσνόητων λογικών γρίφων γίνεται εμμονή και αυτοσκοπός. Ακολουθείται δε από τη δημοσίευση αυτών των λύσεων σε περιοδικά αποκρυφισμού.

Στο άλλο άκρο, ορισμένοι φιλόσοφοι που εργάζονται σε πανεπιστήμια βλέπουν το έργο τους ως μέρος της «καριέρας» τους και δημοσιεύουν τις συχνά μέτριες εργασίες τους απλώς και μόνο επειδή θα τους επιτρέψουν να «ανέβουν» και να πάρουν προαγωγή, αφού εξακολουθεί η ποσότητα των δημοσιεύσεων να αποτελεί έναν από τους παράγοντες που καθορίζουν το ποιος θα προαχθεί. Ικανοποιούνται τόσο με το να βλέπουν το όνομά τους τυπωμένο, όσο και με την αύξηση των αποδοχών και του κύρους τους που συνοδεύει την προαγωγή. Ευτυχώς όμως το επίπεδο της φιλοσοφίας ως επί το πλείστον δεν είναι τόσο χαμηλό.

Είναι δύσκολη η φιλοσοφία;

Η φιλοσοφία θεωρείται σαν δύσκολο πεδίο. Υπάρχουν διάφορες δυσκολίες σ' αυτήν. Πολλές απ' αυτές είναι αναπόφευκτες.

Είναι αλήθεια ότι πολλά από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι επαγγελματίες φιλόσοφοι απαιτούν πράγματι υψηλό επίπεδο αφηρημένης σκέψης. Αυτό όμως ισχύει για όλες σχεδόν τις πνευματικές αναζητήσεις. Και σ' αυτό η φιλοσοφία δεν διαφέρει καθόλου από τη φυσική, τη λογοτεχνική κριτική, τον προγραμματισμό των ηλεκτρονικών υπολογιστών, τη γεωλογία, τα μαθηματικά ή την ιστορία.

Σε όλα αυτά, αλλά και σ' άλλα πεδία γνώσης, η δυσκολία που υπάρχει στο να συνεισφέρει κανείς ουσιαστικά και πρωτότυπα στο θέμα δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται ως πρόφαση για τον αποκλεισμό των απλών ανθρώπων από την πρόοδο που γίνεται στον κάθε τομέα ούτε ως εμπόδιο για να γνωρίσουν τις βασικές μεθόδους της.

Ωστόσο, υπάρχει και μια δεύτερη δυσκολία που σχετίζεται με τη φιλοσοφία, η οποία όμως μπορεί να αποφευχθεί. Οι φιλόσοφοι δεν είναι πάντοτε καλοί συγγραφείς. Πολλοί απ' αυτούς παρουσιάζουν μεγάλα προβλήματα στη μετάδοση των ιδεών τους. Μερικές φορές αυτό συμβαίνει επειδή το μόνο για το οποίο ενδιαφέρονται είναι να αγγίξουν ένα πολύ μικρό κοινό εξειδικευμένων αναγνωστών. Κι επειδή χρησιμοποιούν, πολλές φορές χωρίς λόγο, πολύπλοκη ορολογία, προκαλείται σύγχυση σε όσους δεν είναι εξοικειωμένοι μ' αυτήν.

Οι εξειδικευμένοι όροι είναι χρήσιμοι για να αποφεύγεται η συνεχής επεξήγηση συγκεκριμένων εννοιών κάθε φορά που χρησιμοποιούνται. Στον κύκλο όμως των επαγγελματιών φιλοσόφων υπάρχει δυστυχώς η τάση να χρησιμοποιούνται εξειδικευμένοι όροι άνευ λόγου και αιτίας. Πολλοί χρησιμοποιούν λατινικές φράσεις, παρ' όλο που υπάρχουν θαυμάσιοι αντίστοιχοι όροι στη γλώσσα τους. Μια παράγραφος διανθισμένη από ασυνήθιστες λέξεις ή και συνηθισμένες λέξεις που χρησιμοποιούνται με ασυνή-

θιστο τρόπο μπορεί να τρομάξει τον αναγνώστη. Ορισμένοι φιλόσοφοι μοιάζουν να μιλούν και να γράφουν σε μια γλώσσα που την έχουν επινοήσει αυτοί οι ίδιοι, πράγμα που μπορεί να κάνει τη φιλοσοφία να φαίνεται πολύ πιο δύσκολη υπόθεση απ' όσο πραγματικά είναι.

Στο βιβλίο μου έχω προσπαθήσει ν' αποφύγω την άσκοπη ορολογία και στην πορεία εξηγώ όλους τους ασυνήθιστους όρους. Αυτή η προσέγγιση θα σας προσφέρει το βασικό φιλοσοφικό λεξιλόγιο που είναι απαραίτητο για να κατανοήσετε μερικά από τα πιο δύσκολα φιλοσοφικά κείμενα που προτείνονται ως αναγνώσματα στο τέλος κάθε κεφαλαίου.

Περιορισμοί της φιλοσοφίας

Ορισμένοι μελετητές της φιλοσοφίας έχουν παράλογα μεγάλες προσδοκίες από αυτήν. Περιμένουν ότι θα τους προσφέρει μια ολοκληρωμένη και λεπτομερέστατη εικόνα της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Νομίζουν ότι η φιλοσοφία θα τους αποκαλύψει το νόημα της ζωής και θα τους εξηγήσει κάθε πτυχή της πολύπλοκης ύπαρξής μας. Παρ' όλο που η μελέτη της φιλοσοφίας μπορεί να ερμηνεύσει πολλά από τα θεμελιώδη ερωτήματα που αφορούν τη ζωή μας, απέχει πολύ από το να μας δώσει μια ολοκληρωμένη εικόνα. Η μελέτη της φιλοσοφίας δεν μπορεί να αντικαταστήσει τη μελέτη της τέχνης, της λογοτεχνίας, της ιστορίας, της ψυχολογίας, της ανθρωπολογίας, της κοινωνιολογίας, της πολιτικής και των φυσικών επιστημών.

Όλα αυτά τα διαφορετικά θέματα πραγματεύονται διαφορετικές πλευρές της ανθρώπινης ζωής και το καθένα παρέχει διαφορετικού είδους γνώση. Ορισμένες πλευρές της ζωής του καθενός δεν επιδέχονται φιλοσοφική ανάλυση. Μπορεί μάλιστα να μην επιδέχονται ανάλυση κανενός είδους. Είναι σημαντικό επομένως να μην περιμένουμε πάρα πολλά από τη φιλοσοφία.

Πώς να χρησιμοποιήσετε το βιβλίο

Έχω ήδη τονίσει ότι η φιλοσοφία πριν απ' όλα αποτελεί μια δραστηριότητα. Αυτό το βιβλίο λοιπόν δεν πρέπει να διαβαστεί παθητικά. Θα μπορούσε κανείς απλώς να αποστηθίσει τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται εδώ, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι έτσι θα μάθαινε να φιλοσοφεί, παρ' όλο που σίγουρα θ' αποκτούσε κάποιες έγκυρες γνώσεις σχετικά με ορισμένα από τα βασικά επιχειρήματα που χρησιμοποιούν οι φιλόσοφοι. Ο ιδανικός αναγνώστης του βιβλίου θα το διαβάσει με κριτικό πνεύμα, αμφισβητώντας συνεχώς τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται και επινοώντας τα δικά του αντεπιχειρήματα. Πρόθεση ετούτου του βιβλίου είναι να διεγείρει τη σκέψη, όχι να την αντικαταστήσει. Διαβάζοντας με κριτικό πνεύμα, θα βρείτε αναμφισβήτητα πολλά πράγματα με τα οποία διαφωνείτε και στην πορεία θα ξεκαθαρίσετε τις δικές σας πεποιθήσεις.

Αν και προσπάθησα να παρουσιάσω όλα τα κεφάλαια με τρόπο προσιτό σε κάποιον που δεν έχει ποτέ μέχρι τώρα μελετήσει φιλοσοφία, ορισμένα παραμένουν πιο δυσνόητα από άλλα. Οι περισσότεροι άνθρωποι τουλάχιστον έχουν αναρωτηθεί σε σχέση με το ζήτημα της ύπαρξης του Θεού κι έχουν εξετάσει τα επιχειρήματα και των δύο πλευρών. Το κεφάλαιο που αφορά το Θεό, επομένως, δεν θα πρέπει να παρουσιάσει ιδιαίτερες δυσκολίες.

Όμως δεν υπάρχουν πολλοί μη-φιλόσοφοι που να έχουν σκεφτεί διεξοδικά πάνω σε μερικά από τα θέματα που αναπτύσσονται στα κεφάλαια για τον εξωτερικό κόσμο, για το νου, για το σωστό και το λάθος. Κάποια από τα κεφάλαια, ιδιαίτερα εκείνο που αφορά το νου, ίσως χρειαστούν περισσότερο χρόνο ανάγνωσης. Εγώ θα πρότεινα να ξεφυλλίσετε στην αρχή στα γρήγορα όλα τα κεφάλαια και μετά να επιστρέψετε στα συγκεκριμένα σημεία τα οποία βρίσκετε ενδιαφέροντα, αντί να καθυστερήσετε μελετώντας όλα τα υποκεφάλαια και να διακινδυνεύετε να πνιγείτε σε λεπτομέρειες χωρίς να αντιλαμβάνεστε πώς σχετίζονται μεταξύ τους τα διάφορα επιχειρήματα.

Υπάρχει ένα θέμα που το βιβλίο θα μπορούσε προφανώς να περιλαμβάνει: η λογική. Δεν το συμπεριέλαβα, επειδή πρόκειται για έναν τομέα πολύ εξειδικευμένο ο οποίος δεν είναι δυνατό να παρουσιαστεί ικανοποιητικά στις περιορισμένες σελίδες αυτού του βιβλίου.

Στους φοιτητές, το βιβλίο θα χρησιμεύσει τόσο για να εμποδίσουν αυτά που μαθαίνουν στις παραδόσεις όσο και ως βοήθημα στη συγγραφή των εργασιών τους.

Άλλα αναγνώσματα

Η περαιτέρω βιβλιογραφία που προτείνω είναι σκόπιμα περιορισμένη. Περιλαμβάνει αποκλειστικά εργασίες που θα πρότεινα ανεπιφύλακτα σε κάποιον που αρχίζει τώρα να μελετά φιλοσοφία.

- *The Great Philosophers* του Bryan Magee (Oxford: Oxford University Press, 1987): Μια καλή εισαγωγή στην ιστορία της φιλοσοφίας. Αποτελείται από συζητήσεις που κάνουν σύγχρονοι φιλόσοφοι πάνω στο έργο μεγάλων φιλοσόφων του παρελθόντος και είναι βασισμένη στην ομότιτλη τηλεοπτική σειρά του BBC.
- *The British Empiricists* του Stephen Priest (London: Penguin, 1990): Οι απόψεις μερικών από τους σημαντικότερους Βρετανούς φιλοσόφους από το δέκατο έβδομο αιώνα ως τα μέσα του εικοστού, σε μια πολύ περιεκτική περίληψη.
- *A Short History of Modern Philosophy* του Roger Scruton (London: Routledge, 1989): μια σύντομη επισκόπηση των σημαντικότερων φιλοσόφων, από τον Καρτέσιο ως τον Βιτγκενστάιν.
- *A Dictionary of Philosophy* σε επιμέλεια του Anthony Flew (London: Pan, 1979): Χρήσιμο ως πηγή πληροφοριών, όπως και το *A Dictionary of Philosophy* του A. R. Lacey (London: Routledge, 1976).

Για όσους ενδιαφέρονται για τις μεθόδους επιχειρηματολογίας που χρησιμοποιούν οι φιλόσοφοι υπάρχουν αρκετά σχετικά βιβλία, όπως το δικό μου, *Thinking from A to Z* (London: Routledge, 1996), το *A Rule-book for Arguments* του Anthony Weston (Indianapolis: Hackett,

δεύτερη έκδοση, 1992) και το *The logic of Real Arguments* του Alec Fisher (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

Υπάρχουν δύο ακόμα βιβλία πάνω σ' αυτό το θέμα που έχουν και τα δύο εξαντληθεί αλλά μπορεί να υπάρχουν σε βιβλιοθήκες: *Thinking about Thinking* του Anthony Flew (London: Fontana, 1975) και *Straight and Crooked Thinking* του Robert H. Thouless (London: Pan, 1974).

Πάνω στο θέμα της εύληπτης γραφής και της σημασίας της, αξίζει κανείς να διαβάσει το δοκίμιο του George Orwell «Politics and the English Language», το οποίο περιέχεται στο βιβλίο *The Penguin Essays of George Orwell* (London: Penguin, 1990).

Για πρακτικές συμβουλές σ' αυτό τον τομέα, αποταθείτε στο *The Complete Plain Words* του Ernest Gowers (London: Penguin, 1962) και στο *Plain English* των Diane Collinson, Gillian Kirkup, Robin Kyd και Lynne Slocombe (Milton Keynes: Open University Press, δεύτερη έκδοση, 1992). Είναι και τα δύο έξοχα.

Ο Θεός

Υπάρχει Θεός; Αυτό είναι ένα θεμελιώδες ερώτημα, ένα ερώτημα που όλοι κάνουμε στον εαυτό μας κάποια στιγμή στη ζωή μας. Η απάντηση που δίνει ο καθένας μας επηρεάζει τον τρόπο της συμπεριφοράς μας, τον τρόπο που κατανοούμε τον κόσμο, αλλά και τις προσδοκίες μας. Αν ο Θεός υπάρχει, τότε η ανθρώπινη ύπαρξη έχει κάποιο σκοπό κι εμείς μπορούμε να ελπίζουμε στην αιώνια ζωή. Αν δεν υπάρχει, τότε το νόημα της ζωής μας πρέπει να το δημιουργήσουμε μόνοι μας. Κανένας εξωτερικός παράγοντας δεν μπορεί να της δώσει νόημα. Κι ο θάνατος είναι πιθανώς το τέλος.

Όταν οι φιλόσοφοι στρέφουν την προσοχή τους στη θρησκεία, συνήθως εξετάζουν τα διάφορα επιχειρήματα που έχουν προβληθεί κατά καιρούς, τα οποία είτε συμφωνούν με την ύπαρξη του Θεού είτε εναντιώνονται σ' αυτήν. Ζυγίζουν τις αποδείξεις και μελετούν προσεχτικά την υφή και τις συνεπαγωγές των επιχειρημάτων. Εξετάζουν επίσης έννοιες όπως το δόγμα και την πίστη για να δουν αν μπορούν να βγάλουν νόημα για τον τρόπο που οι άνθρωποι αναφέρονται στο Θεό.

Σημείο εκκίνησης για τη φιλοσοφία της θρησκείας είναι συνήθως μια πολύ γενική δοξασία που αφορά τη φύση του Θεού, γνωστή ως Θεϊσμός. Αυτή η άποψη θεωρεί ότι υπάρχει Θεός, ότι αυτός – ή αυτή – είναι παντοδύναμος (ικανός να κάνει οτιδήποτε), ότι είναι παντογνώστης (ξέρει τα πάντα) και ότι είναι πανάγαθος (απόλυτα καλός). Αυτή η άποψη είναι κοινή για τους περισσότερους Χριστιανούς, Εβραίους και Μουσουλμάνους. Εδώ θα περιοριστώ στη χριστιανική άποψη για το Θεό, παρ' όλο που πολλά επιχειρήματα θα μπορούσαν να εφαρμοστούν εξίσου σε άλλες θρησκείες, ενώ μερικά άλλα θα μπορούσαν να αφορούν οποιαδήποτε θρησκεία.

Όμως, υπάρχει πραγματικά αυτός ο Θεός που περιγράφουν οι Θεϊστές; Μπορούμε να αποδείξουμε την ύπαρξή του; Υπάρχουν πολλά και ποικίλα επιχειρήματα που σκοπό έχουν ν' αποδείξουν την ύπαρξη του Θεού. Σ' αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσω τα σημαντικότερα.

Το Τελολογικό Επιχείρημα

Ένα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται συχνότερα για να υποστηρίξουν την ύπαρξη του Θεού είναι το Τελολογικό Επιχείρημα (από την ελληνική λέξη «τέλος» που σημαίνει «σκοπός»). Το επιχείρημα αυτό δηλώνει ότι, ρίχνοντας μια ματιά στο φυσικό κόσμο που μας περιτριγυρίζει, είναι αδύνατο να μην παρατηρήσουμε ότι τα πάντα μέσα σ' αυτόν είναι άριστα προσαρμοσμένα στη λειτουργία που εκτελούν. Τα πάντα αποδεικνύουν ότι έχουν προσχεδιαστεί. Αυτό υποτίθεται ότι αποδεικνύει την ύπαρξη ενός Δημιουργού. Εξετάζοντας, για παράδειγμα, το ανθρώπινο μάτι, βλέπουμε ότι ως και τα πιο μικροσκοπικά μέρη του ταιριάζουν μεταξύ τους και το καθένα είναι προσαρμοσμένο έτσι ώστε να εξυπηρετεί το σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκε, την όραση.

Οι υποστηρικτές του Τελολογικού Επιχειρήματος, όπως ο Γουίλιαμ Πέιλι [William Paley] (1743-1805), ισχυρίζονται ότι η πο-

λυπλοκότητα και η αποτελεσματικότητα των φυσικών αντικειμένων, όπως το μάτι, αποδεικνύουν ότι πρέπει να έχουν σχεδιαστεί από το Θεό. Πώς αλλιώς έφτασαν να γίνουν αυτό που είναι; Όπως βλέποντας ένα ρολόι μπορούμε να καταλάβουμε ότι σχεδιάστηκε από έναν ωρολογοποιό, έτσι ακριβώς, ισχυρίζονται, μπορούμε, βλέποντας το μάτι, να καταλάβουμε ότι σχεδιάστηκε από κάποιον Θείο Ωρολογοποιό. Ο Θεός δηλαδή έχει αφήσει τη σφραγίδα του πάνω σε όλα τα αντικείμενα που κατασκεύασε.

Αυτό είναι ένα επιχείρημα που φτάνει στο αίτιο μέσα από το αποτέλεσμα. Βλέπουμε το αποτέλεσμα (το ρολόι ή το μάτι) και με την εξέτασή του προσπαθούμε να καταλάβουμε τι το προκάλεσε (έναν ωρολογοποιό ή έναν Θείο Ωρολογοποιό). Βασίζεται στην ιδέα ότι ένα κατασκευασμένο αντικείμενο, όπως το ρολόι, παρουσιάζει κατά κάποιο τρόπο μεγάλη ομοιότητα μ' ένα φυσικό αντικείμενο, όπως το μάτι. Αυτό το είδος επιχειρήματος, που βασίζεται στην ομοιότητα ανάμεσα σε δυο πράγματα, είναι γνωστό ως επιχείρημα εξ αναλογίας. Τα επιχειρήματα εξ αναλογίας βασίζονται στην αρχή ότι, αν δύο πράγματα παρουσιάζουν ομοιότητες σε μερικά χαρακτηριστικά τους, είναι πολύ πιθανό να παρουσιάζουν ομοιότητες και σε άλλα.

Όσοι αποδέχονται το Τελλολογικό Επιχείρημα ισχυρίζονται ότι όπου κι αν στρέψουμε το βλέμμα, ιδιαίτερα στο φυσικό κόσμο, στα δέντρα, στους λόφους, στα ζώα, στ' αστέρια ή σε οτιδήποτε άλλο, επιβεβαιώνουμε όλο και περισσότερο την ύπαρξη του Θεού. Εφόσον αυτά τα πράγματα είναι κατασκευασμένα με πολύ μεγαλύτερη ευφυΐα απ' όσο ένα ρολόι, ο Θεός Ωρολογοποιός πρέπει, κατ' αναλογία, να ήταν πολύ πιο ευφυής από το θνητό ωρολογοποιό. Ο Θεός Ωρολογοποιός, μάλιστα, πρέπει να ήταν τόσο ισχυρός και τόσο έξυπνος ώστε να μπορούμε λογικά να υποθέσουμε ότι είναι ο Θεός.

Υπάρχουν, ωστόσο, ισχυρά αντεπιχειρήματα ως προς το Τελλολογικό Επιχείρημα, τα περισσότερα από τα οποία τέθηκαν από το φιλόσοφο Ντέιβιντ Χιουμ [David Hume] (1711-1776) στο έργο του που δημοσιεύτηκε μετά θάνατον *Διάλογοι Σχετικά με τη*

Φυσική Θρησκεία [Dialogues Concerning Natural Religion] και στο Μέρος XI του βιβλίου του *Ερευνα Σχετικά με την Ανθρώπινη Αντίληψη* [Enquiry Concerning Human Understanding].

Κριτική του Τελλολογικού Επιχειρήματος

Ανεπαρκής αναλογία

Μία αντίρρηση στο επιχειρήμα που μόλις αναφέρθηκε είναι ότι βασίζεται σε μια ανεπαρκή αναλογία. Θεωρεί δεδομένη την ύπαρξη σημαντικής ομοιότητας ανάμεσα στα φυσικά αντικείμενα και στα αντικείμενα που γνωρίζουμε ότι έχουν σχεδιαστεί. Όμως δεν είναι καθόλου προφανές, για να χρησιμοποιήσουμε ξανά το ίδιο παράδειγμα, ότι ανάμεσα στο ανθρώπινο μάτι και σ' ένα ρολόι όντως υπάρχει ουσιαστική ομοιότητα. Τα επιχειρήματα εξ αναλογίας βασίζονται στην ύπαρξη ισχυρής ομοιότητας ανάμεσα στα δύο πράγματα που συγκρίνονται. Αν η ομοιότητα είναι ανεπαρκής, τότε τα συμπεράσματα που ακολουθούν με βάση αυτή τη σύγκριση θα είναι αντίστοιχα ανεπαρκή. Για παράδειγμα λοιπόν, ένα ρολόι χειρός κι ένα ρολόι τσέπης έχουν αρκετές ομοιότητες ώστε να μπορούμε να υποθέσουμε ότι και τα δύο σχεδιάστηκαν από ωρολογοποιούς. Παρ' όλο όμως που υπάρχει κάποια ομοιότητα ανάμεσα σ' ένα ρολόι και στο μάτι, δηλαδή το ότι είναι και τα δύο πολύπλοκα και ανταποκρίνονται στο σκοπό της συγκεκριμένης λειτουργίας τους, η ομοιότητα δεν είναι σαφής και, επομένως, οποιαδήποτε συμπεράσματα βασίζονται σ' αυτή την αναλογία θα είναι κατ' αντιστοιχία ασαφή.

Εξέλιξη

Η ύπαρξη του Θείου Ωρολογοποιού δεν αποτελεί τη μοναδική πιθανή εξήγηση για το ότι τα ζώα και τα φυτά είναι τόσο καλά

προσαρμοσμένα στις λειτουργίες τους. Ο Κάρολος Δαρβίνος [Charles Darwin] (1809-1882), συγκεκριμένα, με τη θεωρία του για την εξέλιξη μέσω της φυσικής επιλογής, την οποία εξηγεί στο βιβλίο του *Η Καταγωγή των Ειδών* [The Origin of Species] (1859), δίνει γι' αυτό το φαινόμενο μια εναλλακτική εξήγηση που έχει γίνει ευρέως αποδεκτή. Ο Δαρβίνος ανακάλυψε ότι, με τη διαδικασία της επιβίωσης του πιο ευπροσάρμοστου, εκείνα τα ζώα και τα φυτά που ήταν καλύτερα προσαρμοσμένα στο περιβάλλον τους επέζησαν μεταφέροντας τα γονίδια τους στους απογόνους τους. Αυτό το σύστημα εξηγεί πώς προέκυψαν τέτοιες θαυμαστές προσαρμογές στο περιβάλλον σαν αυτές που απαντάμε στο ζωικό και το φυτικό βασίλειο, χωρίς να χρειάζεται απαραίτητα να εισάγουμε την έννοια του Θεού.

Φυσικά, η θεωρία του Δαρβίνου κατ' ουδένα τρόπο δεν αναιρεί την ύπαρξη του Θεού. Πολλοί Χριστιανοί μάλιστα την αποδέχονται και θεωρούν ότι αποτελεί την καλύτερη εξήγηση για το πώς τα φυτά, τα ζώα και τα ανθρώπινα όντα έφτασαν στο εξελικτικό σημείο που βρίσκονται σήμερα. Πιστεύουν ότι ο Θεός δημιούργησε τον ίδιο το μηχανισμό της εξέλιξης. Ωστόσο, η θεωρία του Δαρβίνου αποδυναμώνει πράγματι την ισχύ του Τελολογικού Επιχειρήματος, μιας και δίνει εξήγηση για τα ίδια αποτελέσματα, χωρίς να αναφέρει καθόλου το Θεό ως αίτιό τους. Η ύπαρξη της θεωρίας που αφορά το μηχανισμό της βιολογικής προσαρμογής δεν επιτρέπει στο Τελολογικό Επιχείρημα ν' αποτελέσει ατράνταχτη απόδειξη της ύπαρξης του Θεού.

Συμπεράσματα και περιορισμοί

Ακόμα κι αν, παρά τις αντιρρήσεις που αναφέρθηκαν ως τώρα, βρίσκετε πειστικό το Τελολογικό Επιχείρημα, θα πρέπει να παρατηρήσετε ότι δεν αποδεικνύει την ύπαρξη ενός μοναδικού, παντοδύναμου, παντογνώστη και πανάγαθου Θεού.

Εξετάζοντας προσεκτικά το επιχείρημα θα δούμε ότι παρου-

σιάζει πολλούς και ποικίλους περιορισμούς.

Πρώτον, το επιχείρημα αποτυγχάνει εντελώς να υποστηρίξει το μονοθεϊσμό, την άποψη δηλαδή ότι υπάρχει μόνον ένας Θεός. Ακόμα κι αν αποδέχαστε ότι ο κόσμος και όλα όσα περιέχονται σ' αυτόν αποδεικνύουν ξεκάθαρα ότι έχουν προσχεδιαστεί, δεν υπάρχει κανένας λόγος να πιστέψει κανείς ότι σχεδιάστηκαν από ένα Θεό. Γιατί να μην έχουν σχεδιαστεί από μια ομάδα κατώτερων θεών σε συνεργασία; Στο κάτω-κάτω, οι περισσότερες πολύπλοκες ανθρώπινες κατασκευές μεγάλης κλίμακας, όπως οι ουρανοξύστες, οι πυραμίδες, οι πύραυλοι και ούτω καθ' εξής, έχουν δημιουργηθεί από ομάδες ατόμων, άρα, ακολουθώντας τη λογική πορεία της αναλογίας, καταλήγουμε να πιστεύουμε με βεβαιότητα ότι ο κόσμος σχεδιάστηκε από μια ομάδα θεών σε συνεργασία.

Δεύτερον, το επιχείρημα δεν υποστηρίζει απαραίτητα την άποψη ότι ο Σχεδιαστής (ή οι σχεδιαστές) ήταν παντοδύναμος. Θα μπορούσε κανείς εύλογα να ισχυριστεί ότι το σύμπαν παρουσιάζει ένα σωρό «σχεδιαστικά λάθη»: το ανθρώπινο μάτι, για παράδειγμα, έχει την τάση να δημιουργεί μυωπία και σε μεγάλη ηλικία καταρράκτη, πράγμα που μάλλον απέχει πολύ από το έργο ενός παντοδύναμου Δημιουργού που θέλησε να δημιουργήσει τον καλύτερο δυνατό κόσμο. Τέτοιες παρατηρήσεις μπορεί να οδηγήσουν τους ανθρώπους στη σκέψη ότι ο Δημιουργός του σύμπαντος κάθε άλλο παρά παντοδύναμος ήταν και ότι πρόκειται μάλλον για κάποιον σχετικά αδύναμο Θεό ή θεούς, ή ίσως για κάποιον νεαρό θεό που πειραματιζόταν με τις δυνάμεις του. Ίσως ο Σχεδιαστής να πέθανε λίγο μετά τη δημιουργία του σύμπαντος και να το άφησε έτσι να εξαντλήσει τα αποθέματα της ενέργειάς του ώσπου να καταστραφεί από μόνο του. Το Τελολογικό Επιχείρημα παρέχει τόσες αποδείξεις για τα παραπάνω συμπεράσματα όσες και για την ύπαρξη του Θεού που περιγράφουν οι Θεϊστές. Το Τελολογικό Επιχείρημα επομένως από μόνο του αδυνατεί να αποδείξει ότι υπάρχει ο Θεός των Θεϊστών και όχι κάποιο άλλο είδος Θεού ή θεών.

Τέλος, ως προς το ερώτημα αν ο Σχεδιαστής είναι παντογνώστης και πανάγαθος, πολλοί άνθρωποι θεωρούν ότι το κακό που υπάρχει στον κόσμο είναι πάρα πολύ για να ισχύει ένα τέτοιο συμπέρασμα. Αυτό το κακό εκτείνεται από την ανθρώπινη σκληρότητα, το φόνο και τα βασανιστήρια, ως τη δυστυχία που προκαλείται από τις φυσικές καταστροφές και τις ασθένειες. Αρκεί μια ματιά γύρω μας, υποστηρίζει το Τελολογικό Επιχείρημα, για να δούμε τις αποδείξεις του έργου του Θεού. Όμως πολλοί άνθρωποι θα δυσκολεύονταν ν' αποδεχτούν ότι αυτό που βλέπουν είναι το έργο ενός καλοκάγαθου Θεού. Ένας Θεός παντογνώστης θα ήξερε ότι υπάρχει και το κακό. Ένας Θεός παντοδύναμος θα μπορούσε να αποτρέψει τις εκδηλώσεις αυτού του κακού κι ένας Θεός πανάγαθος δεν θα ήθελε να υπάρχει. Το κακό όμως υπάρχει και εκδηλώνεται συνεχώς. Αυτή η σοβαρή αμφισβήτηση της πίστης στο Θεό έχει συζητηθεί εκτενώς από τους φιλοσόφους. Είναι γνωστή ως «Πρόβλημα του Κακού». Αργότερα θα το εξετάσουμε αναλυτικότερα, μαζί με κάποιες προσπάθειες για την επίλυσή του. Σ' αυτό το σημείο αρκεί να μας δημιουργήσει κάποιες επιφυλάξεις σχετικά με τους ισχυρισμούς ότι το Τελολογικό Επιχείρημα παρέχει αδιάσειστα στοιχεία ως προς την ύπαρξη ενός πανάγαθου υπέρτατου όντος.

Όπως φαίνεται από την παραπάνω συζήτηση, το Τελολογικό Επιχείρημα μπορεί, στην καλύτερη περίπτωση, να μας εφοδιάσει μ' ένα πολύ περιορισμένο συμπέρασμα ότι ο κόσμος και όλα όσα υπάρχουν μέσα σ' αυτόν σχεδιάστηκαν από κάτι ή από κάποιον. Οτιδήποτε πέραν αυτού αποτελεί υπέρβαση του συμπεράσματος στο οποίο καταλήγει επαγωγικά το επιχείρημα.

Το Επιχείρημα του Αρχικού Αιτίου

Το Τελολογικό Επιχείρημα βασίζεται στην άμεση παρατήρηση του κόσμου. Έτσι λοιπόν πρόκειται για εμπειρικό επιχείρημα, όπως αποκαλούν αυτού του είδους τα επιχειρήματα οι φιλόσο-

φοι. Σε αντιδιαστολή, το Επιχείρημα του Αρχικού Αιτίου, γνωστό και ως Κοσμολογικό Επιχείρημα, βασίζεται μόνο στο εμπειρικό γεγονός ότι το σύμπαν υπάρχει, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του συγκεκριμένα δεδομένα για τη μορφή του.

Το Επιχείρημα του Αρχικού Αιτίου δηλώνει ότι τα πάντα έχουν προκληθεί από κάτι άλλο που προηγήθηκε. Δεν υπάρχει τίποτα αυθύπαρκτο, τίποτα που να δημιουργήθηκε χωρίς κάποιο αίτιο. Επειδή γνωρίζουμε ότι το σύμπαν υπάρχει, μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι η παρούσα μορφή του αποτελεί την κατάληξη μιας ολόκληρης σειράς αιτίων και αποτελεσμάτων. Αν ακολουθήσουμε αυτή τη σειρά προς τα πίσω, θα φτάσουμε στο πρωτογενές αίτιο, στο ποιητικό αίτιο. Το ποιητικό αίτιο, όπως υποστηρίζει το Επιχείρημα του Αρχικού Αιτίου, είναι ο Θεός. Εντούτοις, όπως και το Τελεολογικό Επιχείρημα, αυτό το επιχείρημα έχει δεχτεί πολλές επικρίσεις.

Κριτική του Επιχειρήματος του Αρχικού Αιτίου

Αντιφατικό

Το Επιχείρημα του Αρχικού Αιτίου ξεκινά με την υπόθεση ότι το κάθε πράγμα έχει προκληθεί από κάτι άλλο, στη συνέχεια όμως αντιφάσκει λέγοντας ότι ο Θεός ήταν το ποιητικό αίτιο. Υποστηρίζει τόσο ότι δεν μπορεί να υπάρξει αναίτιο αίτιο, όσο και ότι υπάρχει ένα αναίτιο αίτιο: ο Θεός. Προκαλεί από μόνο του την ερώτηση: «Και ποιο είναι το αίτιο του Θεού;».

Κάποιος που έχει πειστεί από το Επιχείρημα του Αρχικού Αιτίου μπορεί να αντιπαρατάξει ότι δεν εννοούσε ότι τα πάντα έχουν αίτιο, αλλά ότι τα πάντα εκτός από το Θεό έχουν αίτιο. Ούτε κι αυτό όμως λέει τίποτα. Αν η σειρά των αιτίων και των αιτιατών πρόκειται να σταματήσει σε κάποιο σημείο, γιατί πρέπει να σταματήσει στο Θεό; Γιατί να μη σταματήσει νωρίτερα, στην εμφάνιση του ίδιου του σύμπαντος, ας πούμε;

Δεν αποτελεί απόδειξη

Το Επιχείρημα του Αρχικού Αιτίου θεωρεί ότι αίτια και αιτιατά δεν θα μπορούσαν να ακολουθούν μια άπειρη σειρά αιτιών σε μια ατέρμονη συλλογιστική ακολουθία. Μια πορεία, δηλαδή, στο παρελθόν που δεν έχει τέλος. Θεωρεί ότι υπήρχε ένα ποιητικό αίτιο που προκάλεσε τη δημιουργία όλων των άλλων πραγμάτων. Είναι όμως απαραίτητο να έγινε πράγματι έτσι;

Αν χρησιμοποιούσαμε ένα παρόμοιο επιχείρημα για το μέλλον, τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι υπάρχει κάποιο τελικό αποτέλεσμα που δεν αποτελεί αίτιο για τίποτα περαιτέρω. Παρ' όλο όμως που είναι πράγματι δύσκολο να φανταστούμε μια ακολουθία αιτιών και αιτιατών που κινούνται σε μια μελλοντική πορεία ως την αιωνιότητα, η σκέψη φαίνεται εύλογη, ακριβώς όπως δεν υπάρχει ο μέγιστος αριθμός, αφού πάντοτε μπορούμε να προσθέτουμε τη μονάδα σε οποιονδήποτε αριθμό και να τον κάνουμε μεγαλύτερο. Αν είναι δυνατόν να υπάρχει ατέρμονη ακολουθία, γιατί να μην μπορούν αίτια και αιτιατά να εκτείνονται και στο παρελθόν επ' άπειρον;

Συμπέρασμα και περιορισμοί

Ακόμα κι αν αντικρούσει κανείς αυτά τα δύο αντεπιχειρήματα, δεν αποδεικνύεται ότι το ποιητικό αίτιο είναι ο Θεός που περιγράφουν οι Θεϊστές. Όπως συμβαίνει και με το Τελολογικό Επιχείρημα, το Επιχείρημα του Αρχικού Αιτίου παρουσιάζει σοβαρούς περιορισμούς.

Πρώτον, το αρχικό αίτιο θα πρέπει να ήταν μάλλον εξαιρετικά ισχυρό για να μπορέσει να δημιουργήσει και να θέσει σε κίνηση τη σειρά των αιτιών και των αποτελεσμάτων που ως κατάληξη είχαν την ύπαρξη ολόκληρου του σύμπαντος στη σημερινή του μορφή.

Μπορεί λοιπόν κανείς να ισχυριστεί μάλλον δικαιολογημένα

ότι το επιχείρημα φανερώνει την ύπαρξη ενός ιδιαίτερα ισχυρού, αν όχι παντοδύναμου, Θεού.

Το επιχείρημα όμως αυτό δεν παρέχει κανένα στοιχείο ούτε ότι ο Θεός είναι παντογνώστης ούτε ότι είναι πανάγαθος. Καμιά απ' αυτές τις ιδιότητες δεν είναι απαραίτητες για το αρχικό αίτιο. Και όπως συνέβη με το Τελολογικό Επιχείρημα, ούτε ο υποστηρικτής του Επιχειρήματος του Αρχικού Αιτίου θα μπορούσε να ξεπεράσει το πρόβλημα ότι ένας παντοδύναμος, παντογνώστης και πανάγαθος Θεός είναι δυνατόν να ανέχεται τόσο κακό πάνω στη γη.

Το Οντολογικό Επιχείρημα

Το Οντολογικό Επιχείρημα διαφέρει πολύ από τα δύο προηγούμενα επιχειρήματα που υπερασπίζονται την ύπαρξη του Θεού, γιατί δεν στηρίζεται σε κανένα στοιχείο. Το Τελολογικό Επιχείρημα, όπως είδαμε, βασίζεται σε στοιχεία που σχετίζονται με τη φύση του κόσμου, με τα αντικείμενα και τα όντα που τον απαρτίζουν. Το Επιχείρημα του Αρχικού Αιτίου προϋποθέτει ακόμα λιγότερες αποδείξεις, επειδή βασίζεται αποκλειστικά στην παρατήρηση ότι υπάρχει κάτι, αντί για το τίποτα. Το Οντολογικό Επιχείρημα όμως προσπαθεί να καταδείξει ότι η ύπαρξη του Θεού συνάγεται υποχρεωτικά από τον ορισμό του Θεού ως υπέρτατου όντος. Επειδή εδώ το συμπέρασμα προηγείται της εμπειρίας, είναι γνωστό ως επιχείρημα πρωθύστερο.

Σύμφωνα με το Οντολογικό Επιχείρημα ο Θεός ορίζεται ως το τελειότερο ον που μπορεί να φανταστεί κανείς ή, στην πιο γνωστή διατύπωση του επιχειρήματος που έδωσε ο Άγιος Άνσελμος (1033-1109), ως «το ον εκείνο, του οποίου το μεγαλείο ξεπερνά οτιδήποτε μπορεί να συλλάβει ο νους». Μία από τις εκφάνσεις αυτής της τελειότητας του μεγαλείου υποτίθεται ότι είναι η ύπαρξη. Ένα τέλειο ον δεν θα ήταν τέλειο, αν δεν υπήρχε. Συνεπώς, ο ορισμός του Θεού συνεπάγεται ότι υπάρχει υποχρεω-

τικά, ακριβώς όπως ο ορισμός του τριγώνου συνεπάγεται ότι το άθροισμα των εσωτερικών γωνιών του είναι 180 μοίρες.

Αυτό το επιχείρημα, που έχει χρησιμοποιηθεί από αρκετούς φιλοσόφους, όπως και από το Ρενάτο Καρτέσιο (1596-1650) στον πέμπτο από τους *Στοχασμούς* του, πολύ λίγους ανθρώπους έπεισε για την ύπαρξη του Θεού, αλλά δεν είναι εύκολο να καταλάβει κανείς πού ακριβώς υστερεί.

Κριτική του Οντολογικού Επιχειρήματος

Παράλογες συνεπαγωγές

Μία από τις συνηθέστερες επικρίσεις στο Οντολογικό Επιχείρημα είναι ότι δείχνει να μας επιτρέπει να ορίσουμε την ύπαρξη οποιουδήποτε πράγματος. Μπορούμε μάλλον εύκολα να φανταστούμε, για παράδειγμα, ένα τέλειο νησί, με μια τέλεια παραλία, με τέλεια χλωρίδα και πανίδα, και ούτω καθεξής, αλλά είναι προφανές ότι αυτό δεν συνεπάγεται πως όλα αυτά τα τέλεια κάπου υπάρχουν. Εφόσον λοιπόν το Οντολογικό Επιχείρημα φαίνεται να δικαιολογεί τέτοια ανεδαφικά συμπεράσματα, μπορεί κανείς εύκολα να καταλάβει ότι είναι αδύναμο ως επιχείρημα. Ακόμα κι αν ολόκληρη η δομή του επιχειρήματος δεν είναι σαθρή, μία τουλάχιστον από τις αρχικές του παραδοχές πρέπει να είναι λανθασμένη. Διαφορετικά θα ήταν αδύνατο να οδηγήσει σε τέτοιες παράλογες συνεπαγωγές.

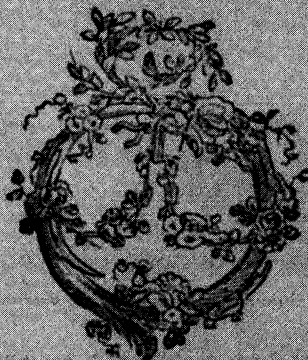
Ο υποστηρικτής του Οντολογικού Επιχειρήματος θα μπορούσε εύλογα ν' απαντήσει σ' αυτή την αντιλογία ότι, παρ' όλο που είναι εμφανώς παράλογο να σκεφτεί κανείς ότι είναι δυνατόν ορίζοντας το τέλειο νησί ν' αρχίσει να υπάρχει, δεν είναι παράλογο να σκεφτεί ότι από τον ορισμό του Θεού υποχρεωτικά συνεπάγεται ότι ο Θεός υπάρχει. Αυτό συμβαίνει επειδή τα τέλεια νησιά, ή έστω και η τέλεια παραλία, οι τέλειες χλωρίδα και πανίδα ή οτιδήποτε άλλο, δεν αποτελούν παρά τέλεια παραδείγματα ενός

Critik
der
reinen Vernunft

VON
Immanuel Kant

Professor in Königsberg.

K i g a,
verlegt Johann Friedrich Hartnoch
1 7 8 1.

Καντ: «Η κριτική του καθαρού λόγου» (β' έκδοση).

συγκεκριμένου είδους πραγμάτων. Ο Θεός όμως είναι ειδική περίπτωση. Ο Θεός δεν αποτελεί απλώς το τέλει παράδειγμα κάποιου είδους, είναι το τελειότερο απ' όλα τα πράγματα.

Ωστόσο, ακόμα κι αν αποδεχτούμε αυτό το αστήρικτο επιχείρημα, υπάρχουν κι άλλες αντιρρήσεις στο Οντολογικό Επιχείρημα, τις οποίες κάθε υποστηρικτής του είναι αναγκασμένος ν' αντιμετωπίσει. Αυτές οι επιπλέον επικρίσεις διατυπώθηκαν αρχικά από τον Εμμανουήλ Καντ [Immanuel Kant] (1724-1804).

Η ύπαρξη δεν είναι ιδιότητα

Ο εργένης μπορεί να οριστεί ως ανύπαντρος άντρας. Το να είναι κανείς ανύπαντρος αποτελεί την ουσιώδη καθοριστική ιδιότητα του εργένη. Αν, τώρα, έλεγα ότι «υπάρχουν εργένηδες», δεν θα παρέθετα κάποια επιπλέον ιδιότητα των εργένηδων. Η ύπαρξη δεν ανήκει στην ίδια κατηγορία με την ιδιότητα του ανύπαντρου. Για να μείνει κάποιος ανύπαντρος, πρέπει πρώτα να υπάρχει, η έννοια όμως του εργένη παραμένει η ίδια, ανεξάρτητα από το αν τυχαίνει να υπάρχουν εργένηδες ή όχι.

Εφαρμόζοντας το ίδιο σκεπτικό στο Οντολογικό Επιχείρημα, βλέπουμε ότι το σφάλμα που κάνει είναι ότι αντιμετωπίζει την ύπαρξη του Θεού σαν να ήταν απλώς μία ακόμα ιδιότητα σαν την παντογνωσία ή την παντοδυναμία. Ο Θεός όμως δεν θα μπορούσε να είναι παντογνώστης ή παντοδύναμος χωρίς να υπάρχει, επομένως απλώς και μόνο δίνοντας τον ορισμό του Θεού θεωρούμε ήδη ότι υπάρχει. Κατατάσσοντας την ύπαρξη στην ίδια κατηγορία με τις άλλες ουσιώδεις ιδιότητες ενός τέλει οντος, κάνουμε το λάθος να αντιμετωπίζουμε την ύπαρξη ως μια ιδιότητα και όχι ως απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσει κάτι να έχει οποιαδήποτε άλλη ιδιότητα.

Τι γίνεται όμως με τα φανταστικά όντα όπως οι μονόκεροι; Μπορούμε δηλαδή να μιλάμε για τις ιδιότητες ενός μονόκερου, όπως το ότι έχει ένα κέρατο και τέσσερα πόδια, χωρίς να είναι

απαραίτητη η ύπαρξή του, στην πραγματικότητα; Η απάντηση σ' αυτό είναι ότι η πρόταση «Οι μονόκεροι έχουν ένα κέρατο» ουσιαστικά εννοεί ότι «Αν υπήρχαν μονόκεροι, θα είχαν ένα κέρατο». Με άλλα λόγια, η πρόταση «Οι μονόκεροι έχουν ένα κέρατο» είναι ουσιαστικά μια υποθετική πρόταση. Η ανυπαρξία λοιπόν των μονόκερων δεν εμποδίζει να εκφραστεί η άποψη ότι η ύπαρξη δεν είναι ιδιότητα.

Το κακό

Ακόμα κι αν αποδεχτούμε το Οντολογικό Επιχείρημα, υπάρχουν πολλές αποδείξεις ότι μία τουλάχιστον πλευρά του συμπεράσματός του είναι ψευδής. Η παρουσία του κακού στον κόσμο μοιάζει ν' αντιτίθεται στην ιδέα ότι ο Θεός είναι πανάγαθος. Ασχολούμαι με τις πιθανές απαντήσεις σ' αυτή την κριτική στο υποκεφάλαιο με θέμα το Πρόβλημα του Κακού.

Γνώση, αποδείξεις και η ύπαρξη του Θεού

Τα επιχειρήματα που εξετάσαμε μέχρι τώρα υπέρ της ύπαρξης του Θεού έχουν όλα τους κατά καιρούς παρατεθεί ως αποδείξεις. Θεωρείται ότι περιέχουν και παρέχουν τη γνώση της ύπαρξης του Θεού.

Η γνώση μ' αυτή την έννοια μπορεί να καθοριστεί ως ένα είδος αληθούς, αιτιολογημένης πεποίθησης. Αν μπορούσαμε να γνωρίζουμε ότι ο Θεός υπάρχει, τότε θα ήταν υποχρεωτικά αληθεία ότι ο Θεός πράγματι υπάρχει. Αλλά θα έπρεπε και η πεποίθησή μας ως προς την ύπαρξη του Θεού να είναι δικαιολογημένη: θα έπρεπε να βασίζεται στα σωστά στοιχεία. Είναι πιθανό να έχουμε πεποιθήσεις που είναι αληθείς, αλλά αδικαιολόγητες. Για παράδειγμα, μπορεί να πιστεύω ότι είναι Τρίτη, επειδή είδα αυτό που είναι γραμμένο πάνω σε μια εφημερίδα που πιστεύω ότι εί-

ναι η σημερινή. Στην πραγματικότητα όμως είδα μια παλιά εφημερίδα, που απλώς έτυχε να βγει μία Τρίτη. Παρ' όλο που πιστεύω ότι είναι Τρίτη (όπως και είναι), αυτή την πίστη μου δεν την απέκτησα με σωστό τρόπο, αφού το ίδιο εύκολα θα μπορούσα να έχω πιάσει μια παλιά εφημερίδα που θα με είχε πείσει ότι είναι Πέμπτη. Στην πραγματικότητα λοιπόν δεν γνώριζα, παρ' όλο που νόμιζα λανθασμένα ότι γνωρίζω.

Όλα τα επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού που έχουμε εξετάσει μέχρι τώρα άφηναν περιθώριο για αρκετές αντιρρήσεις. Το αν αυτές οι αντιρρήσεις είναι βάσιμες ή όχι θα το αποφασίσετε εσείς. Σίγουρα όμως αυτές οι αντιρρήσεις θα πρέπει να σας προκαλέσουν αμφιβολίες ως προς το αν αυτά τα επιχειρήματα μπορούν να θεωρηθούν αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού. Μπορούμε όμως να δηλώσουμε ότι γνωρίζουμε με αιτιολογημένη πεποίθηση ότι ο Θεός δεν υπάρχει; Με άλλα λόγια, υπάρχουν επιχειρήματα που θα μπορούσαν να αναιρέσουν αναντίρρητα την ύπαρξη του Θεού με τον τρόπο που τον περιγράφουν οι Θεϊστές;

Υπάρχει πράγματι ένα τουλάχιστον ιδιαίτερα ισχυρό επιχείρημα εναντίον της ύπαρξης ενός καλοκάγαθου Θεού, ένα επιχείρημα που έχω ήδη αναφέρει στην κριτική του Τελολογικού Επιχειρήματος, του Αρχικού Αιτίου και του Οντολογικού Επιχειρήματος. Πρόκειται για το λεγόμενο Πρόβλημα του Κακού.

Το Πρόβλημα του Κακού

Το κακό υπάρχει στον κόσμο κι αυτό δεν μπορεί κανείς να το αρνηθεί. Αρκεί να σκεφτούμε το Ολοκαύτωμα, τις σφαγές του Πολ Ποτ* στην Καμπότζη ή την ευρεία εξάπλωση των βασανιστηρίων. Αποτελούν όλα τους παραδείγματα ηθικού κακού ή

* Γενικός Γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος Χμερ (1962). Πρωθυπουργός της Καμπότζης 1976-1979.

απάνθρωπης βαναυσότητας. Ανθρώπινα όντα προξενούν πόνο σε άλλα ανθρώπινα όντα και τα κάνουν να υποφέρουν για οποιοδήποτε λόγο. Και τα ζώα πέφτουν συχνά θύματα της βαναυσότητας. Υπάρχει επίσης ένα άλλο είδος κακού, γνωστό ως φυσικό ή μεταφυσικό κακό. Οι σεισμοί, οι αρρώστιες και οι λιμοί αποτελούν παραδείγματα αυτού του είδους κακού.

Το φυσικό κακό έχει τα αίτια του στη φύση, παρ' όλο που μπορεί να επιδεινωθεί από την ανθρώπινη ανικανότητα ή την ελλιπή μέριμνα. Η λέξη «κακό» ίσως να μην είναι η καταλληλότερη για την περιγραφή τέτοιων φυσικών φαινομένων, τα οποία προκαλούν την ανθρώπινη δυστυχία, επειδή η λέξη συνήθως χρησιμοποιείται όταν αναφερόμαστε στην εσκεμμένη βαναυσότητα. Είτε όμως το ονομάσουμε «φυσικό κακό» είτε επιλέξουμε κάποια άλλη ονομασία, είναι βέβαιο ότι η ύπαρξη τέτοιων φαινομένων, όπως οι αρρώστιες και οι φυσικές καταστροφές, πρέπει να δικαιολογηθούν, για να μπορέσουμε να διατηρήσουμε την πίστη μας σ' ένα στοργικό Θεό.

Βλέποντας την έκταση που έχει πάρει το κακό, πώς είναι δυνατόν να πιστεύει κανείς στα σοβαρά στην ύπαρξη ενός πανάγαθου Θεού; Ένας Θεός παντογνώστης θα ήξερε ότι το κακό υπάρχει. Ένας Θεός παντοδύναμος θα μπορούσε να αποτρέψει τις εκδηλώσεις του. Ένας Θεός πανάγαθος δεν θα ήθελε το κακό καν να υπάρχει. Το κακό όμως υπάρχει και εκδηλώνεται συνεχώς. Έτσι προκύπτει και το Πρόβλημα του Κακού που δεν είναι τίποτα άλλο παρά το πρόβλημα που δημιουργείται με την προσπάθεια να εξηγηθεί η συμβατότητα των χαρακτηριστικών που αποδίδονται στο Θεό με την αναντίρρητη πραγματικότητα της ίδιας της ύπαρξης του κακού.

Η ύπαρξη του κακού αμφισβητεί σοβαρότατα την πίστη των Θεϊστών στην ύπαρξη του Θεού. Το Πρόβλημα του Κακού έχει οδηγήσει πολλούς ανθρώπους στο να απορρίψουν παντελώς την ύπαρξη του Θεού ή τουλάχιστον να αναθεωρήσουν την άποψή τους ότι ο Θεός είναι, θεωρητικά, πανάγαθος, παντοδύναμος και παντογνώστης.

Οι Θεϊστές έχουν προτείνει αρκετές λύσεις στο Πρόβλημα του Κακού και εδώ θα εξετάσουμε τρεις από αυτές:

Προσπάθειες επίλυσης του Προβλήματος του Κακού

Αγιότητα

Ορισμένοι έχουν υποστηρίξει ότι, αν και το κακό στον κόσμο σαφώς δεν θεωρείται ωφέλιμο, η ύπαρξή του δικαιολογείται επειδή οδηγεί στην ηθική αρετή. Χωρίς τη φτώχεια και τις αρρώστιες, για παράδειγμα, η ηθική αρετή που εκδηλώνει η Μητέρα Τερέζα βοηθώντας τους ενδεείς θα ήταν αδύνατη. Χωρίς τον πόλεμο, τα βασανιστήρια και τη βαναυσότητα, δεν θα υπήρχαν άγιοι ή ήρωες. Το κακό επιτρέπει στο θεωρητικά ισχυρότερο καλό να θριαμβεύσει πάνω στην ανθρώπινη δυστυχία. Αυτού του είδους η λύση όμως αφήνει περιθώρια για δύο τουλάχιστον ενστάσεις:

Πρώτον, η δυστυχία που υπάρχει είναι πολύ μεγαλύτερη και πιο διαδεδομένη απ' όσο θα ήταν αναγκαίο ώστε να επιτρέψει στους αγίους και στους ήρωες να κάνουν πράξεις μεγάλης ηθικής αρετής. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να δικαιολογηθούν οι φριχτοί θάνατοι πολλών εκατομμυρίων ανθρώπων στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης μ' ένα παρόμοιο επιχείρημα. Κι εκτός αυτού, το μεγαλύτερο μέρος αυτής της δυστυχίας περνάει απαρατήρητο και ακατάγραφο· επομένως δεν μπορεί να εξηγηθεί κατ' αυτό τον τρόπο. Σε μερικές περιπτώσεις ο μοναδικός άνθρωπος που θα μπορούσε να βελτιωθεί ηθικά από μια τέτοια κατάσταση είναι το ίδιο το άτομο που υποφέρει κι αυτή η βελτίωση είναι μάλλον απίθανη σε περιπτώσεις αβάσταχτου πόνου.

Δεύτερον, κάθε άλλο παρά προφανές είναι ότι ένας κόσμος στον οποίο υπάρχει πολύ κακό είναι προτιμότερος από έναν κόσμο με λιγότερο κακό και, κατά συνέπεια, λιγότερους αγίους και ήρωες. Μάλιστα, η προσπάθεια, για παράδειγμα, να δικαιολογηθεί η οδύνη ενός μικρού παιδιού που πεθαίνει από μια ανίατη

ασθένεια με το επιχείρημα ότι επιτρέπει σ' αυτούς που γίνονται μάρτυρες του γεγονότος να βελτιωθούν ηθικά ως άνθρωποι εμπειριέχει κάτι το πολύ απάνθρωπο. Θα μπορούσε ένας πανάγαθος Θεός πραγματικά να χρησιμοποιεί τέτοιες μεθόδους για να βοηθήσει την ηθική μας ανάπτυξη;

Καλλιτεχνική αναλογία

Έχει υποστηριχθεί από ορισμένους ότι υπάρχει κάποια αναλογία ανάμεσα στον κόσμο και σ' ένα έργο τέχνης. Η συνολική αρμονία ενός μουσικού κομματιού περιλαμβάνει συνήθως δυσαρμονίες που συντίθενται σ' ένα αρμονικό αποτέλεσμα. Ένας πίνακας περιέχει συνήθως μεγάλες επιφάνειες με πιο σκούρα όπως και με ανοιχτότερα χρώματα. Κατά παρόμοιο τρόπο, συνεχίζει το επιχείρημα, το κακό συνεισφέρει στη συνολική αρμονία, στην ομορφιά του κόσμου. Και αυτή η άποψη αφήνει επίσης περιθώριο για δύο ενστάσεις:

Πρώτον, είναι απλώς δύσκολο να το πιστέψει κανείς. Για παράδειγμα, είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς πώς είναι δυνατόν κάποιος που πεθαίνει με φριχτούς πόνους πάνω σ' ένα συρματοπλεγμα στα χαρακώματα της μάχης του Σομ* να θεωρείται ότι μπορεί να συνεισφέρει στη συνολική αρμονία του κόσμου. Αν η αναλογία με το έργο τέχνης θεωρείται ότι αποτελεί πράγματι την εξήγηση του γιατί ο Θεός επιτρέπει μια τόσο μεγάλη εξάπλωση του κακού, είναι σχεδόν σαν να παραδεχόμαστε ότι δεν μπορεί να δοθεί ικανοποιητική εξήγηση για το κακό, εφόσον η κατανόησή του ξεπερνάει τα όρια της απλής ανθρώπινης αντίληψης. Μόνον από την οπτική γωνία του Θεού φαίνεται και μπορεί να εκτιμηθεί η αρμονία. Αν αυτό εννοούν οι Θεϊστές λέγοντας ότι ο Θε-

* Somme = Ποταμός της Γαλλίας, πεδίο πολλών συγκρούσεων και κατά τον πρώτο και κατά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

ός είναι πανάγαθος, τότε η έννοια της λέξης «αγαθός» εδώ πολύ διαφέρει από τη συνηθισμένη.

Δεύτερον, ένας Θεός που επιτρέπει την ύπαρξη τόσης δυστυχίας απλώς και μόνο για αισθητικούς λόγους – έτσι ώστε να εκτιμηθεί με τον τρόπο που κάποιος εκτιμά ένα έργο τέχνης – μοιάζει περισσότερο με σαδιστή, παρά με την πανάγαθη θεότητα που περιγράφουν οι Θεϊστές. Αν αυτό το ρόλο παίζει η δυστυχία, τότε κάνει την εικόνα του Θεού να μοιάζει σχεδόν ανησυχητικά με την εικόνα ενός ψυχοπαθή που ρίχνει μια βόμβα μέσα στο πλήθος για να θαυμάσει τα όμορφα σχέδια που δημιουργούν η έκρηξη και το αίμα. Για πολλούς ανθρώπους αυτή η αναλογία ανάμεσα στον κόσμο και σ' ένα έργο τέχνης θα ήταν περισσότερο επιτυχημένη ως επιχείρημα εναντίον της καλοσύνης του Θεού παρά υπέρ αυτής.

Η Υπεράσπιση της Ελεύθερης Βούλησης

Η σημαντικότερη προσπάθεια επίλυσης του Προβλήματος του Κακού είναι σίγουρα η Υπεράσπιση της Ελεύθερης Βούλησης. Πρόκειται για τον ισχυρισμό ότι ο Θεός έδωσε στους ανθρώπους ελεύθερη βούληση. Την ικανότητα ν' αποφασίζουμε μόνοι μας τι θα κάνουμε. Αν δεν είχαμε ελεύθερη βούληση, θα ήμαστε σαν ρομπότ, σαν άβουλα πλάσματα, χωρίς δικές μας επιλογές. Όσοι αποδέχονται τη Θέση της Ελεύθερης Βούλησης υποστηρίζουν ότι η δυνατότητα να κάνουμε κακό αποτελεί μια αναπόφευκτη συνέπεια της ελεύθερης βούλησής μας, διαφορετικά δεν θα ήταν πραγματικά ελεύθερη η βούληση. Μας λένε ότι ένας κόσμος στον οποίο τα ανθρώπινα όντα έχουν ελεύθερη βούληση που μερικές φορές οδηγεί στο κακό είναι προτιμότερος από έναν κόσμο στον οποίο οι ανθρώπινες πράξεις είναι προκαθορισμένες, έναν κόσμο μέσα στον οποίο θα λειτουργούσαμε σαν ρομπότ, προγραμματισμένοι να κάνουμε μόνο καλές πράξεις. Αν μάλιστα ήμαστε έτσι προγραμματισμένοι, τότε δεν θα μπορούσαμε καν να αποκαλέσουμε τις πρά-

ξεις μας ηθικά ενάρετες, αφού η ηθική αρετή βασίζεται στη δυνατότητα της επιλογής των πράξεών μας. Κι αυτή η πρόταση επίλυσης του προβλήματος έχει αντιμετωπίσει πολλές αντιρρήσεις.

Κριτική της Υπεράσπισης της Ελεύθερης Βούλησης

Δύο βασικές παραδοχές

Η κύρια παραδοχή της Υπεράσπισης της Ελεύθερης Βούλησης είναι ότι ένας κόσμος με ελεύθερη βούληση και με τη δυνατότητα της ύπαρξης του κακού είναι προτιμότερος από έναν κόσμο γεμάτο ανθρώπους που μοιάζουν με ρομπότ και που δεν κάνουν ποτέ κακές πράξεις. Γιατί όμως είναι έτσι τα πράγματα; Η οδύνη είναι ορισμένες φορές τόσο φριχτή ώστε πολλοί άνθρωποι, αν είχαν επιλογή, θα προτιμούσαν να είναι όλοι προγραμματισμένοι να κάνουν καλό, αντί ν' αναγκαστούν να υποστούν τον πόνο. Αυτά τα προγραμματισμένα όντα θα μπορούσαν να έχουν σχεδιαστεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε να πιστεύουν ότι έχουν ελεύθερη βούληση παρ' όλο που δεν θα την είχαν. Θα μπορούσαν να έχουν την ψευδαίσθηση της ελεύθερης βούλησης, με όλα τα πλεονεκτήματα που συνεπάγεται η αίσθηση της ελευθερίας, χωρίς όμως κανένα από τα μειονεκτήματά της.

Αυτό μας οδηγεί στη δεύτερη παραδοχή της Υπεράσπισης της Ελεύθερης Βούλησης, ότι δηλαδή έχουμε πράγματι ελεύθερη βούληση και δεν ζούμε απλώς με την ψευδαίσθησή της. Ορισμένοι ψυχολόγοι πιστεύουν ότι μπορούμε να εξηγήσουμε οποιαδήποτε απόφαση ή επιλογή κάποιου ατόμου ανατρέχοντας στη δημιουργία εξαρτημένων αντανακλαστικών μέσα από μια διαδικασία που έχει υποστεί το άτομο, έτσι ώστε, παρά την αίσθηση που μπορεί να έχει το άτομο ότι είναι ελεύθερο, οι πράξεις του να είναι ουσιαστικά εντελώς προκαθορισμένες από τα συμβάντα του παρελθόντος. Δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα σίγουροι ότι τα πράγματα δεν είναι όντως έτσι.

Εντούτοις, θα πρέπει να γίνει μια παρατήρηση για την υπεράσπιση της Ελεύθερης Βούλησης: Οι περισσότεροι φιλόσοφοι πιστεύουν ότι τα ανθρώπινα όντα έχουν σε κάποιο βαθμό πραγματικά ελεύθερη βούληση κι ότι γενικότερα η ελεύθερη βούληση θεωρείται ένα από τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της ανθρώπινης ύπαρξης.

Ελεύθερη βούληση, αλλά χωρίς το κακό

Αν ο Θεός είναι παντοδύναμος, τότε μπορεί να υποθέσει κανείς ότι έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει έναν κόσμο που να περιλαμβάνει την ελεύθερη βούληση, όχι όμως και το κακό. Και μάλιστα, δεν είναι ιδιαίτερα δύσκολο να φανταστεί κανείς έναν τέτοιο κόσμο. Παρ' όλο που η ελεύθερη βούληση μας παρέχει πάντοτε τη δυνατότητα να διαπράττουμε το κακό, δεν υπάρχει κανένας λόγος να γίνεται χρήση αυτής της δυνατότητας. Είναι λογικά πιο σωστό και να έχουν όλοι ελεύθερη βούληση αλλά και να αποφασίζουν πάντα να μην ακολουθήσουν το κακό στη συμπεριφορά τους.

Όσοι αποδέχονται την Υπεράσπιση της Ελεύθερης Βούλησης θα απαντούσαν σ' αυτό ότι μια τέτοια κατάσταση δεν θα εμπειριείχε πραγματικά την ελεύθερη βούληση. Αυτό μπορεί να συζητηθεί.

Ο Θεός θα μπορούσε να επέμβει

Οι Θεϊστές πιστεύουν χαρακτηριστικά ότι ο Θεός μπορεί να επέμβει στον κόσμο και ότι το κάνει, κατά κύριο λόγο, κάνοντας θαύματα. Αν ο Θεός μερικές φορές επεμβαίνει, γιατί να επιλέγει να κάνει πράγματα που σ' έναν άπιστο μπορεί να φαίνονταν σαν μάλλον ασήμαντα «κόλπα», όπως το να προκαλεί την εμφάνιση στιγμάτων (σημάδια στα χέρια των ανθρώπων που μοιάζουν με

τις πληγές στα χέρια του Χριστού) ή να μετατρέπει το νερό σε κρασί; Γιατί δεν επενέβη ο Θεός για να εμποδίσει το Ολοκαύτωμα ή ολόκληρο το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ή την επιδημία του AIDS;

Και πάλι οι Θεϊστές θα μπορούσαν ν' απαντήσουν ότι, αν ο Θεός επενέβαινε έστω και μια φορά, τότε δεν θα είχαμε πραγματικά ελεύθερη βούληση. Αυτό όμως θα σήμαινε ότι πρέπει να εγκαταλείψουμε μία πτυχή της πίστης των Θεϊστών στο Θεό, ότι δηλαδή η θεία παρέμβαση είναι κάτι που μερικές φορές συμβαίνει.

Δεν εξηγεί το φυσικό κακό

Μια σοβαρή επίκριση στη Θέση της Ελεύθερης Βούλησης είναι ότι στην καλύτερη περίπτωση μπορεί να δικαιολογήσει μόνο την ύπαρξη του ηθικού κακού, του κακού που πηγάζει άμεσα από τους ανθρώπους. Είναι αδύνατο να θεωρήσει κανείς ότι υπάρχει κάποια λογική σχέση ανάμεσα στην ελεύθερη βούληση και στην ύπαρξη φυσικών κακών όπως οι σεισμοί, οι αρρώστιες, οι ηφαιστειακές εκρήξεις και ούτω καθεξής, εκτός από την περίπτωση που αποδεχόμαστε κάποιο δόγμα σχετικό με το Προπατορικό Αμάρτημα, σύμφωνα με το οποίο ο Αδάμ και η Εύα, προδίδοντας την εμπιστοσύνη του Θεού, εισήγαγαν όλο αυτό το κακό στον κόσμο. Το δόγμα του Προπατορικού Αμαρτήματος καθιστά τους ανθρώπους υπεύθυνους για όλες τις μορφές κακού που υπάρχουν στον κόσμο. Ένα τέτοιο δόγμα όμως μπορεί να γίνει αποδεκτό από κάποιον που ήδη πιστεύει στην ύπαρξη του Εβραϊκού ή του Χριστιανικού Θεού.

Υπάρχουν κι άλλες πιο πειστικές εξηγήσεις για το φυσικό κακό, μία από τις οποίες είναι ότι τα γενικότερα οφέλη που πηγάζουν από την κανονικότητα των νόμων της φύσης υπερκαλύπτουν τις περιστασιακές καταστροφές που η ίδια αυτή η κανονικότητα προκαλεί.

Ωφέλιμοι νόμοι της φύσης

Χωρίς την κανονικότητα στη φύση, ο κόσμος μας θα ήταν ένα χάος κι εμείς δεν θα μπορούσαμε με κανέναν τρόπο να προβλέψουμε τ' αποτελέσματα οποιασδήποτε πράξης μας. Αν, για παράδειγμα, οι μπάλες του ποδοσφαίρου άλλες φορές έφευγαν απ' τα πόδια μας όταν τις κλωτσούσαμε και άλλες απλώς κολλούσαν επάνω τους, τότε θα είχαμε μεγάλες δυσκολίες να προβλέψουμε τι θα γινόταν σε κάθε περίπτωση που θα προσπαθούσαμε να κλωτσήσουμε μια μπάλα. Η έλλειψη κανονικότητας σε άλλες εκφάνσεις του κόσμου θα μπορούσε να κάνει αδύνατη ακόμα και την ίδια τη ζωή. Η επιστήμη, όπως και η καθημερινότητα, βασίζεται στην ύπαρξη αυτής της εκτεταμένης κανονικότητας στη φύση, εφόσον παρόμοια αίτια τείνουν να επιφέρουν παρόμοια αποτελέσματα.

Έχει υποστηριχτεί μερικές φορές ότι, επειδή αυτή η κανονικότητα είναι συνήθως προς όφελός μας, το φυσικό κακό είναι δικαιολογημένο, αφού δεν αποτελεί παρά μια ατυχή παρενέργεια των νόμων της φύσης που εφαρμόζονται μ' αυτή την κανονικότητα. Τα ευεργετικά στο σύνολό τους αποτελέσματα αυτής της κανονικότητας θεωρείται ότι υπερκαλύπτουν τα επιζήμια.

Αυτό το επιχειρήμα όμως είναι ευάλωτο σε δύο τουλάχιστον σημεία: Πρώτον, δεν εξηγεί το γιατί ένας παντοδύναμος Θεός δεν έχει δημιουργήσει νόμους της φύσης που δεν καταλήγουν ποτέ σε φυσικό κακό. Μια πιθανή απάντηση είναι ότι ακόμα κι ο Θεός υπόκειται στους νόμους της φύσης. Αυτό όμως υπονοεί ότι ο Θεός δεν είναι πραγματικά παντοδύναμος.

Δεύτερον, αδυνατεί επίσης να εξηγήσει το γιατί ο Θεός δεν παρεμβαίνει πιο συχνά κάνοντας θαύματα. Αν υποστηρίζει κανείς ότι δεν παρεμβαίνει ποτέ, τότε αναιρείται μία από τις σημαντικότερες πτυχές της πίστης των Θεϊστών στο Θεό.

Το επιχείρημα από την πλευρά των θαυμάτων

Μιλώντας για το Πρόβλημα του Κακού και τις προσπάθειες επίλυσής του, αναφέρθηκα στο ότι οι Θεϊστές συνήθως πιστεύουν ότι ο Θεός έχει κάνει μερικά θαύματα. Η χριστιανική παράδοση αναφέρει την ανάσταση του Χριστού, τη σίτιση των πέντε χιλιάδων, την ανάσταση του Λαζάρου κ.λπ. Όλα αυτά είναι θαύματα που έκανε ο Χριστός, συχνά όμως ο Χριστιανισμός, όπως και άλλες θρησκείες, υποστηρίζει ότι θαύματα γίνονται και τώρα. Σ' αυτό το σημείο θα εξετάσουμε αν ο ισχυρισμός ότι έχουν γίνει θαύματα αρκεί για να μας δώσει ικανοποιητικά στοιχεία ώστε να πιστέψουμε στην ύπαρξη του Θεού.

Το θαύμα μπορεί να οριστεί ως ένα είδος θείας παρέμβασης στη φυσική πορεία των πραγμάτων και περιλαμβάνει την παραβίαση κάποιου καθιερωμένου φυσικού νόμου. Ο φυσικός νόμος αποτελεί μία γενίκευση για τον τρόπο που λειτουργούν ορισμένα πράγματα. Για παράδειγμα, αν αφήσουμε στο κενό οτιδήποτε, θα πέσει στο έδαφος, κανείς δεν γυρίζει από τον Άδη και ούτω καθεξής. Αυτοί οι φυσικοί νόμοι βασίζονται σε μεγάλο αριθμό παρατηρήσεων.

Τα θαύματα πρέπει εξ αρχής να διαχωριστούν από τα απλώς εξαιρετικά συμβάντα. Ας πούμε ότι κάποιος προσπαθεί ν' αυτοκτονήσει πέφτοντας από μια ψηλή γέφυρα. Εξαιτίας ενός αλλόκοτου συνδυασμού παραγόντων, το πώς φυσάει ο άνεμος για παράδειγμα ή το ότι τα ρούχα του λειτούργησαν ως αλεξίπτωτο κ.λπ., μπορεί αυτός ο άνθρωπος να επιβιώσει από την πτώση – πράγμα που έχει συμβεί. Παρ' όλο που αυτό είναι εξαιρετικά σπάνιο και μπορεί οι εφημερίδες να το περιγράψουν ως «θαύμα», δεν πρόκειται για θαύμα με την έννοια με την οποία χρησιμοποιώ εγώ τον όρο εδώ. Είμαστε σε θέση να δώσουμε μια ικανοποιητική επιστημονική εξήγηση για το πώς κατάφερε να επιζήσει αυτό το άτομο. Ήταν απλώς ένα εξαιρετικό γεγονός, όχι ένα θαύμα, αφού δεν παραβιάστηκε κανένας νόμος της φύσης και, απ' όσο μπορούμε να ξέρουμε, δεν υπήρξε θεία παρέμβαση. Αν

όμως αυτός ο άνθρωπος είχε πηδήξει από τη γέφυρα και είχε μυστηριωδώς κάνει γκελ στο νερό για να ξαναβρεθεί πάνω στη γέφυρα, τότε αυτό θα ήταν πράγματι θαύμα.

Οι περισσότερες θρησκείες υποστηρίζουν ότι ο Θεός έχει κάνει θαύματα και ότι οι αναφορές αυτών των θαυμάτων θα έπρεπε να θεωρούνται επιβεβαίωση της ύπαρξης του Θεού. Υπάρχουν όμως ισχυρά επιχειρήματα που αντικρούουν την πίστη στο Θεό με βάση αυτά τα θαύματα που έχουν καταγραφεί.

Η θέση του Χιουμ για τα θαύματα

Ο Ντέιβιντ Χιουμ, στο Δέκατο Κεφάλαιο του βιβλίου του *Έρευνα Σχετικά με την Ανθρώπινη Αντίληψη*, υποστηρίζει ότι ένας λογικός άνθρωπος δεν θα πρέπει ποτέ να πιστεύει τις μαρτυρίες που ισχυρίζονται ότι έγινε κάποιο θαύμα. Πιο πολύ θα έμοιαζε με θαύμα το να έχει ο άνθρωπος που αναφέρει το θαύμα άθελά του χάσει τόσο την επαφή με την πραγματικότητα που να φτάσει να αποκτήσει την ψευδαίσθηση ότι έγινε μάρτυρας ενός θαύματος. Αυτό, υποστηρίζει ο Χιούμ, έχει ελάχιστες πιθανότητες να συμβεί. Αν τον πιστεύαμε, θα φτάναμε να πιστεύουμε το μικρότερο από τα δύο θαύματα. Σ' αυτή του τη δήλωση ο Χιουμ σκόπιμα παίζει με την έννοια της λέξης «θαύμα». Όπως είδαμε, θαύμα, με την ακριβέστερη έννοια του όρου, είναι μια παραβίαση κάποιου φυσικού νόμου που θεωρείται ότι προκλήθηκε από το Θεό. Ωστόσο, όταν ο Χιουμ ισχυρίζεται ότι θα έπρεπε να πιστεύουμε αυτό που αποτελεί το μικρότερο θαύμα, χρησιμοποιεί τη λέξη «θαύμα» με την καθημερινή έννοια του όρου, η οποία περιλαμβάνει κάτι που είναι απλώς έξω από τα συνηθισμένα.

Αν και, κατ' αρχήν, δεν απέκλεισε την ύπαρξη των θαυμάτων, ο Χιουμ θεωρούσε ότι καμιά από τις αναφορές που υπάρχουν δεν είναι αρκετά αξιόπιστη ώστε να βασίσουμε πάνω της την πίστη μας στο Θεό. Χρησιμοποίησε επαρκή και ισχυρότατα επιχειρήματα για να στηρίξει την άποψή του.

Ο Ντέβιντ Χιουμ.

Τα θαύματα είναι πάντοτε απίθανα

Ο Χιουμ ξεκίνησε αναλύοντας αρχικά τα στοιχεία που έχουμε σχετικά με την ισχύ οποιουδήποτε νόμου της φύσης. Για να γίνει κάτι αποδεκτό ως φυσικός νόμος ότι π.χ. κανείς δεν μπορεί ν' αναστηθεί πρέπει να το επιβεβαιώνει ο μέγιστος αριθμός στοιχείων.

Ένας σώφρων άνθρωπος πάντοτε στηρίζει τα όσα πιστεύει στα διαθέσιμα στοιχεία. Και στην περίπτωση της αναφοράς οποιουδήποτε θαύματος, τα στοιχεία που υποστηρίζουν ότι δεν έγινε θα είναι πάντοτε περισσότερα απ' αυτά που υποστηρίζουν ότι έγινε. Αυτό δεν είναι παρά συνέπεια του γεγονότος ότι τα θαύματα περιλαμβάνουν την παραβίαση κάποιου καθιερωμένου φυσικού νόμου.

Χρησιμοποιώντας λοιπόν αυτό το επιχείρημα, ένας σώφρων άνθρωπος θα πρέπει σε κάθε περίπτωση να είναι εξαιρετικά δύσπιστος με τις αναφορές που ισχυρίζονται ότι έγινε θαύμα. Πάντα υπάρχει η λογική πιθανότητα ν' αναστηθεί κάποιος, υπάρχει όμως μεγάλος αριθμός στοιχείων που υποστηρίζει την άποψη ότι αυτό δεν έχει συμβεί ποτέ. Άρα, παρ' όλο που δεν μπορούμε να αποκλείσουμε εντελώς την πιθανότητα να έλαβε πράγματι χώρα η Ανάσταση, σύμφωνα με το Χιουμ, θα πρέπει να δείξουμε εξαιρετικό δισταγμό πριν πιστέψουμε σ' αυτήν.

Ο Χιουμ παρέθεσε κι αρκετά άλλα επιχειρήματα για να κάνει πιο πειστικό αυτό το συμπέρασμα.

Ψυχολογικοί παράγοντες

Οι ψυχολογικοί παράγοντες μπορεί να κάνουν τους ανθρώπους να εξαπατήσουν τον εαυτό τους ή ακόμα και να πουν συνειδητά ψέματα ότι έγινε κάποιο θαύμα. Για παράδειγμα, είναι γενικά και δικαιολογημένα αποδεκτό ότι η κατάπληξη και ο θαυμασμός είναι ευχάριστα συναισθήματα. Έχουμε μια έντονη τάση να πιστεύ-

ουμε πράγματα πολύ απίθανα, όπως το ότι η εμφάνιση UFO αποδεικνύει την ύπαρξη ευφρών όντων στον Άρη, ότι οι ιστορίες φαντασμάτων φανερώνουν την πιθανότητα της μετά θάνατον ζωής και άλλα παρόμοια, εξαιτίας της απόλαυσης που μας δημιουργούν όλες αυτές οι φανταστικές πεποιθήσεις. Κατά τον ίδιο τρόπο, είμαστε διατεθειμένοι να πιστέψουμε στις αναφορές θαυμάτων, επειδή οι περισσότεροι από μας θα ήθελαν, κρυφά ή φανερά, να είναι αληθινές αυτές οι αναφορές.

Εκτός αυτού, είναι πολύ συναρπαστικό να πιστεύεις ότι είσαι ο εκλεκτός που γίνεται μάρτυρας ενός θαύματος, κάτι σαν προφήτης ας πούμε. Πολλοί άνθρωποι θα απολάμβαναν την εκτίμηση την οποία τρέφουν οι άλλοι γι' αυτούς που ισχυρίζονται ότι είδαν με τα μάτια τους ένα θαύμα. Αυτό μπορεί να κάνει τους ανθρώπους να ερμηνεύσουν ένα απλώς εξαιρετικό συμβάν ως θαύμα μέσα από το οποίο τους αποκαλύφθηκε ο Θεός. Μπορεί ακόμα και να τους ωθήσει να πλάσουν φανταστικές ιστορίες για μεταφυσικά συμβάντα.

Οι θρησκείες αλληλοαναιρούνται

Όλες οι μεγάλες θρησκείες δηλώνουν πως στους κόλπους καθεμιάς απ' αυτές γίνονται θαύματα. Η κάθε θρησκεία στους ισχυρισμούς της ότι έχουν πράγματι γίνει θαύματα παρέχει στοιχεία ανάλογου τύπου. Συνεπώς, το επιχείρημα των θαυμάτων, αν ήταν αξιόπιστο, θα αποδείκνυε της ύπαρξη όλων των ξεχωριστών θεών που η κάθε θρησκεία ισχυρίζεται ότι υπάρχουν. Είναι όμως εμφανές ότι δεν μπορεί να υπάρχουν όλοι αυτοί οι ξεχωριστοί θεοί: δεν μπορεί να ισχύει ότι υπάρχει και ο ένας και μοναδικός Θεός των Χριστιανών και οι πολλοί θεοί των Ινδουιστών. Επομένως τα θαύματα που ισχυρίζεται η κάθε θρησκεία πως γίνονται αλληλοαναιρούνται ως αποδείξεις της ύπαρξης του συγκεκριμένου Θεού ή των θεών.

Ο συνδυασμός αυτών των παραγόντων θα πρέπει να κάνει

κάθε λογικό άνθρωπο να διστάζει πριν πιστέψει τις αναφορές ότι έγινε κάποιο θαύμα. Μια φυσική εξήγηση, ακόμα κι αν είναι και η ίδια απίθανη, έχει μεγαλύτερες πιθανότητες να ισχύει από μία μεταφυσική. Σίγουρα η αναφορά κάποιου θαύματος δεν θα μπορούσε ποτέ να λειτουργήσει ως απόδειξη της ύπαρξης του Θεού.

Αυτά τα επιχειρήματα δεν περιορίζονται στις αναφορές θαυμάτων από άλλους ανθρώπους. Αν βρεθούμε και οι ίδιοι στην ασυνήθιστη θέση να θεωρήσουμε ότι γίναμε μάρτυρες κάποιου θαύματος, τα επιχειρήματα αυτά δεν χάνουν την ισχύ τους. Όλοι μας έχουμε ζήσει όνειρα, περιπτώσεις που μας απατά η μνήμη μας, που νομίζουμε ότι είδαμε κάτι που δεν ήταν στην πραγματικότητα εκεί. Σε όλες τις περιπτώσεις που πιστεύουμε ότι έχουμε γίνει μάρτυρες κάποιου θαύματος, είναι πολύ πιο πιθανό να μας ξεγελούν οι αισθήσεις μας, παρά να έχει πράγματι γίνει θαύμα. Ή διαφορετικά, μπορεί να είδαμε κάτι εξαιρετικό και, εξαιτίας των ψυχολογικών παραγόντων που αναφέραμε πιο πάνω, να πιστέψαμε ότι ήταν θαύμα.

Βέβαια, όποιος πιστεύει ότι έχει δει κάποιο θαύμα με τα μάτια του, θα έπαιρνε, και με το δίκιο του, πολύ σοβαρά αυτή την εμπειρία. Επειδή όμως είναι τόσο εύκολο να κάνει λάθος κανείς γι' αυτά τα πράγματα, μια τέτοια εμπειρία δεν θα έπρεπε ποτέ να θεωρηθεί αναντίρρητη απόδειξη της ύπαρξης του Θεού.

Το Επιχείρημα του «Παίκτη»: Το στοίχημα του Πασκάλ

Τα επιχειρήματα που εξετάσαμε ως τώρα υπέρ ή κατά της ύπαρξης του Θεού είχαν όλα τους σκοπό να αποδείξουν ότι ο Θεός υπάρχει ή δεν υπάρχει. Όλα τους φιλοδοξούσαν να μας προσφέρουν με βεβαιότητα τη γνώση της ύπαρξης ή της ανυπαρξίας του Θεού.

Το Επιχείρημα του «Παίκτη», που προέρχεται από τα γραπτά του φιλόσοφου και μαθηματικού Μπλαιζ Πασκάλ [Blaise Pascal] (1623-1662) και είναι ευρύτερα γνωστό ως «Στοίχημα του Πα-

σκάλλ», διαφέρει πολύ απ' αυτά. Σκοπός του δεν είναι να δώσει αποδείξεις, αλλά μάλλον να δείξει ότι το καλύτερο που θα είχε να κάνει ένας μυαλωμένος τζογαδόρος είναι να «ποντάρει» στο ότι ο Θεός υπάρχει.

Ξεκινά από τη θέση του αγνωστικιστή, κάποιου δηλαδή που πιστεύει ότι δεν υπάρχουν αρκετές αποδείξεις ώστε ν' αποφασίσει αν ο Θεός υπάρχει ή όχι. Ένας αγνωστικιστής πιστεύει ότι υπάρχουν μεγάλες πιθανότητες ο Θεός να υπάρχει, αλλά ότι δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία προκειμένου το θέμα να κριθεί με βεβαιότητα. Ένας τυπικός αθεϊστής, αντίθετα, πιστεύει ότι υπάρχουν αδιάσειστα στοιχεία που αποδεικνύουν ότι ο Θεός δεν υπάρχει.

Το Επιχείρημα του «Παίκτη» ακολουθεί την εξής πορεία: αφού δεν ξέρουμε αν ο Θεός υπάρχει ή δεν υπάρχει, βρισκόμαστε πάνω-κάτω στην ίδια θέση μ' έναν τζογαδόρο πριν αρχίσει η κούρσα του ιππόδρομου ή πριν ανοίξει τα χαρτιά. Πρέπει λοιπόν να υπολογίσουμε τις πιθανότητες.

Ο αγνωστικιστής όμως θεωρεί πως ο Θεός έχει τις ίδιες πιθανότητες να υπάρχει ή να μην υπάρχει. Η πορεία που θ' ακολουθήσει ο αγνωστικιστής είναι να καθίσει στη μέση χωρίς ν' αποφασίζει να κινηθεί προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση.

Το Επιχείρημα του «Παίκτη» όμως υποστηρίζει ότι το πιο λογικό που μπορούμε να κάνουμε είναι να στοχεύουμε στο μεγαλύτερο δυνατό κέρδος, σε περίπτωση που κερδίσουμε, και ταυτόχρονα στις μικρότερες δυνατές απώλειες, σε περίπτωση που χάσουμε: με άλλα λόγια, να μεγιστοποιούμε τα πιθανά κέρδη και να ελαχιστοποιούμε τις πιθανές απώλειες. Σύμφωνα με το Επιχείρημα του «Παίκτη», ο καλύτερος τρόπος να το πετύχουμε είναι πιστεύοντας στο Θεό.

Υπάρχουν τέσσερις πιθανές εκβάσεις:

Αν ποντάρουμε στην ύπαρξη του Θεού και κερδίσουμε (αν δηλαδή ο Θεός υπάρχει), τότε κερδίζουμε την αιώνια ζωή, δηλαδή μεγάλο έπαθλο.

Αν χάσουμε ποντάροντας σ' αυτή την επιλογή, και ο Θεός

όντως δεν υπάρχει, δεν χάνουμε τίποτα σημαντικό σε σύγκριση με την πιθανότητα της αιώνιας ζωής: μπορεί να μας έλειψαν ορισμένες επίγειες απολαύσεις, να ξοδέψαμε πολλές ώρες σε προσευχές και να ζήσαμε τη ζωή μας μέσα σε μια ψευδαίσθηση.

Αν όμως επιλέξουμε να ποντάρουμε στην επιλογή ότι ο Θεός δεν υπάρχει και κερδίσουμε (αν δηλαδή ο Θεός δεν υπάρχει), τότε θα περάσουμε μια ζωή χωρίς ψευδαισθήσεις (ως προς αυτό τουλάχιστον) και θα νιώθουμε πλήρη ελευθερία να εντρυφήσουμε στις απολαύσεις ετούτης της ζωής χωρίς το φόβο της θείας τιμωρίας.

Αν όμως ποντάρουμε σ' αυτή την επιλογή και χάσουμε (αν δηλαδή ο Θεός υπάρχει), τότε χάνουμε τουλάχιστον την πιθανότητα της αιώνιας ζωής και μπορεί να διακινδυνεύουμε ακόμα και την αιώνια καταδίκη μας στην κόλαση.

Ο Πασκάλ υποστήριζε ότι, σαν παίκτες που αντιμετωπίζουμε τις παραπάνω επιλογές, η πιο λογική πορεία που μπορούμε ν' ακολουθήσουμε είναι να πιστέψουμε ότι ο Θεός πράγματι υπάρχει.

Μ' αυτό τον τρόπο, αν έχουμε μαντέψει σωστά, έχουμε πιθανότητα να κερδίσουμε την αιώνια ζωή.

Αν ποντάρουμε στο ότι ο Θεός υπάρχει και κάνουμε λάθος, δεν χάνουμε τόσα όσα θα χάναμε αν πιστεύαμε ότι ο Θεός δεν υπάρχει και τελικά κάναμε λάθος.

Αν θέλουμε λοιπόν να μεγιστοποιήσουμε το πιθανό κέρδος μας και να ελαχιστοποιήσουμε τις πιθανές απώλειες, τότε πρέπει να πιστέψουμε ότι ο Θεός υπάρχει.

Κριτική του Επιχειρήματος του «Παίκτη»

Δεν μπορούμε ν' αποφασίσουμε σε τι θα πιστέψουμε

Ακόμα κι αν δεχτούμε το Έπιχειρήμα του «Παίκτη», έχουμε πάλι ν' αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα ότι δεν είναι δυνατόν να πι-

στεύουμε σε οτιδήποτε θέλουμε. Δεν μπορούμε απλώς ν' αποφασίσουμε πως θα πιστέψουμε σε κάτι. Δεν μπορώ ν' αποφασίσω αύριο πως θα πιστεύω ότι ο γάιδαρος πετάει, ότι το Λονδίνο είναι η πρωτεύουσα της Αιγύπτου ή ότι υπάρχει ένας παντοδύναμος, παντογνώστης και πανάγαθος Θεός. Πρέπει να πειστώ πρώτα ότι αυτά τα πράγματα ισχύουν πριν τα πιστέψω. Αλλά το Επιχείρημα του «Παίκτη» δεν μου παρέχει απολύτως κανένα στοιχείο για να με πείσει ότι ο Θεός όντως υπάρχει: μου λέει απλώς ότι, σαν τζογαδόρος, καλά θα έκανα να πείσω τον εαυτό μου να πιστέψει ότι έτσι είναι. Εδώ όμως αντιμετωπίζω το πρόβλημα ότι, προκειμένου να πιστέψω οτιδήποτε, πρέπει πρώτα να πιστέψω ότι είναι αλήθεια.

Ο Πασκάλ είχε βρει τη λύση στο πρόβλημα του πώς να κάνουμε τον εαυτό μας να πιστέψει ότι ο Θεός υπάρχει, αν τα αισθήματά μας πάνω στο θέμα είναι αντίθετα. Ως τρόπο να το επιτύχουμε μας προτείνει να λειτουργούμε σαν να πιστευαμε ήδη στην ύπαρξη του Θεού: να πηγαίνουμε στην εκκλησία, να επαυλαλαμβάνουμε τις απαιτούμενες προσευχές και ούτω καθεξής. Υποστήριζε ότι, εμμένοντας στις εξωτερικές ενδείξεις της πίστης στο Θεό, δεν θ' αργήσουμε να αναπτύξουμε και πραγματική πίστη. Με άλλα λόγια, υπάρχουν έμμεσοι τρόποι με τους οποίους μπορούμε σκόπιμα να προκαλέσουμε τη γέννηση της πίστης εκ του μηδενός.

Ανάρμοστο επιχείρημα

Το να ποντάρουμε στην ύπαρξη του Θεού επειδή μ' αυτό τον τρόπο αποκτούμε την πιθανότητα της αιώνιας ζωής και το να εξαπατούμε κατόπιν τον εαυτό μας προκειμένου να πιστέψουμε πραγματικά στο Θεό εξαιτίας του κέρδους που θα έχουμε αν μαντέψαμε σωστά αποτελεί μάλλον ανάρμοστη στάση στο ερώτημα σχετικά με την ύπαρξη του Θεού: Ο φιλόσοφος και ψυχολόγος Γουίλιαμ Τζέιμς [William James] (1842-1910) έφτασε στο ση-

μείο να πει ότι, αν βρισκόταν στη θέση του Θεού, θα απολάμβανε ιδιαίτερα ν' αφήνει έξω από τον Παράδεισο όσους ανθρώπους πίστευαν σ' αυτόν με βάση αυτό το σκεπτικό. Αυτή η διαδικασία είναι ολοκληρωτικά ανειλικρινής και το κίνητρό της είναι αποκλειστικά η ιδιοτέλεια.

Ο Αντι-ρεαλισμός για το Θεό

Ο Αντι-ρεαλισμός παρέχει μια εναλλακτική λύση για το Θεό σε σχέση με τον παραδοσιακό Θεϊσμό. Οι αντι-ρεαλιστές υποστηρίζουν ότι είναι λάθος να θεωρούμε το Θεό ως ύπαρξη ανεξάρτητη από τους ανθρώπους. Το αληθινό νόημα της θρησκευτικής γλώσσας δεν είναι η περιγραφή ενός αντικειμενικά υπαρκτού όντος. Είναι μάλλον ένας τρόπος να απεικονίσουμε σε μας τους ίδιους τον ιδανικό συνδυασμό όλων των ηθικών και πνευματικών μας αξιών και των αξιώσεων που προβάλλουν αυτές οι αξίες πάνω μας. Με άλλα λόγια, όταν ένας αντι-ρεαλιστής αυτού του είδους υποστηρίζει ότι πιστεύει στο Θεό, αυτό δεν σημαίνει ότι πιστεύει στο Θεό ως οντότητα που υφίσταται πραγματικά σε κάποιο ξεχωριστό κόσμο, στο Θεό δηλαδή που περιγράφουν οι παραδοσιακοί Θεϊστές. Εννοεί, αντίθετα, ότι ασπάζεται κάποιες συγκεκριμένες ηθικές και πνευματικές αξίες και ότι η γλώσσα της θρησκείας τού παρέχει έναν ιδιαίτερα δραστικό τρόπο να απεικονίσει αυτές τις αξίες. Όπως το έθεσε ο Ντον Κάπιτ [Don Cupitt] (1934-), ένας από τους γνωστότερους εκπροσώπους του αντι-ρεαλισμού, «Όταν αναφερόμαστε στο Θεό, αναφερόμαστε στους ηθικούς και πνευματικούς στόχους που πρέπει να έχουμε και σ' αυτό που πρέπει να γίνουμε».

Σύμφωνα με τους αντι-ρεαλιστές, όσοι πιστεύουν ότι ο Θεός υπάρχει στον κόσμο ως οντότητα που μπορεί να ανακαλυφτεί, όπως ένας καινούριος πλανήτης, έχουν πέσει στην παγίδα του μυθολογικού σκεπτικού. Το αληθινό νόημα της θρησκευτικής γλώσσας, ισχυρίζονται, είναι η απεικόνιση των υψηλότερων αν-

θρώπων ιδανικών στον ίδιο μας τον εαυτό. Αυτό εξηγεί τη γένεση τόσων διαφορετικών θρησκειών: αναπτύχθηκαν ως ενσάρκωση των διαφορετικών πολιτιστικών αξιών, κατά μία έννοια όμως αποτελούν όλες μέρος μιας παρόμοιας δραστηριότητας.

Κριτική του Αντι-ρεαλισμού για το Θεό

Συγκαλυμμένος αθεϊσμός

Η σοβαρότερη κριτική του Αντι-ρεαλισμού και της θέσης του απέναντι στο Θεό είναι ότι πρόκειται για ελάχιστα συγκαλυμμένο αθεϊσμό. Λέγοντας ότι ο Θεός είναι απλώς το σύνολο των ανθρώπων αξιών είναι ουσιαστικά σαν να λέμε ότι ο Θεός, σύμφωνα με την παραδοσιακή αντίληψη, δεν υπάρχει. Η θρησκευτική γλώσσα μάς παρέχει απλώς ένα χρήσιμο τρόπο να μιλάμε για αξίες ζώντας σ' έναν κόσμο χωρίς Θεό. Αυτό μπορεί να θεωρηθεί υποκρισία, μιας και οι αντι-ρεαλιστές απορρίπτουν την ιδέα της αντικειμενικής ύπαρξης του Θεού, ενώ ταυτόχρονα θέλουν να παραμένουν προσκολλημένοι στη θρησκευτική γλώσσα και στο τελετουργικό. Πιο ειλικρινές θα ήταν να υποστούν όλες τις συνέπειες της πεποίθησης ότι ο Θεός όντως δεν υπάρχει και να γίνουν αθεϊστές.

Συνέπειες για τα θρησκευτικά δόγματα

Μια δεύτερη κριτική της αντι-ρεαλιστικής προσέγγισης στο ζήτημα της ύπαρξης του Θεού είναι ότι έχει πολύ σοβαρές συνέπειες για τα θρησκευτικά δόγματα. Για παράδειγμα, οι περισσότεροι Θεϊστές πιστεύουν στην ύπαρξη του παραδείσου. Αν όμως ο Θεός δεν υπάρχει πραγματικά, τότε δεν υπάρχει, κατά συνέπεια, ούτε παράδεισος (και τελικά ούτε κόλαση). Κατ' αναλογία, αν ο Θεός δεν υπάρχει με τη ρεαλιστική έννοια του όρου, είναι

δύσκολο να καταλάβει κανείς ποια εύλογη εξήγηση μπορεί να δοθεί για τα θαύματα. Όμως η πίστη ότι γίνονται θαύματα αποτελεί κεντρική πτυχή της ίδιας της πίστης των Θεϊστών.

Υποθετώντας την αντι-ρεαλιστική άποψη στο ζήτημα της ύπαρξης του Θεού, θα έπρεπε επίσης ν' αναθεωρήσουμε πολλές θεμελιώδεις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Αυτό από μόνο του δεν υπονομεύει απαραίτητα την αντι-ρεαλιστική προσέγγιση: αν κάποιος είναι διατεθειμένος να αποδεχτεί τέτοιες ριζικές αναθεωρήσεις, τότε μπορεί να το κάνει σε όλους τους τομείς. Το θέμα είναι ότι η αντι-ρεαλιστική άποψη περιλαμβάνει μια ουσιαστική επανεξέταση θεμελιωδών θρησκευτικών δογμάτων, μια επανεξέταση που πολλοί άνθρωποι δεν θα ήταν διόλου διατεθειμένοι να κάνουν.

Πίστη

Όλα τα επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού που εξετάσαμε έχουν δεχτεί επικρίσεις. Αυτές οι επικρίσεις δεν είναι απαραίτητα καθοριστικές. Μπορεί εσείς να κάνετε τη δική σας κριτική σ' αυτές τις επικρίσεις. Αν όμως δεν καταφέρετε να βρείτε αντεπιχειρήματα, μήπως αυτό σημαίνει ότι θα έπρεπε ν' απορρίψετε ολοκληρωτικά την πίστη στο Θεό; Οι αθεϊστές λένε ότι έτσι θα έπρεπε. Οι αγνωστικιστές θα επέστρεφαν στην ετυμηγορία του «μη αποδεδειγμένου». Οι πιστοί όμως θα μπορούσαν να ισχυριστούν ότι η φιλοσοφική προσέγγιση, η αντιπαραβολή των διαφόρων επιχειρημάτων, είναι ανάρμοστη. Η πίστη στο Θεό, θα μπορούσαν να πουν, δεν είναι θέμα αφηρημένων διανοητικών εικασιών, αλλά μάλλον προσωπικής αφοσίωσης. Είναι θέμα πίστης και όχι ευφυούς χρήσης της λογικής.

Η πίστη περιλαμβάνει την εμπιστοσύνη. Αν, σκαρφαλώνοντας σε κάποιο βουνό, πιστεύω στη δύναμη του σκοινιού μου, αυτό σημαίνει ότι δείχνω εμπιστοσύνη και πιστεύω ότι θα με συγκρατήσει, αν παραπατήσω. Μόνο που, αν δεν το δοκιμάσω κιάλας,

δεν μπορώ να είμαι απόλυτα σίγουρος ότι θα με συγκρατήσει. Για μερικούς ανθρώπους η πίστη στο Θεό μοιάζει με την πίστη στη δύναμη του σκοινιού: δεν υπάρχουν αδιαμφισβήτητες αποδείξεις ότι ο Θεός υπάρχει και νοιάζεται για κάθε άνθρωπο, ο πιστός όμως πιστεύει στην πραγματική ύπαρξη του Θεού και ζει τη ζωή του αναλόγως.

Η στάση ζωής που περιλαμβάνει τη θρησκευτική πίστη φαίνεται ελκυστική σε πολλούς ανθρώπους. Αναιρεί τη σημασία των επιχειρημάτων που εξετάσαμε ως τώρα. Όταν όμως φτάνει στα άκρα, η θρησκευτική πίστη μπορεί να τυφλώσει εντελώς τους ανθρώπους εμποδίζοντάς τους να δουν τα στοιχεία που εναντιώνονται στις απόψεις τους. Μπορεί να φτάσει στο σημείο να θυμίζει περισσότερο ξεροκεφαλιά, παρά λογική στάση.

Αν κάποιος έχει τέτοιες τάσεις, ποιους κινδύνους εγκυμονεί η υιοθέτηση μιας τέτοιας στάσης απόλυτης πίστης στην ύπαρξη του Θεού:

Οι κίνδυνοι της πίστης

Η πίστη, με τον τρόπο που την περιέγραψα, βασίζεται σε ανεπαρκή στοιχεία. Αν τα στοιχεία επαρκούσαν για να δηλώσει κανείς ότι ο Θεός υπάρχει, τότε η πίστη δεν θα ήταν τόσο απαραίτητη: θα είχαμε τη γνώση ότι ο Θεός υπάρχει. Εφόσον τα στοιχεία που θα επιβεβαίωναν την ύπαρξη του Θεού είναι ανεπαρκή, υπάρχει πάντοτε η πιθανότητα οι πιστοί να κάνουν λάθος στην πίστη τους. Όπως και στην περίπτωση της βεβαιότητας ότι έχουν γίνει θαύματα, υπάρχουν πολλοί ψυχολογικοί παράγοντες που ωθούν τους ανθρώπους να πιστέψουν στο Θεό.

Για παράδειγμα, η ασφάλεια που πηγάζει από την πεποίθηση ότι υπάρχει ένα παντοδύναμο ον που μας προσέχει είναι χωρίς αμφιβολία ελκυστική. Η πίστη στη μετά θάνατον ζωή αποτελεί καλό αντίδοτο στο φόβο του θανάτου. Αυτοί οι παράγοντες μπορεί ν' αποτελέσουν έναυσμα για ορισμένους ν' αφιερώσουν τη

ζωή τους στην πίστη στο Θεό. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι η πίστη τους είναι απαραίτητα αβάσιμη, απλώς φανερώνει ότι η πίστη τους μπορεί να πηγάζει από ένα συνδυασμό ανασφάλειας και ευσεβών πόθων.

Επίσης, όπως υποστήριξε ο Χιουμ, οι άνθρωποι απολαμβάνουν ιδιαίτερα την αίσθηση του θαυμασμού και της κατάπληξης που πηγάζει από την πίστη σε μεταφυσικά συμβάντα. Στην περίπτωση που κάποιος θέλει να πιστέψει στο Θεό, είναι σημαντικό να κάνει το διαχωρισμό ανάμεσα στην ειλικρινή πίστη και στην απόλαυση που του προκαλεί η ιδέα ότι πιστεύει στην ύπαρξη του Θεού.

Αυτοί οι ψυχολογικοί παράγοντες θα πρέπει να μας δημιουργούν ορισμένες επιφυλάξεις πριν αφοσιωθούμε στην πίστη στο Θεό: Είναι πολύ εύκολο να κάνεις λάθος για τα κίνητρά σου σ' αυτό το θέμα. Τελικά ο κάθε πιστός πρέπει να κρίνει κατά πόσο η πίστη του είναι ορθή και ειλικρινής.

Συμπέρασμα

Σ' αυτό το κεφάλαιο εξετάσαμε τα περισσότερα από τα παραδοσιακά επιχειρήματα υπέρ και κατά της ύπαρξης του Θεού. Είδαμε ότι υπάρχουν σοβαρές επικρίσεις, τις οποίες οι Θεϊστές πρέπει να αντικρούσουν προκειμένου να διατηρήσουν την πίστη τους σ' έναν παντοδύναμο, παντογνώστη και πανάγαθο Θεό. Ένας τρόπος ν' αντιμετωπίσει κανείς αυτές τις επικρίσεις θα ήταν να αναθεωρήσει τις ιδιότητες που συνήθως αποδίδονται στο Θεό: ίσως ο Θεός να μην είναι εντελώς καλοπροαίρετος ή ίσως να υπάρχουν όρια στη δύναμη ή στη γνώση του. Κάνοντας όμως κάτι τέτοιο, απορρίπτουμε τον παραδοσιακό τρόπο παρουσίασης του Θεού. Πολλοί άνθρωποι όμως θα θεωρούσαν αυτή τη λύση πολύ πιο εύκολα αποδεκτή, από την ολοκληρωτική απόρριψη της πίστης στο Θεό.

Άλλα αναγνώσματα

- Προτείνω ανεπιφύλακτα το βιβλίο του J. L. Mackie, *The Miracle of Theism* (Oxford: Clarendon Press, 1982). Είναι κατατοπιστικό, ευφύες και διεγείρει τη σκέψη. Ασχολείται με όλα τα θέματα που καλύψαμε σ' ετούτο το κεφάλαιο με μεγαλύτερη λεπτομέρεια.
- *An Introduction to the Philosophy of Religion*, του Brian Davies (Oxford: Oxford University Press, δεύτερη έκδοση, 1993): Πρόκειται για μια περιεκτική εισαγωγή στο θέμα, γραμμένη από ένα μοναχό του Δομινικανού Τάγματος.
- *Dialogues Concerning Natural Religion* του David Hume, πρώτη μεταθανάτια έκδοση το 1779: Περιέχει μια καταπληκτική και εμπειριστατωμένη επίθεση στο Τελολογικό Επιχείρημα ως προς την ύπαρξη του Θεού. Μπορεί να δυσκολευτείτε σε μερικά σημεία να καταλάβετε τη γλώσσα του δέκατου όγδοου αιώνα, όμως τα βασικά επιχειρήματα δεν παρουσιάζουν δυσκολίες και διανθίζονται από πνευματώδη και αξιομνημόνευτα παραδείγματα. Η καλύτερη έκδοση βρίσκεται στο: David Hume, *Dialogues and Natural History of Religion* (Oxford: Oxford University Press World's Classics, 1993).
- Ο Don Cupitt περιγράφει περιληπτικά την εναλλακτική λύση στην άποψη των Θεϊστών που προσφέρει ο αντι-ρεαλισμός στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του *The Sea of Faith* (London: BBC Books, 1984).

Το Σωστό και το Λάθος

Τι είναι αυτό που χαρακτηρίζει μια πράξη σωστή ή λάθος; Τι εννοούμε λέγοντας ότι κάποιος πρέπει ή δεν πρέπει να κάνει κάτι; Πώς θα έπρεπε να ζούμε; Πώς θα έπρεπε να συμπεριφερόμαστε στους άλλους; Αυτά είναι θεμελιώδη ερωτήματα για τα οποία οι φιλόσοφοι διαφωνούν εδώ και χιλιάδες χρόνια. Αν δεν μπορούμε να πούμε γιατί τα βασανιστήρια, ο φόνος, η βαναυσότητα, η δουλεία, ο βιασμός, η κλοπή και άλλα ανάλογα πράγματα δεν είναι σωστά, πώς μπορούμε να δικαιολογήσουμε την παρεμπόδισή τους; Η ηθική είναι άραγε απλώς θέμα προκαταλήψεων ή μπορούμε να αιτιολογήσουμε ικανοποιητικά τα ηθικά μας πιστεύω; Ο τομέας της φιλοσοφίας που ασχολείται με τέτοια ερωτήματα είναι γενικότερα γνωστός ως ηθική ή φιλοσοφία της ηθικής. Εδώ θα χρησιμοποιήσω και τους δύο όρους εναλλάξ.

Διατηρώ κάποιες επιφυλάξεις ως προς το αν μπορεί η φιλοσοφία ν' αλλάξει τις θεμελιώδεις προκαταλήψεις των ανθρώπων για το σωστό και το λάθος. Όπως υπέδειξε ο Φρειδερίκος Νίτσε (1844-1900) στο βιβλίο

του *Πέρα από το Καλό και το Κακό* [Jenseits von Gut und Bose], οι περισσότεροι ηθικοί φιλόσοφοι καταλήγουν να δικαιολογούν «μια επιθυμία από τα βάθη της καρδιάς που έχει υποστεί διήθηση κι έχει πάρει αφηρημένη μορφή». Με άλλα λόγια, αυτοί οι φιλόσοφοι κάνουν περίπλοκες αναλύσεις που δείχνουν να εμπεριέχουν απρόσωπους λογικούς συλλογισμούς, αλλά που πάντοτε καταλήγουν στην απόδειξη ότι οι προϋπάρχουσες προκαταλήψεις τους ήταν βάσιμες. Παρ' όλα αυτά, η φιλοσοφία της ηθικής μπορεί να μας προσφέρει σωστή αντίληψη των πραγματικών ηθικών θεμάτων: μπορεί να αποσαφηνίσει τις συνέπειες ορισμένων πολύ γενικών πεποιθήσεων σχετικά με την ηθική και να δείξει πώς μπορούν οι πράξεις μας να συμφωνούν μ' αυτές τις πεποιθήσεις.

Εδώ θα εξετάσω τρεις τύπους ηθικής θεωρίας: τη δεοντολογική ηθική, τη θεωρία των συνεπειών και τη θεωρία της αρετής.

Αυτές οι θεωρίες αποτελούν πολύ γενικά πλαίσια που έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους ως προς την κατανόηση των θεμάτων ηθικής. Πρώτα θα σκιαγραφήσω τα κύρια χαρακτηριστικά αυτών των τριών τύπων θεωρίας και θα δείξω πώς μπορούν να εφαρμοστούν σε μια πραγματική, υπαρκτή περίπτωση. Μετά θα περάσω σε πιο αφηρημένα φιλοσοφικά ερωτήματα που αφορούν το νόημα της ηθικής γλώσσας και είναι γνωστά ως μετα-ηθική.

Θεωρίες δεοντολογικής ηθικής

Οι ηθικές θεωρίες που βασίζονται στο καθήκον τονίζουν ότι ο καθένας μας έχει ορισμένα καθήκοντα, πράξεις που πρέπει ή που δεν πρέπει να κάνει, και ότι ενεργώντας με γνώμονα την ηθική σημαίνει πως κάνουμε το καθήκον μας, όποιες κι αν είναι οι συνέπειες της πράξης μας. Αυτή η ιδέα, ότι δηλαδή ορισμένες πράξεις είναι απόλυτα σωστές ή λανθασμένες ανεξάρτητα από τα αποτελέσματά τους, είναι που διαχωρίζει τις καθηκοντολογικές θεωρίες ηθικής (που είναι επίσης γνωστές και ως δεοντολογικές) από τις ηθικές θεωρίες των συνεπειών.

Εδώ θα εξετάσουμε δύο καθηκοντολογικές θεωρίες: τη χριστιανική ηθική και την ηθική του Καντ.

Χριστιανική ηθική

Τα ηθικά διδάγματα του Χριστιανισμού κυριάρχησαν στον τρόπο με τον οποίο ο δυτικός κόσμος κατανοεί την ηθική: η αντίληψή μας για την ηθική έχει ολοκληρωτικά διαμορφωθεί από το θρησκευτικό δόγμα και ακόμα και οι αθεϊστικές θεωρίες ηθικής οφείλουν πολλά σ' αυτό. Οι Δέκα Εντολές αναφέρουν διάφορα καθήκοντα και απαγορευμένες δραστηριότητες. Αυτά τα καθήκοντα ισχύουν ανεξάρτητα από τις συνέπειες της πραγμάτωσής τους: είναι απόλυτα καθήκοντα. Κάποιος που πιστεύει ότι η Βίβλος αποτελεί το λόγο του Θεού δεν θα έχει καμιά αμφιβολία ως προς το νόημα του «σωστού» και του «λάθους»: «σωστό» σημαίνει αυτό που θέλει ο Θεός και «λάθος» σημαίνει οτιδήποτε αντιβαίνει στη θέληση του Θεού.

Για έναν πιστό ηθική σημαίνει υποταγή σε κάποιες απόλυτες εντολές που έχουν δοθεί από μια εξουσία εκτός του ανθρώπου, από το Θεό. Για παράδειγμα λοιπόν, ο φόνος αποτελεί πάντοτε ηθικό σφάλμα, επειδή δηλώνεται ξεκάθαρα ως αμαρτία μέσα στις Δέκα Εντολές. Αυτό ισχύει ακόμα και όταν ο φόνος κάποιου συγκεκριμένου ατόμου, του Χίτλερ για παράδειγμα, μπορεί να σώσει τις ζωές άλλων ανθρώπων. Εδώ έχουμε να κάνουμε με μια απλούστευση: στην πραγματικότητα οι θεολόγοι υποστηρίζουν ότι υπάρχουν πράγματι ειδικές περιστάσεις, στις οποίες ο φόνος μπορεί να επιτραπεί ηθικά, όπως για παράδειγμα σ' ένα δίκαιο πόλεμο.

Πρακτικά η χριστιανική ηθική είναι πολύ πιο περίπλοκη από την απλή υπακοή στις Δέκα Εντολές: περιλαμβάνει την εφαρμογή της διδασκαλίας του Χριστού και ιδιαίτερα την Εντολή της Καινής Διαθήκης «αγάπα τον πλησίον σου». Η ουσία αυτής της ηθικής ωστόσο είναι ένα σύστημα εντολών και απαγορεύσεων.

Το ίδιο ισχύει και για τις περισσότερες μορφές ηθικής που βασίζονται σε κάποια θρησκεία.

Πολλοί άνθρωποι έχουν σκεφτεί ότι, αν ο Θεός δεν υπάρχει, δεν μπορεί να υπάρξει κανενός είδους ηθική: όπως το έθεσε ο Ρώσος μυθιστοριογράφος Ντοστογιέφσκι, «Αν ο Θεός δεν υπάρχει, τότε όλα επιτρέπονται».

Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν τρεις τουλάχιστον ουσιαστικές αντιλογίες σε οποιαδήποτε θεωρία ηθικής που βασίζεται αποκλειστικά στη θέληση του Θεού.

Κριτική της χριστιανικής ηθικής

Ποια είναι η θέληση του Θεού;

Μια δυσκολία που αντιμετωπίζει κανείς αμέσως στη χριστιανική ηθική είναι το ν' ανακαλύψει ποια ακριβώς είναι η θέληση του Θεού. Πώς μπορούμε να είμαστε σίγουροι τι ακριβώς θέλει να κάνουμε ο Θεός; Οι Χριστιανοί απαντούν συνήθως σ' αυτή την ερώτηση λέγοντας «Ερευνάτε τας γραφάς». Η Βίβλος όμως είναι ανοιχτή σε πολλές και συχνά αντιφατικές ερμηνείες: σκεφτείτε μόνο τις διαφορές ανάμεσα σ' αυτούς που παίρνουν το βιβλίο της Γένεσης κυριολεκτικά, και πιστεύουν ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε σε επτά ημέρες, και αυτούς που το θεωρούν μεταφορά. Ή τις διαφορές ανάμεσα σ' αυτούς που πιστεύουν ότι ο φόνος σε καιρό πολέμου μπορεί να γίνει υπό προϋποθέσεις αποδεκτός και σ' αυτούς που πιστεύουν ότι η εντολή «Ου φονεύσεις» είναι απόλυτη και άνευ όρων.

Το Δίλημμα του Ευθύφωνα

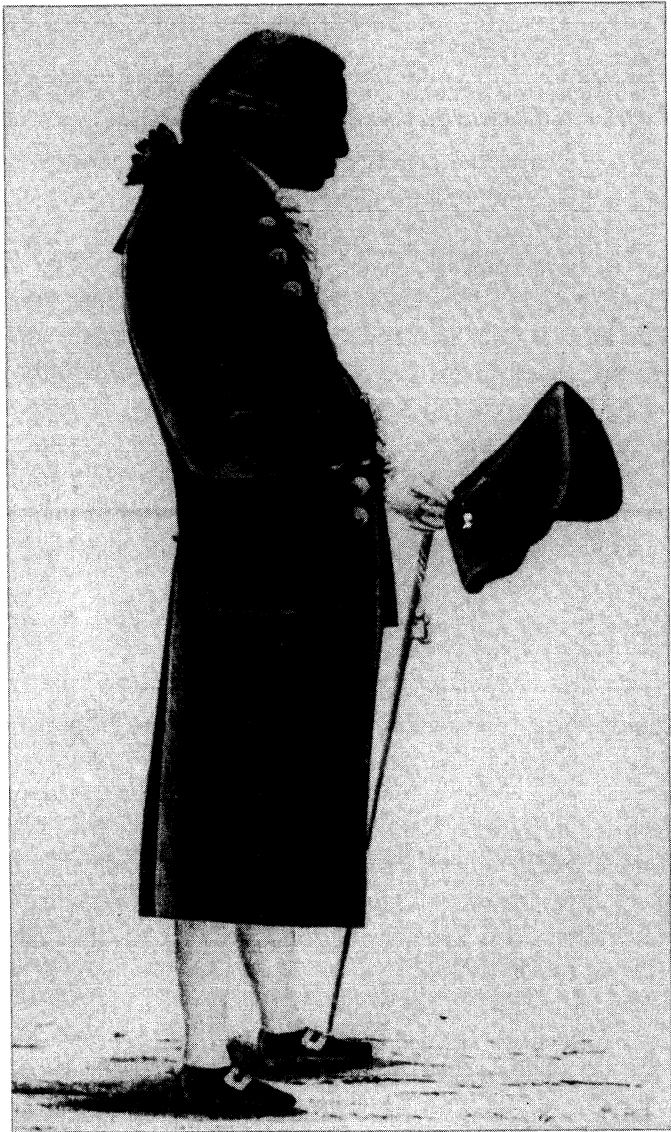
Όταν υπάρχουν μόνο δύο πιθανές εναλλακτικές λύσεις και καμιά τους δεν είναι η επιθυμητή, δημιουργείται δίλημμα. Σ' αυτή την

περίπτωση πρόκειται για ένα δίλημμα που τέθηκε αρχικά στον *Ευθύφρονα* του Πλάτωνα.

Το δίλημμα για κάποιον που πιστεύει ότι η ηθική πηγάζει από τις εντολές του Θεού έχει ως εξής: Ο Θεός προστάζει ή αγαπά μόνον ό,τι είναι ηθικά σωστό; Ή μήπως η ίδια η προσταγή ή η αγάπη του Θεού το καθιστά ηθικά σωστό;

Ας μελετήσουμε την πρώτη επιλογή. Αν ο Θεός προστάζει ή αγαπά τα συγκεκριμένα πράγματα επειδή αυτά είναι ηθικά σωστά, αυτό σημαίνει ότι η ηθική είναι κατά μία έννοια ανεξάρτητη από το Θεό. Ο Θεός ανταποκρίνεται σε προϋπάρχουσες ηθικές αρχές που εμφανίζονται στο σύμπαν. Τις ανακαλύπτει μάλλον, παρά τις δημιουργεί. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, θα ήταν δυνατό να περιγράψουμε ολόκληρη την έννοια της ηθικής χωρίς να αναφερθούμε καθόλου στο Θεό, παρ' όλο που μπορεί να θεωρηθεί ότι ο Θεός μάς εφοδιάζει με πιο αξιόπιστες πληροφορίες για την ηθική σε σχέση μ' αυτές που θα μπορούσαμε μόνοι μας να σταχυολογήσουμε από τον περιβάλλοντα κόσμο με την περιορισμένη ευφυΐα μας. Όπως και να 'χει, ο Θεός κατ' αυτή την άποψη δεν αποτελεί την πηγή της ηθικής.

Η δεύτερη επιλογή μάλλον είναι λιγότερο ελκυστική για τους υπέρμαχους της χριστιανικής ηθικής. Αν ο Θεός καθορίζει το σωστό και το λάθος απλώς και μόνο με τις εντολές ή την έγκρισή του, τότε η ηθική παρουσιάζεται κάπως αυθαίρετη ως έννοια. Θεωρητικά, ο Θεός θα μπορούσε να έχει κηρύξει το φόνο ηθικά αξιέπαινη πράξη, και έτσι θα ήταν. Κάποιος που υποστηρίζει πως η ηθική είναι ένα σύστημα από εντολές του Θεού θα μπορούσε να απαντήσει ότι ο Θεός δεν θα κήρυσσε ποτέ το φόνο ηθικά αξιέπαινο, επειδή ο Θεός είναι καλός και δεν θα ήθελε να μας επιβάλει κάτι τέτοιο. Αν όμως με τη λέξη «καλός» εννοούμε «ηθικά καλός», αυτό έχει ως συνέπεια η πρόταση «ο Θεός είναι καλός» να σημαίνει «ο Θεός εγκρίνει τον εαυτό του». Πράγμα που μάλλον απέχει πολύ απ' αυτό που εννοούν οι πιστοί όταν λένε «ο Θεός είναι καλός».

Η σιλουέτα του Καντ (1798).

Η ύπαρξη του Θεού θεωρείται δεδομένη

Ένας πολύ σοβαρότερος αντίλογος σ' αυτή την άποψη για την ηθική, ωστόσο, είναι ότι θεωρεί δεδομένο πως ο Θεός όντως υπάρχει και είναι αγαθός. Αν ο Θεός δεν ήταν αγαθός, γιατί να θεωρούνται ηθικά σωστές οι πράξεις που συμμορφώνονται προς τη θέλησή του; Όπως είδαμε στο Κεφάλαιο 1, ούτε η ύπαρξη του Θεού ούτε η καλοσύνη του μπορούν να θεωρηθούν δεδομένες.

Δεν βασίζονται όλες οι δεοντολογικές θεωρίες στην ύπαρξη του Θεού. Η σημαντικότερη δεοντολογική θεωρία, η θεωρία του Εμμανουήλ Καντ, παρά το γεγονός ότι είναι έντονα επηρεασμένη από την προτεσταντική χριστιανική παράδοση και παρά το γεγονός ότι ο ίδιος ο Καντ ήταν πιστός Χριστιανός, περιγράφει την ηθική μ' έναν τρόπο που, στο ευρύτερο πλαίσιο του, γοήτευσε πολλούς αθεϊστές.

Ηθική του Καντ

Κίνητρα

Ο Εμμανουήλ Καντ έβρισκε ενδιαφέρον το ερώτημα «Τι είναι ηθική πράξη;». Η απάντηση που έδωσε έχει παίξει σημαντικότερο ρόλο στη φιλοσοφία. Εδώ θα δώσω σε γενικές γραμμές τα κυριότερα χαρακτηριστικά της.

Ο Καντ πίστευε ξεκάθαρα ότι ηθική πράξη είναι μια πράξη που πηγάζει από μια αίσθηση του καθήκοντος και όχι από προδιάθεση ή το συναίσθημα ή από την πιθανότητα κάποιου κέρδους για το άτομο που πράττει ηθικά. Αν λοιπόν, για παράδειγμα, δίνω χρήματα σε φιλανθρωπικές οργανώσεις επειδή νιώθω μια βαθιά συμπόνια για τους πάσχοντες, τότε, σύμφωνα με την άποψη του Καντ, η πράξη μου δεν είναι απαραίτητα ηθική: Αν η πράξη μου πηγάζει αποκλειστικά από αισθήματα συμπόνιας και όχι από την αίσθηση του καθήκοντος, τότε η πράξη μου δεν είναι

ηθική. Η διαφορετικά, αν δίνω χρήματα για φιλανθρωπικούς σκοπούς επειδή πιστεύω ότι έτσι θα γίνω πιο αγαπητός στους φίλους μου, τότε και πάλι δεν πράττω ηθικά, αλλά επιδιώκω να κερδίσω κοινωνικό κύρος.

Για τον Καντ λοιπόν το κίνητρο μιας πράξης ήταν πολύ σημαντικότερο από την ίδια την πράξη και τις συνέπειές της. Πίστευε ότι για να καταλάβεις αν η πράξη κάποιου ανθρώπου είναι ηθική ή όχι, πρέπει να γνωρίζεις ποια ήταν η πρόθεσή του. Δεν αρκεί να ξέρεις απλώς αν ο καλός Σαμαρείτης βοήθησε τον πάσχοντα ή όχι. Ο Σαμαρείτης μπορεί να λειτούργησε ιδιοτελώς, να περίμενε κάποια αμοιβή για τον κόπο του. Ή διαφορετικά, μπορεί να το έκανε μόνον επειδή ένιωσε να τον ωθεί η συμπόνια. Αυτό σημαίνει ότι η πράξη του είχε συναισθηματικά κίνητρα και δεν πήγαζε από αίσθηση του καθήκοντος.

Οι περισσότεροι ηθικοί φιλόσοφοι θα συμφωνούσαν με τον Καντ ότι η ιδιοτέλεια δεν αποτελεί ορθό κίνητρο μιας ηθικής πράξης. Πολλοί όμως θα διαφωνούσαν με τον ισχυρισμό του ότι το να βιώνει κάποιος ένα συναίσθημα σαν τη συμπόνια επηρεάζει την ηθική αποτίμηση των πράξεών του. Για τον Καντ, ωστόσο, το μοναδικό αποδεκτό κίνητρο μιας ηθικής πράξης ήταν η αίσθηση του καθήκοντος.

Ένας από τους λόγους για τους οποίους ο Καντ επικεντρωνόταν περισσότερο στα κίνητρα των πράξεων παρά στις συνέπειές τους είναι επειδή πίστευε ότι όλοι οι άνθρωποι μπορούν να είναι ηθικοί. Εφόσον μπορούμε λογικά να θεωρηθούμε ηθικά υπεύθυνοι μόνο για πράγματα πάνω στα οποία έχουμε κάποιον έλεγχο ή, όπως το έθετε ο ίδιος, «πρέπει σημαίνει και μπορώ» και επειδή οι συνέπειες των πράξεων ξεφεύγουν συχνά από τον έλεγχό μας, οι συνέπειες αυτές δεν μπορεί να καθορίζουν την ηθική. Για παράδειγμα, αν, σύμφωνα με την αίσθηση του καθήκοντος που έχω, προσπαθήσω να σώσω ένα παιδί που πνίγεται, αλλά κατά λάθος πνίξω το παιδί, η πράξη μου δεν θα πάψει να θεωρείται ηθική, εφόσον τα κίνητρά μου ήταν τα σωστά: οι συνέπειες της πράξης μου θα ήταν σ' αυτή την περίπτωση τραγικές, αλλά δεν

θα επηρέαζαν την ηθική αξία αυτού που έκανα.

Κατ' αναλογία, αφού δεν έχουμε απαραίτητα τον απόλυτο έλεγχο των συναισθηματικών μας αντιδράσεων, ούτε κι αυτές μπορεί να παίζουν καθοριστικό ρόλο στην ηθική.

Αν θεωρήσουμε ότι ηθική διαθέτουν όλα τα συνειδητά ανθρώπινα όντα, τότε, πίστευε ο Καντ, αυτή πρέπει να βασίζεται ολοκληρωτικά στη θέληση και συγκεκριμένα στην αίσθηση του καθήκοντος του καθενός.

Αξιώματα

Ο Καντ όρισε την πρόθεση που κρύβεται πίσω από οποιαδήποτε πράξη ως αξίωμα.

Αξίωμα είναι η γενική αρχή που υποκινεί την πράξη. Για παράδειγμα, ο καλός Σαμαρείτης μπορεί να ακολουθήσε το αξίωμα «Να βοηθάς πάντα τους πάσχοντες, αν περιμένεις πως θα αμειφθείς για τους κόπους σου». Ή μπορεί να ακολουθήσε το αξίωμα «Να βοηθάς πάντα τους πάσχοντες, αν νιώσεις συμπόνια». Αν όμως η συμπεριφορά του καλού Σαμαρείτη ήταν ηθική, τότε μάλλον θα ακολουθήσε το αξίωμα «Να βοηθάς πάντα τους πάσχοντες, γιατί είναι καθήκον σου να το κάνεις».

Η Κατηγορηματική Επιταγή

Ο Καντ πίστευε ότι ως λογικοί άνθρωποι έχουμε ορισμένα καθήκοντα. Αυτά τα καθήκοντα είναι κατηγορηματικά: με άλλα λόγια, είναι απόλυτα και ρητά καθήκοντα όπως το «Πρέπει πάντοτε να λες την αλήθεια» ή «Δεν πρέπει ποτέ να σκοτώνεις». Τα καθήκοντα αυτά ισχύουν, όποιες κι αν είναι οι συνέπειες της υπακοής σ' αυτά. Ο Καντ θεωρούσε την ηθική ένα σύστημα από κατηγορηματικές επιταγές: προσταγές σύμφωνα με τις οποίες έπρεπε ο καθένας να δρα με συγκεκριμένο τρόπο. Αντιπαρέθεσε τα κα-

τηγορηματικά καθήκοντα με τα υποθετικά καθήκοντα. Το υποθετικό καθήκον είναι κάτι σαν το εξής: «Αν θέλεις να σε σέβονται, τότε πρέπει να λες πάντοτε την αλήθεια» ή «Αν θέλεις ν' αποφύγεις τη φυλακή, τότε πρέπει να μην κάνεις ποτέ φόνο». Τα υποθετικά καθήκοντα σου λένε τι πρέπει και τι δεν πρέπει να κάνεις προκειμένου να επιτύχεις ή ν' αποφύγεις κάτι. Πίστευε ότι υπάρχει μία μόνο Κατηγορηματική Επιταγή: «Να πράττεις μόνο σύμφωνα με αξιώματα που θα ήθελες ταυτόχρονα να ισχύουν ως οικουμενικοί νόμοι». Με άλλα λόγια, να πράττεις μόνο σύμφωνα με αξιώματα που θα ήθελες να εφαρμόζουν όλοι. Αυτή η αρχή είναι γνωστή ως αρχή της οικουμενικοποιησιμότητας.

Αν και έχει δώσει αρκετές διαφορετικές εκδοχές της Κατηγορηματικής Επιταγής, αυτή είναι η σημαντικότερη απ' όλες και έχει ασκήσει τεράστια επιρροή. Θα την εξετάσουμε λεπτομερέστερα πιο κάτω.

Οικουμενικοποιησιμότητα

Ο Καντ πίστευε ότι, για να είναι μια πράξη ηθική, το αξίωμα που την υποκινεί θα πρέπει να μπορεί να γενικευτεί απόλυτα. Θα πρέπει να είναι ένα αξίωμα που να ισχύει για όλους τους άλλους κάτω από παρόμοιες συνθήκες. Δεν πρέπει να εξαιρέσετε τον εαυτό σας και πρέπει να είστε αμερόληπτοι. Αν λοιπόν, για παράδειγμα, κλέβατε ένα βιβλίο ακολουθώντας το αξίωμα «Να κλέβεις πάντα, όταν είσαι πολύ φτωχός και δεν μπορείς ν' αγοράσεις αυτό που θέλεις», τότε, για να είναι η πράξη σας ηθική, αυτό το αξίωμα θα έπρεπε να μπορεί να εφαρμοστεί σε οποιονδήποτε βρεθεί στη δική σας θέση.

Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι αν οποιοδήποτε αξίωμα μπορεί να γενικευθεί αποτελεί γι' αυτό το λόγο ηθικό αξίωμα. Είναι προφανές ότι πολλά τετριμμένα αξιώματα, όπως το «Πάντα να βγάζεις τη γλώσσα σου σε ανθρώπους πιο ψηλούς από σένα», θα μπορούσαν εύκολα να γενικευθούν, παρ' όλο που έχουν ελάχι-

στη ή και καμιά σχέση με την ηθική. Ορισμένα άλλα γενικεύσιμα αξιώματα, όπως αυτό που αφορά την κλοπή και που χρησιμοποιήσα στην προηγούμενη παράγραφο, μπορεί ακόμα και να θεωρηθούν ανήθικα.

Αυτή η ιδέα της οικουμενικοποιησιμότητας είναι μια εκδοχή του λεγόμενου Χρυσού Κανόνα του Χριστιανισμού «Πάντα όσα αν θέλητε ίνα ποιήσιν υμίν οι άνθρωποι, ούτω και υμείς ποιείτε αυτοίς». Κάποιος που πράττει σύμφωνα με το αξίωμα «Γίνε παράσιτο, να ζεις πάντα εις βάρος των άλλων» δεν θα δρούσε ηθικά, εφόσον το αξίωμα θα ήταν αδύνατο να γενικευθεί. Θα προκαλούσε την ερώτηση «Τι θα γινόταν, αν το έκαναν όλοι αυτό;» Και αν όλοι ήταν παράσιτα, τότε δεν θα έμενε κανείς που να μπορούν εις βάρος του να επιβιώσουν ως παράσιτα. Το αξίωμα δεν συμφωνεί με τη γενίκευση του Καντ, άρα δεν μπορεί να είναι ηθικό.

Από την άλλη πλευρά, μπορούμε εύκολα να γενικεύσουμε το αξίωμα «Μη βασανίζεις ποτέ μωρά». Είναι σίγουρα εφικτό και επιθυμητό να ακολουθήσουν όλοι αυτό το αξίωμα, παρ' όλο που δεν είναι υποχρεωμένοι. Όσοι το παραβαίνουν και βασανίζουν μωρά κάνουν μια πράξη ανήθικη. Με τέτοια αξιώματα η ιδέα της οικουμενικοποιησιμότητας του Καντ είναι προφανές ότι δίνει μια απάντηση που αντιστοιχεί στον τρόπο με τον οποίο οι περισσότεροι άνθρωποι αντιμετωπίζουν διαισθητικά τις αδιαμφισβήτητες παραδοχές τους για το τι είναι σωστό και τι λάθος.

Μέσα και σκοποί

Άλλη μια εκδοχή της Κατηγορηματικής Επιταγής του Καντ είναι η εξής: «Η συμπεριφορά σου προς τους άλλους ανθρώπους να αποτελεί αυτοσκοπό και όχι μέσο για την επίτευξη κάποιου σκοπού». Αυτός είναι ένας άλλος τρόπος για να πει κανείς ότι δεν πρέπει να *χρησιμοποιούμε* τους ανθρώπους, αλλά πρέπει πάντοτε ν' αναγνωρίζουμε την αξία της ανθρώπινης φύσης τους. Το γεγο-

νός, δηλαδή, ότι είναι άτομα με ιδιαίτερη βούληση και επιθυμίες. Αν κάποιος σας φέρεται ευγενικά επειδή ξέρει ότι μπορεί να τον προσλάβετε στη δουλειά σας, τότε σας αντιμετωπίζει ως μέσο για την επίτευξη κάποιου σκοπού και η ευγένεια δεν είναι γι' αυτόν αυτοσκοπός. Αν βέβαια κάποιος είναι ευγενικός μαζί σας επειδή τυχαίνει να σας συμπαθεί, αυτό δεν έχει καμιά απολύτως σχέση με την ηθική.

Κριτική της ηθικής του Καντ

Είναι κενή

Η ηθική θεωρία του Καντ και ιδιαίτερα η ιδέα του για τη γενίκευση των ηθικών αντιλήψεων έχει μερικές φορές κατηγορηθεί ότι είναι κενή. Αυτό σημαίνει ότι η θεωρία του παρέχει απλώς ένα γενικό πλαίσιο που παρουσιάζει τη δομή των ηθικών αντιλήψεων, χωρίς να παρέχει οποιαδήποτε βοήθεια σε όσους αντιμετωπίζουν κάποιο πραγματικό ηθικό δίλημμα και πρέπει να πάρουν αποφάσεις. Δεν βοηθά ιδιαίτερα τους ανθρώπους που προσπαθούν ν' αποφασίσουν τι πρέπει να κάνουν.

Αυτή η κριτική αγνοεί την εκδοχή της Κατηγορηματικής Επιταγής που προτρέπει «ο τρόπος με τον οποίο φερόμαστε στους ανθρώπους να αποτελεί αυτοσκοπό και ποτέ μέσο». Μ' αυτή τη διατύπωση ο Καντ σίγουρα προσδίδει και περιεχόμενο στην ηθική του θεωρία. Ακόμα όμως και με το συνδυασμό της θέσης της οικουμενικοποιησιμότητας και της διατύπωσης του σκοπού και του μέσου, η θεωρία του Καντ δεν καταφέρνει να προσφέρει ικανοποιητικές λύσεις σε πολλά ηθικά ζητήματα.

Για παράδειγμα, η θεωρία του Καντ δεν μπορεί εύκολα ν' αντεπεξέλθει στην περίπτωση της σύγκρουσης καθηκόντων. Αν, ας πούμε, έχω καθήκον να λέω πάντα την αλήθεια και επίσης έχω καθήκον να προστατεύω τους φίλους μου, η θεωρία του Καντ δεν θα μπορούσε να μου υποδείξει τι να κάνω σε περίπτωση που

τα δύο αυτά καθήκοντα έρθουν σε σύγκρουση. Αν κάποιος παρανοϊκός μ' ένα τσεκούρι στο χέρι με ρωτούσε πού βρίσκεται ο φίλος μου, η πρώτη μου ενστικτώδης αντίδραση θα ήταν να του πω ψέματα. Λέγοντας την αλήθεια θα αμελούσα το καθήκον που έχω να προστατέψω το φίλο μου. Από την άλλη μεριά όμως, σύμφωνα με τον Καντ, το να πω ψέματα, ακόμα και σε μια τέτοια ακραία κατάσταση, αποτελεί ανήθικη πράξη: είναι απόλυτο καθήκον μου να μη λέω ποτέ ψέματα.

Οικουμενικοποιήσιμες ανήθικες πράξεις

Μια ακόμα αδυναμία που έχει αναφερθεί από ορισμένους ανθρώπους σχετικά με τη θεωρία του Καντ είναι ότι δείχνει να επιτρέπει ορισμένες εμφανώς ανήθικες πράξεις. Για παράδειγμα, φαίνεται ότι το αξίωμα «Να σκοτώνεις όποιον σου δημιουργεί εμπόδια» θα μπορούσε πολύ λογικά να γενικευθεί. Κι όμως, ένα τέτοιο αξίωμα είναι ξεκάθαρα ανήθικο.

Αυτού του είδους όμως η κριτική αποτυγχάνει ως κριτική της θεωρίας του Καντ: αγνοεί την εκδοχή της Κατηγορηματικής Επιταγής για το σκοπό και το μέσο, στην οποία προφανώς αντιβαίνει. Όταν σκοτώνεις κάποιον που σου δημιουργεί εμπόδια, έχεις παραλείψει να υπολογίσεις το δικό του συμφέρον.

Αβάσιμες θέσεις

Παρ' όλο που η θεωρία του Καντ στο μεγαλύτερο μέρος της είναι βάσιμη ιδιαίτερα ως προς την ιδέα του σεβασμού προς τα συμφέροντα των άλλων παρουσιάζει πράγματι ορισμένες αβάσιμες θέσεις.

Πρώτον, δείχνει να δικαιολογεί κάποιες παράλογες πράξεις, όπως το να πεις σ' έναν παρανοϊκό μ' ένα τσεκούρι πού βρίσκεται ο φίλος σου, αντί να τον παραπλανήσεις λέγοντάς του ψέματα.

Δεύτερον, η θεωρία δείχνει να υποβιβάζει το ρόλο συναισθημάτων όπως η συμπόνια, η συμπάθεια και ο οίκτος. Ο Καντ απορρίπτει αυτά τα συναισθήματα ως άσχετα με την ηθική. Το μοναδικό ορθό κίνητρο μιας ηθικής πράξης είναι η αίσθηση του καθήκοντος. Το να νιώθει κανείς συμπόνια για κάποιον που πάσχει μπορεί σύμφωνα με κάποιο σκεπτικό να θεωρείται αξιέπαινη στάση, αλλά για τον Καντ δεν έχει καμία σχέση με την ηθική. Αντιθέτως, πολλοί άνθρωποι πιστεύουν ότι σαφώς υπάρχουν ηθικά συναισθήματα, όπως η συμπόνια, η συμπάθεια, οι ενοχές και οι τύψεις και όταν τα διαχωρίζει κανείς από την ηθική, πράγμα που προσπάθησε να κάνει ο Καντ, παραβλέπει μία ουσιαστική πτυχή της ηθικής συμπεριφοράς.

Τρίτον, η θεωρία δεν λαμβάνει υπόψη της τις συνέπειες των πράξεων. Αυτό σημαίνει ότι κάποιοι καλοπροαίρετοι ηλίθιοι που προκαλούν άθελά τους, από *ανικανότητα* για παράδειγμα, πολυάριθμους θανάτους και τους δικαιολογούν με κάποιο δικό τους σκεπτικό, σύμφωνα με τη θεωρία του Καντ μπορεί να θεωρηθούν ηθικά άμεμπτοι. Θα κριθούν κυρίως για τις προθέσεις τους. Σε μερικές περιπτώσεις όμως τα αποτελέσματα των πράξεων φαίνεται να σχετίζονται άμεσα με την αποτίμηση της ηθικής τους αξίας. Σκεφτείτε πώς θα νιώθατε για την καλοπροαίρετη οικιακή βοηθό που θα προσπαθούσε να στεγνώσει τη γάτα σας στο φούρνο των μικροκυμάτων. Για να μην αδικούμε ωστόσο τον Καντ, υπάρχουν ορισμένα είδη ανικανότητας που τα θεωρεί επιλήψιμα.

Όσοι βρίσκουν πειστικές αυτές τις τελευταίες επικρίσεις των δεοντολογικών θεωριών, είναι πολύ πιθανό να τους προσελκύσει μια άλλη ηθική θεωρία που είναι γνωστή ως θεωρία των συνεπειών.

Θεωρία των συνεπειών

Ο όρος «συνεπειοκρατία» χρησιμοποιείται για την περιγραφή θεωριών που κρίνουν το αν μια πράξη είναι σωστή ή λανθασμένη

όχι από τις προθέσεις του ατόμου που πράττει, αλλά κυρίως από τις επιπτώσεις της πράξης του. Ενώ ο Καντ θα έλεγε ότι το ψέμα είναι πάντοτε ηθικά λανθασμένο, όποια κι αν είναι τα πιθανά οφέλη που μπορεί να προκύψουν, ένας υποστηρικτής της θεωρίας των συνεπειών θα έκρινε το ψέμα από τις επιπτώσεις που θα είχε ή τις επιπτώσεις που περιμένει κανείς να έχει.

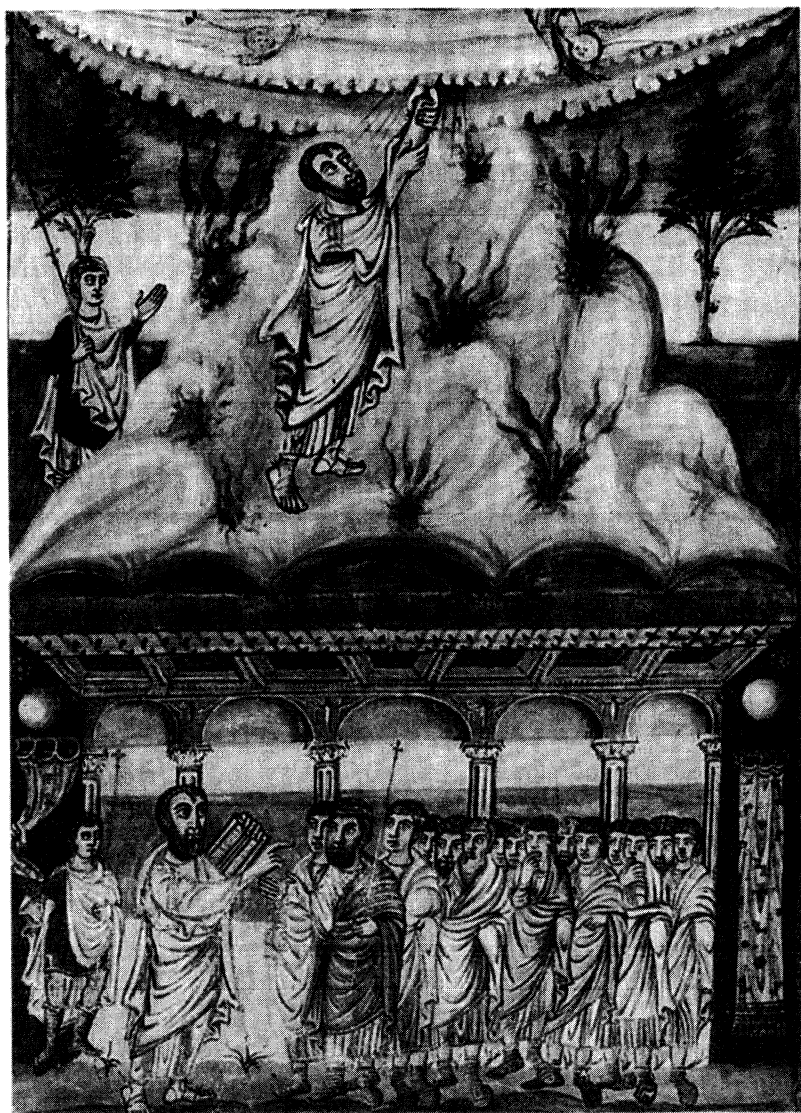
Ωφελιμισμός

Ο ωφελιμισμός είναι η γνωστότερη θεωρία ηθικής που στηρίζεται στις συνέπειες. Ο πιο διάσημος υπέρμαχος της ήταν ο Τζον Στιούαρτ Μιλλ [John Stuart Mill] (1806-1873). Ο ωφελιμισμός βασίζεται στην παραδοχή ότι ύψιστος σκοπός της ανθρώπινης δραστηριότητας είναι η ευτυχία. Αυτή η άποψη είναι επίσης γνωστή ως *ηδονισμός*.

Ένας ωφελιμιστής ορίζει το «καλό» ως «κάθε τι που επιφέρει τη μεγαλύτερη συνολική ευτυχία». Αυτό έχει γίνει γνωστό ως Αρχή της Μεγίστης Ευτυχίας ή Αρχή της Ωφελιμότητας.

Για έναν ωφελιμιστή, η σωστή πράξη κάτω από οποιοσδήποτε συνθήκες μπορεί να εκτιμηθεί εξετάζοντας τις πιθανές συνέπειες των διαφόρων τρόπων δράσης. Όποιος απ' αυτούς παρουσιάζει τις πιο πολλές πιθανότητες να επιφέρει τη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία ή τουλάχιστον τη μεγαλύτερη δυνατή διάσταση μεταξύ ευτυχίας και δυστυχίας είναι ο σωστός τρόπος δράσης για την περίπτωση.

Ο ωφελιμισμός έχει να κάνει μόνο με *πιθανές* συνέπειες, επειδή συνήθως είναι εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να προβλέψει κανείς με ακρίβεια τα αποτελέσματα οποιασδήποτε μεμονωμένης πράξης. Για παράδειγμα, οι προσβολές συνήθως δυσσαρεστούν τους ανθρώπους, μπορεί όμως ο άνθρωπος που εσείς αυτή τη στιγμή προσβάλλετε να είναι μαζοχιστής και οι προσβολές να του προκαλούν τρομερή απόλαυση.

*Στον ιουδαϊσμό και στον χριστιανισμό ο ηθικός νόμος δίνεται
από τον Θεό.*

Κριτική του Ωφελιμισμού

Δυσκολίες μέτρησης

Παρ' όλο που ο ωφελιμισμός μπορεί θεωρητικά να φαίνεται ελκυστική θεωρία, εμφανίζει πολλές δυσκολίες όταν προσπαθήσει κάποιος να την εφαρμόσει στην πράξη.

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να μετρηθεί η ευτυχία και ιδίως να συγκριθεί το πόση εισπράτει ένας άνθρωπος με το πόση ένας άλλος. Ποιος θ' αποφασίσει αν η μεγάλη απόλαυση που βιώνει ένας σαδιστής έχει μεγαλύτερη σημασία από τον πόνο του θύματος; Πώς συγκρίνεται η ικανοποίηση που νιώθει ένας φίλαθλος βλέποντας την ομάδα του να βάζει γκολ με την απόλαυση που νιώθει ένας λάτρης της όπερας ακούγοντας την αγαπημένη του άρια μέσα σε ρίγη συγκινήσεως; Και με ποιο τρόπο μπορούν να συγκριθούν αυτές οι δυο απολαύσεις με πιο απτές αισθησιακές απολαύσεις, όπως εκείνες του σώματος, αυτές λόγου χάριν που πηγάζουν από το σεξ και το φαγητό;

Ο Τζέρεμι Μπένθαμ [Jeremy Bentham] (1748-1832), ένας από τους πρώτους ωφελιμιστές, πίστευε πως θεωρητικά είναι δυνατές αυτές οι συγκρίσεις. Η πηγή της ευτυχίας γι' αυτόν δεν έχει σημασία. Η ευτυχία είναι απλώς μια διανοητική κατάσταση μακαριότητας: απόλαυση και απουσία πόνου. Αν και η έντασή της διαφέρει κάθε φορά, πρόκειται για διαφορετικές διαβαθμίσεις του ίδιου πράγματος και πρέπει, επομένως, να υπολογίζεται σύμφωνα με τα ωφελιμιστικά δεδομένα. Επινόησε έναν «ευδαιμονικό λογισμό», όπως τον αποκάλεσε, όπου έδινε οδηγίες για το πώς να συγκρίνει κανείς διάφορες απολαύσεις, λαμβάνοντας υπόψη χαρακτηριστικά τους, όπως η ένταση, η διάρκεια, η τάση να προκαλούν δευτερογενείς απολαύσεις, κ.λπ.

Ο Τζον Στώαρτ Μίλλ όμως θεώρησε την προσέγγιση του Μπένθαμ χοντροκομμένη. Η δική του αντιπρόταση αποτελούσε διαχωρισμό ανάμεσα σε ανώτερες και κατώτερες απολαύσεις. Υποστήριξε ότι όποιος έχει πραγματικά βιώσει τις ανώτερες απο-

λαύσεις, που, κατά την άποψή του, είναι κυρίως οι πνευματικές, θα τις προτιμούσε χωρίς δεύτερη σκέψη από τις λεγόμενες κατώτερες, που είναι κατά κύριο λόγο οι υλικές. Στο σύστημα του Μιλλ οι ανώτερες απολαύσεις μετρούν περισσότερο στην κλίμακα της ευτυχίας από τις κατώτερες. Με άλλα λόγια, εκτιμούσε τις απολαύσεις ποιοτικά και ποσοτικά. Ισχυριζόταν ότι ήταν σίγουρα προτιμότερο να είναι κανείς ο δυστυχής αλλά σοφός Σωκράτης, παρά ένας ευτυχής αλλά αδαής κι ανόητος, με δεδομένο ότι οι απολαύσεις του Σωκράτη θα ήταν ανώτερες από του ανόητου.

Αυτό όμως μοιάζει με ελιτισμό. Αποτελεί απλώς τη δικαιολογία ενός διανοούμενου για τις δικές του προτιμήσεις, για τα ενδιαφέροντα και για τις αξίες της δικής του κοινωνικής τάξης. Το θέμα είναι ότι ο βαθμός ευτυχίας είναι εξαιρετικά δύσκολο να υπολογιστεί συγκριτικά. Και το πρόβλημα δεν θα μπορούσε να επιλυθεί ολοκληρωτικά, ακόμα κι αν αποδεχόμασταν το διαχωρισμό του Μιλλ ανάμεσα σε ανώτερες και κατώτερες απολαύσεις.

Ουσιαστικότερη δυσκολία παρουσιάζεται όταν θελήσουμε ν' αποφασίσουμε τι θα θεωρήσουμε ως συνέπειες μιας συγκεκριμένης πράξης. Αν κάποιος χτυπούσε ένα παιδί, επειδή έκανε κάποια αταξία, το ερώτημα αν η πράξη του ήταν ηθική η όχι θα εξαρτιόταν απόλυτα από τις συνέπειες αυτής της πράξης. Θα πρέπει όμως να υπολογίσουμε μόνο το άμεσο αποτέλεσμα του ξυλοδαρμού του παιδιού ή μήπως πρέπει να λάβουμε υπόψη και τα μακροχρόνια αποτελέσματα; Αν ισχύει το δεύτερο, τότε μπορεί να φτάσουμε στο σημείο να προσπαθούμε να εξισορροπήσουμε από τη μια μεριά τη συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού ή ακόμη και τις συνέπειες πάνω στα παιδιά του παιδιού και από την άλλη την ευτυχία του παιδιού που θα επέλθει με την αποφυγή πιθανώς επικίνδυνων καταστάσεων ως αποτέλεσμα της ανατροφής που θα βασίζεται στην τιμωρία. Οι συνέπειες οποιασδήποτε πράξης μπορεί να επηρεάσουν το απώτερο μέλλον και σπάνια μπορεί κανείς να καθορίσει ξεκάθαρα το σημείο που σταματά αυτή η επιρροή.

Προβληματικές περιπτώσεις

Μια άλλη επίκριση στον ωφελιμισμό είναι ότι μπορεί να δικαιολογήσει πολλές πράξεις που συνήθως θεωρούνται ανήθικες. Για παράδειγμα, αν μπορούσε ν' αποδειχθεί ότι ο δημόσιος απαγχονισμός ενός αθώου θα λειτουργούσε ως παραδειγματισμός και θα είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τη μείωση των βίαιων εγκλημάτων και θα επέφερε, επομένως, περισσότερη γενική ευτυχία παρά δυστυχία, τότε ένας ωφελμιστής θα ήταν αναγκασμένος να πει ότι ο απαγχονισμός ενός αθώου ανθρώπου είναι ηθική πράξη. Η αίσθηση του δικαίου όμως που διαθέτουμε όλοι μας θα έβρισκε ένα τέτοιο συμπέρασμα αποκρουστικό. Η αίσθηση της αποστροφής, βέβαια, για ορισμένα συμπεράσματα του ωφελιμισμού δεν σημαίνει ότι καθιστά προβληματική την ίδια τη θεωρία. Ένας σκληροπυρηνικός ωφελμιστής δεν θα είχε ενδεχομένως μεγάλη δυσκολία ν' αποδεχτεί αυτό το συμπέρασμα. Τέτοιες απαράδεκτες συνέπειες ωστόσο θα πρέπει να μας δημιουργούν ορισμένες επιφυλάξεις ως προς την αποδοχή του ωφελιμισμού ως απόλυτα ικανοποιητική θεωρία ηθικής.

Οι ωφελμιστές που, σαν τον Μπένθαμ, πιστεύουν ότι η ευτυχία είναι απλώς μια διανοητική κατάσταση μακαριότητας, αφήνουν περιθώριο για περαιτέρω αντιρρήσεις. Σύμφωνα με τη θεωρία τους, ο κόσμος θα ήταν ηθικά καλύτερος, αν κάποιος πρόσθετε μυστικά στο υδραγωγείο μιας πόλης κάποιο ναρκωτικό το οποίο θα ανέβαζε το βαθμό ευτυχίας του συνόλου των κατοίκων της πόλης αυτής.

Κι όμως, οι περισσότεροι από μας πιστεύουμε ότι μια ζωή με λιγότερες στιγμές ευτυχίας, αλλά με την επιλογή του τρόπου με τον οποίο τις αποκτάμε, είναι προτιμότερη και ότι ο άνθρωπος που πρόσθεσε το ναρκωτικό στην παροχή του νερού έκανε κάτι ανήθικο.

Αναλογιστείτε άλλη μια δύσκολη περίπτωση για τους ωφελμιστές. Ενώ ο Καντ λέει ότι πρέπει να κρατάμε τις υποσχέσεις μας, όποιες κι αν είναι οι συνέπειες, οι ωφελμιστές θα υπολόγι-

ζαν την πιθανή ευτυχία που θα προκαλούσε η αθέτηση των υποσχέσεων σε κάθε περίπτωση και θα έπρατταν ανάλογα. Οι ωφελμιστές, στην περίπτωση που ήξεραν ότι ο δανειστής τους είχε ξεχάσει κάποιο χρέος και υπήρχαν μεγάλες πιθανότητες να μην το θυμηθεί ποτέ, μπορεί να κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι θα ήταν ηθικά απολύτως σωστό να μην ξεπληρώσουν τα χρήματα που είχαν δανειστεί. Η ευτυχία του ανθρώπου που δανείστηκε τα χρήματα θα μπορούσε, εξαιτίας της αύξησης του πλούτου του, να ξεπερνά κατά πολύ τη δυσφορία που θα ένιωθε εξαπατώντας κάποιον. Και για το δανειστή ο βαθμός δυστυχίας θα ήταν ενδεχομένως μικρός ή μηδενικός, αφού θα είχε ξεχάσει το χρέος.

Σε τέτοιες περιπτώσεις όμως η ατομική ακεραιότητα αποτελεί σημαντική πτυχή στις σχέσεις των ανθρώπων. Και η αλήθεια είναι ότι πολλοί άνθρωποι θεωρούν ότι το να λείπει κανείς την αλήθεια, να ξεπληρώνει τα χρέη του, να είναι ειλικρινής στις σχέσεις του με τους άλλους ανθρώπους κ.λπ. αποτελούν θεμελιώδεις κανόνες ηθικής συμπεριφοράς.

Γι' αυτούς τους ανθρώπους ο ωφελμισμός, απορρίπτοντας την έννοια του απόλυτου καθήκοντος, είναι ανεπαρκής ως θεωρία ηθικής.

Αρνητικός Ωφελμισμός

Ο ωφελμισμός βασίζεται στην παραδοχή ότι η σωστή πράξη κάτω από οποιοδήποτε συνθήκες είναι αυτή που επιφέρει συνολικά τη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία. Αυτό όμως ίσως δίνει υπερβολική έμφαση στην ευτυχία. Η αποφυγή του πόνου και της δυστυχίας είναι πολύ σημαντικότεροι στόχοι από την αντιστάθμιση της δυστυχίας με μεγαλύτερη ευτυχία.

Φαντάζομαι ότι σίγουρα ένας κόσμος στον οποίο κανείς δεν θα ήταν ιδιαίτερα ευτυχής, αλλά και που κανείς δεν θα ήταν αναγκασμένος να υποστεί αφόρητο πόνο, θα ήταν προτιμότερος από

έναν κόσμο όπου μερικοί άνθρωποι θα ήταν αναγκασμένοι να υποστούν αβάσταχτες δυστυχίες, οι οποίες όμως θα αντισταθμίζονταν από τη μεγάλη ικανοποίηση και ευτυχία που θα αισθάνονταν οι πολλοί.

Ένας τρόπος αντιμετώπισης αυτής της κριτικής γίνεται μέσα από την τροποποίηση του ωφελιμισμού και τη μεταβολή του σ' αυτό που είναι συνηθέστερα γνωστό ως αρνητικός ωφελιμισμός. Η βασική αρχή του αρνητικού ωφελιμισμού είναι ότι η πιο σωστή πράξη κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες δεν είναι αυτή που επιφέρει τη μεγιστοποίηση της ευτυχίας σε σχέση με τη δυστυχία για το μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ανθρώπων, αλλά αυτή που προξενεί το μικρότερο συνολικά βαθμό δυστυχίας.

Για παράδειγμα, ένας πλούσιος αρνητικός ωφελιμιστής θα μπορούσε ν' αναρωτηθεί αν θα έπρεπε ν' αφήσει όλα του τα χρήματα σ' ένα φτωχό και σοβαρά άρρωστο άνθρωπο που υπέφερε πολύ και που η δυστυχία του θα ανακουφιζόταν σημαντικά μ' αυτή την προσφορά ή να τα μοιράσει σε χίλιους ανθρώπους σχετικά ευτυχισμένους, που ο καθένας τους θα γινόταν λίγο πιο ευτυχισμένος εξαιτίας αυτής της προσφοράς.

Ένας υποστηρικτής του συνήθη ωφελιμισμού θα υπολόγιζε ποια από τις δύο πράξεις θα επέφερε το μεγαλύτερο αντιστάθμισμα ευτυχίας σε σχέση με τον πόνο για το μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων.

Ένας υποστηρικτής του αρνητικού ωφελιμισμού θα ενδιαφερόταν περισσότερο να ελαχιστοποιήσει τη δυστυχία. Έτσι, ενώ ένας ωφελιμιστής μάλλον θα μοίραζε τα χρήματα ανάμεσα στους χίλιους σχετικά ευτυχισμένους ανθρώπους, επειδή αυτό θα μεγιστοποιούσε την ευτυχία, ο αρνητικός ωφελιμιστής θα άφηνε τα χρήματα στο σοβαρά άρρωστο άνθρωπο, ελαχιστοποιώντας μ' αυτό τον τρόπο τη δυστυχία του.

Ο αρνητικός ωφελιμισμός ωστόσο δεν εξαιρείται από τις δυσκολίες που παρουσιάζει ο συνήθης ωφελιμισμός. Υπόκειται επίσης και σε μια κριτική που προσεγγίζει μόνον αυτόν.

Κριτική του αρνητικού ωφελιμισμού

Καταστροφή παντός είδους ζωής

Ο καλύτερος τρόπος να εξαλειφθεί κάθε δυστυχία από τον κόσμο θα ήταν να εξαλειφθεί παντός είδους ζωή. Αν δεν υπήρχαν ζωντανά όντα ικανά να αισθανθούν τον πόνο, τότε δεν θα υπήρχε πόνος. Αν ήταν δυνατόν αυτό να γίνει ανώδυνα, από μια τεράστια ατομική έκρηξη ίσως, τότε, σύμφωνα με την αρχή του αρνητικού ωφελιμισμού, αυτή θα ήταν η ηθικά σωστότερη πράξη. Ακόμα κι αν η διαδικασία συμπεριλάμβανε κάποιο βαθμό πόνου, τα μακροχρόνια οφέλη της εξάλειψης του πόνου πιθανόν θα υπερίσχυαν. Όμως αυτό το συμπέρασμα είναι μάλλον απαράδεκτο. Ο αρνητικός ωφελιμισμός θα πρέπει τουλάχιστον να αναδιατυπωθεί.

Ωφελιμισμός του μέτρου

Κάποιοι φιλόσοφοι, για να παρακάμψουν τον αντίλογο ότι ο συνήθης ωφελιμισμός (που είναι επίσης γνωστός ως πρακτικός ωφελιμισμός) έχει πολλές μη αποδεκτές συνέπειες, προέβαλαν μια άλλη τροποποιημένη εκδοχή της θεωρίας που έγινε γνωστή ως ωφελιμισμός του μέτρου. Αυτή η εκδοχή θεωρητικά συνδυάζει τις καλύτερες απόψεις του πρακτικού ωφελιμισμού με τις καλύτερες απόψεις της δεοντολογικής ηθικής.

Οι ωφελιμιστές του μέτρου αντί να εκτιμούν τις συνέπειες της κάθε πράξης ξεχωριστά, υιοθετούν γενικούς κανόνες για το είδος των πράξεων που τείνουν να επιφέρουν τη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία στο μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων. Για παράδειγμα, επειδή η τιμωρία αθώων ανθρώπων επιφέρει γενικότερα μεγαλύτερη δυστυχία παρά ευτυχία, οι ωφελιμιστές του μέτρου θα υιοθετούσαν τον κανόνα «μην τιμωρείς ποτέ αθώους», παρ' όλο που σε ορισμένες περιπτώσεις η τιμωρία ενός αθώου θα επέφερε μεγαλύτερη ευτυχία παρά δυστυχία –όπως στην περίπτωση που

δρα ως αποτελεσματικό αποτρεπτικό μέσο για τα βίαια εγκλήματα. Κατ' αναλογία, ένας ωφελμιστής του μέτρου θα υποστήριζε την τήρηση των υποσχέσεων, επειδή αυτό γενικότερα αντισταθμίζει τη δυστυχία με μεγαλύτερο βαθμό ευτυχίας.

Ο ωφελμισμός του μέτρου έχει το μεγάλο πρακτικό προσόν ότι επιτρέπει σε κάποιον ν' αποφύγει τον πολύπλοκο υπολογισμό που απαιτείται κάθε φορά που είναι αναγκασμένος να πάρει μια ηθική απόφαση. Σε μια περίπτωση, ωστόσο, στην οποία ξέρει κανείς ότι η αθέτηση μιας υπόσχεσης θα επιφέρει μεγαλύτερη ευτυχία απ' όσο η τήρησή της και δεδομένου ότι είναι βασικά υποστηρικτής της ωφελμιστικής άποψης για την ηθική, το να εμμένει στον κανόνα αντί να εκτιμήσει τη συγκεκριμένη περίπτωση με τα δικά της δεδομένα μοιάζει περισσότερο με ξεροκεφαλιά.

Θεωρία της Αρετής

Η θεωρία της αρετής βασίζεται στα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη και κατ' επέκταση έχει ονομαστεί και νεο-Αριστοτελισμός. Σε αντίθεση με τους υποστηρικτές του Καντ, οι οποίοι εξετάζουν χαρακτηριστικά αν μια συγκεκριμένη πράξη είναι ορθή ή λανθασμένη, οι υποστηρικτές της θεωρίας της αρετής επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στο χαρακτήρα και τη ζωή του ατόμου ως σύνολο. Το κεντρικό ερώτημα των υποστηρικτών της ηθικής της αρετής είναι «Πώς πρέπει να ζω;». Η απάντηση που δίνεται σ' αυτό είναι η εξής: καλλιέργησε τις αρετές. Μόνο καλλιεργώντας τις αρετές θα καταφέρεις να βιώσεις την ευδαιμονία ως άνθρωπος.

Ευδαιμονία

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, όλοι επιθυμούν να ευημερήσουν. Η ελληνική λέξη που χρησιμοποίησε για την ευημερία ήταν *ευ-*

δαιμονία. Μερικές φορές σημαίνει «ευτυχία», αλλά αυτή η σημασία προκαλεί σύγχυση, αφού ο Αριστοτέλης πίστευε ότι μπορούσε κανείς να βιώσει, για παράδειγμα, μεγάλη σωματική ικανοποίηση, χωρίς ν' αγγίζει την *ευδαιμονία*. Η *ευδαιμονία* αφορά ολόκληρη τη ζωή, όχι μόνο τις συγκεκριμένες καταστάσεις στις οποίες μπορεί να βρεθεί κανείς από τη μια στιγμή στην άλλη. «Πραγματική ευτυχία» ίσως να ήταν μια καλύτερη απόδοση της έννοιας της λέξης. Αυτό όμως κάνει την *ευδαιμονία* να είναι διανοητική κατάσταση μακαριότητας στην οποία κάποτε φτάνει κανείς κι όχι ένας τρόπος να ζεις τη ζωή του ευημερώντας. Ο Αριστοτέλης πίστευε ότι συγκεκριμένοι τρόποι ζωής ευνοούν την ευημερία, ακριβώς όπως ένας συγκεκριμένος τρόπος καλλιέργειας θα βοηθήσει μια κερασιά να μεγαλώσει, να ανθίσει και να καρπίσει.

Οι αρετές

Ο Αριστοτέλης υποστήριζε ότι μόνον καλλιεργώντας τις αρετές οδηγείται ο άνθρωπος στην ευημερία. Τι είναι όμως αρετή; Είναι ένα πρότυπο τρόπων συμπεριφοράς και συναισθημάτων. Η τάση να πράττεις, να επιθυμείς και να αισθάνεσαι με συγκεκριμένο τρόπο σε ανάλογες καταστάσεις. Αντίθετα με τον Καντ, ο Αριστοτέλης πίστευε ότι το να βιώνει κανείς τα κατάλληλα συναισθήματα αποτελεί το θεμέλιο της τέχνης της καλής ζωής. Η αρετή δεν είναι μια συνήθεια που αποκτά κανείς χωρίς να προηγηθεί σκέψη, αλλά μάλλον μια συνήθεια που προϋποθέτει ευφυή κρίση ως προς την ορθή ανταπόκριση στην κατάσταση που αντιμετωπίζει.

Κάποιος που έχει την αρετή να είναι γενναιοδωρος, θα αισθανόταν και θα ενεργούσε στην κατάλληλη περίπτωση με γενναιοδωρία. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε την κρίση ότι η κατάσταση και η ανταπόκριση σ' αυτήν είναι οι αρμόζουσες. Αν βρισκόταν στη θέση του καλού Σαμαρείτη ένας ενάρετος άνθρωπος, θα αι-

Ραφαήλ: «Η Σχολή των Αθηνών».

σθανόταν και συμπόνια για τον άνθρωπο που ήταν πεσμένος στην άκρη του δρόμου και θα ενεργούσε με ευσπλαχνία απέναντί του. Ένας Σαμαρείτης που θα βοηθούσε το θύμα επειδή είχε υπολογίσει σε κάποιο μελλοντικό όφελος για τον εαυτό του, δεν θα έπραττε ενάρετα, αφού η γενναιοδωρία προϋποθέτει την προσφορά χωρίς σκέψη για το προσωπικό όφελος.

Αν ο Σαμαρείτης είχε φτάσει τη στιγμή που οι ληστές έκαναν επίθεση στο άτυχο θύμα τους κι αν ο Σαμαρείτης αυτός διακρινόταν επίσης από την αρετή του θάρρους, τότε θα είχε ξεπεράσει κάθε φόβο και θα είχε αντιμετωπίσει τους ληστές. Το να είναι όμως κάποιος θαρραλέος προϋποθέτει την ικανότητά του να ξεπερνάει το φόβο.

Οι αρετές της γενναιοδωρίας και του θάρρους είναι αρετές που κάθε άνθρωπος έχει ανάγκη προκειμένου να ζήσει καλά, πιστεύουν οι θεωρητικοί. Αυτό μπορεί να προκαλέσει τη σκέψη ότι ένα ενάρετο άτομο μπορεί να κάνει την επιλογή του μέσα από ένα σύνολο αρετών και να πάρει αυτές που θέλει να αναπτύξει ή ότι κάποιος που διαθέτει μία και μοναδική αρετή σε μεγάλο βαθμό είναι ενάρετος άνθρωπος. Αυτό ωστόσο θα αποτελούσε παρανόηση. Για τον Αριστοτέλη, ενάρετος άνθρωπος είναι αυτός που εναρμονίζει όλες τις αρετές, οι οποίες πρέπει να είναι απόλυτα συνυφασμένες με τη ζωή του ενάρετου ανθρώπου.

Κριτική της θεωρίας της Αρετής

Ποιες αρετές πρέπει να υιοθετήσουμε;

Μια από τις μεγαλύτερες δυσκολίες της θεωρίας της αρετής είναι ο καθορισμός των τρόπων συμπεριφοράς, των επιθυμιών και των συναισθημάτων που θα πρέπει να θεωρήσουμε αρετές. Η απάντηση του υποστηρικτή της θεωρίας της αρετής είναι η εξής: αρετή είναι ό,τι χρειάζεται ένας άνθρωπος για να ευημερήσει. Αυτό όμως δεν βοηθά και πολύ. Οι υποστηρικτές αυτής της θεωρίας

συχνά παραθέτουν καταλόγους αρετών όπως καλοσύνη, ειλικρίνεια, θάρρος, γενναιοδωρία, αφοσίωση κ.λπ. Επίσης αναλύουν αυτές τις αρετές λεπτομερώς. Όμως, μιας και οι λίστες του είδους δεν συμπίπτουν απόλυτα, αφήνουν περιθώρια για διαφωνίες ως προς το τι πρέπει να περιέχουν. Επίσης, τα δεδομένα σύμφωνα με τα οποία κάτι ορίζεται ως αρετή δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρα.

Υπάρχει ο κίνδυνος οι υποστηρικτές της θεωρίας της αρετής απλώς να καθιερώσουν ως αρετές τις προκαταλήψεις τους και τον τρόπο ζωής που προτιμούν οι ίδιοι, ενώ ως φαυλότητες τις δραστηριότητες που αντιπαθούν. Κάποιος που του αρέσει το καλό φαγητό και το κρασί μπορεί να δηλώσει ότι η εκλεπτυσμένη διέγερση των αισθητηρίων οργάνων της γεύσης είναι θεμελιώδης παράγοντας της καλής ζωής και, επομένως, το να είσαι λάτρης του καλού φαγητού και του κρασιού αποτελεί αρετή. Ένας οπαδός της μονογαμίας μπορεί να διακηρύξει την αφοσίωση σ' έναν ερωτικό σύντροφο για αρετή, ενώ ένας ακόλαστος οπαδός της θεωρίας της αρετής μπορεί να υποστηρίξει τη σεξουαλική ασυδοσία. Επομένως, η θεωρία της αρετής μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως διανοητικό προπέτασμα για την κάλυψη προσωπικών προκαταλήψεων. Από την άλλη μεριά, αν ο υποστηρικτής της θεωρίας αυτής ταχθεί υπέρ της αποδοχής μόνον εκείνων των τρόπων συμπεριφοράς, των επιθυμιών και των συναισθημάτων που στη συγκεκριμένη κοινωνία θεωρείται ότι κινούνται μέσα στο πλαίσιο της αρετής, τότε η θεωρία παρουσιάζεται ιδιαίτερα συντηρητική και αφήνει ελάχιστα περιθώρια αλλαγής των ηθικών αξιών αυτής της κοινωνίας.

Ανθρώπινη φύση

Η θεωρία της αρετής υπόκειται επίσης στην κριτική ότι παίρνει ως δεδομένο την ύπαρξη αυτού που ονομάζουμε αναλλοίωτο της ανθρώπινης φύσης. Πως υπάρχουν δηλαδή συγκεκριμένα πρότυπα

συμπεριφοράς και συγκεκριμένες δομές συναισθημάτων που προσδοκούνται από όλους τους ανθρώπους. Αυτή η άποψη έχει κατηγορηθεί όμως από πολλούς φιλοσόφους, που θεωρούν σοβαρό λάθος το να πιστεύει κανείς πως η «ανθρώπινη φύση» υπάρχει. Θα επιστρέψουμε σ' αυτό το θέμα πιο κάτω, στο υποκεφάλαιο για το Νατουραλισμό.

Εφαρμοσμένη ηθική

Σ' ετούτο το κεφάλαιο έχουμε σκιαγραφήσει ως τώρα τρεις βασικούς τύπους ηθικών θεωριών. Είναι προφανές ότι δεν είναι οι μοναδικοί τύποι θεωριών ηθικής, είναι όμως οι σημαντικότεροι. Ας στραφούμε τώρα στο πώς οι φιλόσοφοι εφαρμόζουν ουσιαστικά αυτές τις θεωρίες, όταν αντιμετωπίζουν πραγματικά κι όχι φανταστικά ηθικά διλήμματα. Αυτή η ηθική είναι γνωστή ως πρακτική ή εφαρμοσμένη ηθική. Για να διευκρινίσουμε τους παράγοντες που σχετίζονται με την εφαρμοσμένη ηθική, θα ασχοληθούμε μ' ένα ηθικό θέμα: με την ευθανασία.

Ευθανασία

Η ευθανασία ορίζεται συνήθως ως φόνος από ευσπλαχνία. Το ζήτημα αν η ευθανασία είναι δικαιολογημένη ή όχι αναφέρεται στις περιπτώσεις των πολύ ηλικιωμένων και των ανθρώπων που πάσχουν από ανίατες ασθένειες, ιδιαίτερα αυτών που υποφέρουν από φοβερούς πόνους. Αν, για παράδειγμα, κάποιος πονάει πολύ και δεν προβλέπεται να ζήσει μια ανεκτή ζωή, είναι ή όχι ηθικά αποδεκτό να σταματήσουμε το μηχανικό σύστημα που τον διατηρεί στη ζωή ή να του χορηγήσουμε κάποιο θανατηφόρο φάρμακο; Αυτό είναι ένα πρακτικό ηθικό ερώτημα, το οποίο οι γιατροί είναι συχνά υποχρεωμένοι ν' αντιμετωπίσουν.

Όπως και με τα περισσότερα θέματα της εφαρμοσμένης ηθι-

κής, τα φιλοσοφικά ερωτήματα που προκαλούνται σε σχέση με την ευθανασία δεν είναι όλα ηθικής φύσεως. Μπορούμε αρχικά να προχωρήσουμε σ' ένα σημαντικό διαχωρισμό ανάμεσα στα διάφορα είδη ευθανασίας.

Πρώτον, υπάρχει η εκούσια ευθανασία, η περίπτωση κατά την οποία ο ασθενής επιθυμεί να πεθάνει και εκφράζει αυτή την επιθυμία. Πρόκειται για μια μορφή υποβοηθούμενης αυτοκτονίας.

Δεύτερον, υπάρχει η ακούσια ευθανασία, η περίπτωση κατά την οποία ο ασθενής δεν επιθυμεί να πεθάνει, αλλά αυτή του η επιθυμία δεν λαμβάνεται υπόψη. Σε πολλές περιπτώσεις ισοδυναμεί με φόνο.

Τρίτον, υπάρχει η μη ηθελημένη ευθανασία, η περίπτωση κατά την οποία ο ασθενής βρίσκεται σε κώμα ή δεν είναι σε θέση να εκφράσει την επιθυμία του.

Θα περιοριστούμε στο θέμα της ηθικής της εκούσιας ευθανασίας:

Η ηθική θεωρία που το άτομο γενικότερα υιοθετεί είναι προφανές ότι καθορίζει την ανταπόκρισή του σε συγκεκριμένα ερωτήματα. Ένας Χριστιανός, λοιπόν, που ακολουθεί τη δεοντολογική ηθική που περιγράψαμε στην αρχή του κεφαλαίου είναι πιθανόν να απαντήσει στα ερωτήματα για την ευθανασία με διαφορετικό τρόπο από κάποιον που αποδέχεται τον ωφελιμισμό, τη θεωρία των συνεπειών του Τζον Στιούαρτ Μίλλ.

Ένας Χριστιανός μάλλον θα αντιμετώπιζε με σκεπτικισμό την ηθική δικαιολόγηση της εκούσιας ευθανασίας, επειδή φαίνεται ν' αντιβαίνει στην εντολή «Ου φονεύσεις». Το ζήτημα όμως μπορεί να μην είναι τόσο απλό. Θα υπήρχε σύγκρουση ανάμεσα σ' αυτή την εντολή και την εντολή της Καινής Διαθήκης «αγάπα τον πλησίον σου». Αν κάποιος υποφέρει από φριχτούς πόνους και θέλει να πεθάνει, η βοήθεια που θα του προσφέρει κάποιος άλλος για να θέσει τέρμα στη ζωή του μπορεί ν' αποτελεί μια πράξη αγάπης. Ένας Χριστιανός θα έπρεπε ν' αποφασίσει ποια από τις δύο εντολές έχει τη μεγαλύτερη ισχύ και να πράξει ανάλογα.

Ανάλογα, κάποιος που υιοθετεί την ηθική θεωρία του Καντ μπορεί να νιώθει δεσμευμένος από το καθήκον να μη σκοτώσει ποτέ. Ο φόνος κάποιου δείχνει να έρχεται σε αντίθεση με την άποψη του Καντ ότι θα πρέπει να αντιμετωπίζουμε τους ανθρώπους σαν αυτοσκοπό και όχι σαν μέσο για την επίτευξη κάποιου σκοπού, ότι θα πρέπει δηλαδή κατ' αρχήν να τους σεβόμαστε ως ανθρώπινες οντότητες. Αυτή η ίδια εκδοχή όμως της Κατηγορηματικής Επιταγής, στην περίπτωση της εκούσιας ευθανασίας, μας παρέχει μια ηθική δικαιολογία στο να θέσουμε τέρμα στη ζωή κάποιου, αν το θέλει ο ίδιος και δεν μπορεί να το πραγματοποιήσει χωρίς βοήθεια.

Ένας ωφελμιστής θα αντιμετώπιζε το θέμα από τελείως διαφορετική σκοπιά. Για έναν ωφελμιστή η δυσκολία δεν θα βρισκόταν στη σύγκρουση καθηκόντων, αλλά μάλλον στον υπολογισμό των συνεπειών που θα είχαν οι διάφορες πιθανές πορείες που θα μπορούσε ν' ακολουθήσει. Όποια επιλογή θα προκαλούσε το μεγαλύτερο βαθμό ευτυχίας σε μεγαλύτερο ποσοστό ανθρώπων ή τουλάχιστον το καλύτερο αντιστάθμισμα ευτυχίας και δυστυχίας, θα αποτελούσε την ηθικά σωστή επιλογή. Ο ωφελμιστής θα υπολόγιζε τις συνέπειες για τον ασθενή. Αν ο ασθενής επρόκειτο να συνεχίσει να ζει, θα ζούσε με τρομερούς πόνους και θα υπήρχαν μεγάλες πιθανότητες να πεθάνει έτσι κι αλλιώς πολύ σύντομα. Αν ο ασθενής πέθαινε με ευθανασία, τότε ο πόνος θα σταματούσε, όπως θα σταματούσε και κάθε δυνατότητα ευτυχίας.

Όμως αυτές οι συνέπειες δεν είναι οι μόνες που θα λάβαινε υπόψη. Υπάρχουν πολλές παρενέργειες. Για παράδειγμα, ο θάνατος του ασθενή με ευθανασία μπορεί να προκαλούσε μεγάλη στενοχώρια στους συγγενείς του ασθενή. Επίσης, όταν κάνουμε σε κάποιον ευθανασία, υπάρχουν μεγάλες πιθανότητες να παραβιάσουμε το νόμο κι έτσι να διατρέξει τον κίνδυνο να διωχθεί ποινικά ο άνθρωπος που βοήθησε τον ασθενή να πεθάνει. Αυτό γεννά επίσης ερωτήματα σχετικά με την ηθική της παραβίασης του νόμου γενικότερα.

Άλλη μια παρενέργεια που μπορεί να έχει η αποδοχή ως ηθικής της πράξης ευθανασίας είναι ότι θα υπάρξουν περιπτώσεις που θα διευκολύνει κάποιους ασυνείδητους γιατρούς να σκοτώνουν ασθενείς τους με την πρόφαση ότι εκπληρώνουν επιθυμία του ασθενή τους. Οι πολέμοι της ευθανασίας τονίζουν συχνά ότι τεχνικές που εφάρμοσε ο Χίτλερ για τη μαζική γενοκτονία των Εβραίων είχαν χρησιμοποιηθεί αρχικά σε θύματα ενός προγράμματος ακούσιας ευθανασίας. Η κάθε πράξη εκούσιας ευθανασίας μπορεί να διευκολύνει κάποιον άλλον να εισάγει μια πολιτική ακούσιας ευθανασίας. Ένας ωφελμιστής θα ζύγιζε αυτές τις πιθανές συνέπειες της πράξης του προκειμένου ν' αποφασίσει αν η συγκεκριμένη περίπτωση ευθανασίας είναι ηθικά δικαιολογημένη.

Όπως φαίνεται καθαρά απ' αυτή τη σύντομη εξέταση του πρακτικού ηθικού διλήμματος, σπάνια υπάρχουν εύκολες λύσεις για το τι πρέπει να κάνουμε. Κι όμως είμαστε συχνά αναγκασμένοι να αναλάβουμε την ευθύνη κρίσεων ηθικής φύσεως. Οι τελευταίες εξελίξεις στην τεχνολογία και τη γενετική προκαλούν συνεχώς νέα ηθικά διλήμματα όσον αφορά τη ζωή και το θάνατο. Στην ιατρική, η εξέλιξη της εξωσωματικής γονιμοποίησης και της παρέμβασης στη γενετική θέτει δύσκολα ηθικά διλήμματα. Το ίδιο συμβαίνει και με τις επαναστατικές εξελίξεις στην τεχνολογία π.χ. στην επιστήμη των υπολογιστών, που επιτρέπουν την παρακολούθηση και την πρόσβαση σε προσωπικά δεδομένα σε βαθμό που ούτε είχαμε ποτέ μέχρι τώρα ονειρευτεί. Η επιδημία του AIDS έφερε μαζί της και μια πληθώρα ηθικών ερωτημάτων για το αν είναι αποδεκτό να υποχρεώνεται κανείς να κάνει εξετάσεις γι' αυτή την ασθένεια.

Η διασάφηση των πιθανών προσεγγίσεων μόνο βοήθεια μπορεί να προσφέρει. Το θέμα όμως παραμένει: οι αποφάσεις ηθικής φύσεως είναι οι δυσκολότερες και οι σημαντικότερες αποφάσεις που καλούμαστε να πάρουμε. Η ευθύνη της εκάστοτε επιλογής τελικά είναι προσωπική υπόθεση του καθενός.

Ηθική και μετα-ηθική

Οι τρεις τύποι ηθικών θεωριών που εξετάσαμε ως τώρα, η θεωρία του καθήκοντος (δεοντολογική), η θεωρία των συνεπειών και η θεωρία της αρετής, αποτελούν παραδείγματα πρωταρχικών ηθικών θεωριών. Είναι δηλαδή θεωρίες που αφορούν στο πώς πρέπει να συμπεριφερόμαστε.

Οι ηθικοί φιλόσοφοι ενδιαφέρονται επίσης και για ερωτήματα δευτέρου επιπέδου. Ερωτήματα που δεν αφορούν στο τι πρέπει να κάνουμε, αλλά στο ίδιο το κύρος των ηθικών θεωριών. Αυτή η θεωρητική εξέταση άλλων ηθικών θεωριών είναι γενικότερα γνωστή ως μετα-ηθική.

Μια χαρακτηριστική μετα-ηθική θεωρία θέτει το ερώτημα: «Ποια είναι η έννοια του “σωστού” σε ηθικό πλαίσιο;». Εδώ θα εξετάσουμε τρία παραδείγματα μετα-ηθικών θεωριών: τον ηθικό νατουραλισμό, το σχετικισμό και τον αξιολογικό υποκειμενισμό.

Νατουραλισμός

Ένα από τα πιο πολυσυζητημένα μετα-ηθικά ερωτήματα του εικοστού αιώνα είναι το αν οι λεγόμενες νατουραλιστικές θεωρίες ηθικής είναι αποδεκτές ή όχι. Νατουραλιστική θεωρία ηθικής είναι μια θεωρία που βασίζεται στην παραδοχή ότι οι ηθικές κρίσεις πηγάζουν άμεσα από γεγονότα που μπορούν ν' αποδειχτούν επιστημονικά, συχνά από γεγονότα που αφορούν τη φύση του ανθρώπου.

Η ωφελμιστική ηθική περνά από την περιγραφή της ανθρωπίνης φύσης στην αντίληψη για το πώς πρέπει να συμπεριφερόμαστε. Στην ιδανική κατάσταση ο ωφελμισμός θα χρησιμοποιούσε επιστημονικές μετρήσεις της ποιότητας και του βαθμού ευτυχίας του κάθε ανθρώπου για να δείξει τι είναι σωστό και τι λάθος.

Αντίθετα, η ηθική του Καντ δεν είναι τόσο στενά συνδεδεμέ-

νη με την ανθρώπινη ψυχολογία: τα κατηγορηματικά μας καθήκοντα πηγάζουν, θεωρητικά, από λογικούς και όχι ψυχολογικούς παράγοντες.

Κριτική του νατουραλισμού

Διαχωρισμός μεταξύ γεγονότος και αξίας

Πολλοί φιλόσοφοι πιστεύουν ότι όλες οι νατουραλιστικές θεωρίες ηθικής βασίζονται σ' ένα σφάλμα: στην αποτυχία τους να αναγνωρίσουν ότι τα γεγονότα και οι αξίες έχουν θεμελιώδεις διαφορές στην υφή τους. Οι πολέμιοι του νατουραλισμού, οι αντι-νατουραλιστές, ισχυρίζονται ότι καμιά περιγραφή γεγονότος δεν οδηγεί αυτόματα σε αξιολογική κρίση, επειδή πάντα χρειάζονται επιπλέον επιχειρήματα.

Αυτό ονομάστηκε και Νόμος του Χιουμ, προς τιμήν του Ντέιβιντ Χιουμ, του πρώτου ανθρώπου που παρατήρησε πως οι ηθικοί φιλόσοφοι περνούν συχνά από τις συζητήσεις του «τι είναι» σε συζητήσεις του «τι πρέπει να είναι», χωρίς να παρουσιάσουν επιπλέον επιχειρήματα.

Οι αντι-νατουραλιστές υποστηρίζουν ότι το επιπλέον επιχειρήματα που χρειάζεται για την ομαλή μετάβαση από τα γεγονότα στις αξίες ή, όπως έχει τεθεί μερικές φορές, από το «είναι» στο «πρέπει», είναι αδύνατο να προσδιοριστεί. Το «γεγονός» και η «αξία» ανήκουν σε διαφορετικές σφαίρες και δεν υπάρχει λογική σχέση μεταξύ της ανθρώπινης ευτυχίας, ας πούμε, και της ηθικής αξίας.

Ακολουθώντας τη σκέψη του Τζ. Ε. Μουρ [G. E. Moore] (1873-1958) οι αντι-νατουραλιστές χρησιμοποιούν μερικές φορές τον όρο Νατουραλιστική Πλάνη για να περιγράψουν το σφάλμα, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς τους, της επιχειρηματολογίας που περνά από τα γεγονότα στις αξίες, όπου «πλάνη» αποκαλείται ένας εσφαλμένος συλλογισμός.

Ένα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούν οι αντι-νατουραλιστές για να υποστηρίξουν τις θέσεις τους είναι γνωστό ως Επιχείρημα του Ανοιχτού Ζητήματος.

Το Επιχείρημα του Ανοιχτού Ζητήματος

Αυτό το επιχείρημα, που πρώτος χρησιμοποίησε ο Τζ. Ε. Μουρ, είναι ουσιαστικά απλώς ένας τρόπος να παρουσιάζονται πιο ξεκάθαρα οι υπάρχουσες ηθικές πεποιθήσεις των ανθρώπων. Είναι ένας τρόπος που δείχνει ότι οι περισσότεροι από μας στο πώς εννοούμε τους όρους «καλό» ή «σωστό» έχουμε ήδη απορρίψει τη νατουραλιστική προσέγγιση.

Το επιχείρημα έχει ως εξής: Πρώτον, πάρτε την αναφορά ενός οποιουδήποτε γεγονότος από το οποίο θεωρείτε ότι πηγάζουν ηθικά συμπεράσματα. Μπορεί π.χ. να ήταν γεγονός ότι, απ' όλες τις επιλογές που είχε στη διάθεσή του ο καλός Σαμαρείτης, εκείνη που θα προκαλούσε μεγαλύτερη ευτυχία σε μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων ήταν το να προσφέρει βοήθεια στον άνθρωπο που είχε πέσει θύμα ληστείας.

Βάσει μιας ωφελιμιστικής ανάλυσης, που είναι μια μορφή νατουραλιστικής ηθικής, το λογικό συμπέρασμα είναι ότι το να βοηθήσει τον άνθρωπο αυτόν ήταν μια ηθικά καλή πράξη. Ένας αντι-νατουραλιστής ωστόσο, χρησιμοποιώντας το Επιχείρημα του Ανοιχτού Ζητήματος, θα παρατηρούσε ότι δεν θα υπήρχε καμιά λογική ανακολουθία στο ερώτημα: «Αυτή η πράξη είναι πιθανό να προκαλέσει τον υψηλότερο βαθμό ευτυχίας για τους περισσότερους ανθρώπους, είναι όμως ηθικά σωστή πράξη;». Αν αυτή η εκδοχή του νατουραλισμού είχε πραγματική ισχύ, τότε δεν θα υπήρχε λόγος να τεθεί ένα τέτοιο ερώτημα, γιατί η απάντηση θα ήταν προφανής. Οι αντι-νατουραλιστές ισχυρίζονται πως το ζήτημα παραμένει ανοιχτό.

Ένας αντι-νατουραλιστής θα ισχυριζόταν ότι τέτοιου είδους ερωτήματα θα μπορούσαν να τεθούν σε οποιαδήποτε περίπτω-

ση θεωρείται ότι η περιγραφή πραγματικών ιδιοτήτων οδηγεί αυτόματα στη γένεση ενός ηθικού συμπεράσματος.

Δεν υπάρχει ανθρώπινη φύση

Άλλοι φιλόσοφοι, όπως ο Ζαν-Πωλ Σαρτρ [Jean-Paul Sartre] (1905-1980) στη διάλεξή του με τίτλο *Υπαρξισμός και Ουμανισμός*, επιτέθηκαν στη νατουραλιστική ηθική (τουλάχιστον στο είδος της νατουραλιστικής ηθικής που ισχυρίζεται ότι η ηθικότητα καθορίζεται από παράγοντες της ανθρώπινης φύσης) από μια άλλη σκοπιά. Υποστήριζαν ότι είναι σφάλμα να θεωρεί κανείς δεδομένο ότι αυτό που ονομάζουμε ανθρώπινη φύση υπάρχει. Αυτό, ισχυρίζονται, είναι μια μορφή παραπλάνησης του εαυτού μας, μια άρνηση της μεγάλης ευθύνης που έχει ο καθένας μας. Πρέπει όλοι να επιλέγουμε τις αξίες μας μόνοι μας και δεν υπάρχει απλή απάντηση στα ηθικά ερωτήματα.

Δεν μπορούμε να συμπεράνουμε το τι θα έπρεπε να κάνουμε με βάση την επιστημονική περιγραφή του τρόπου που λειτουργεί ο κόσμος. Εντούτοις, είμαστε όλοι αναγκασμένοι να παίρνουμε ηθικές αποφάσεις. Το γεγονός ότι πρέπει να κάνουμε αυτές τις αξιολογικές κρίσεις είναι μια πλευρά της ανθρώπινης κατάστασης, χωρίς όμως κατευθυντήριες γραμμές έξω από τον εαυτό μας. Με το νατουραλισμό στην ηθική εξαπατούμε τον εαυτό μας και αρνούμαστε την ελευθερία να κάνουμε τις προσωπικές μας επιλογές.

Σχετικισμός

Είναι αδιαμφισβήτητα αληθές ότι οι άνθρωποι που ζουν σε διαφορετικές κοινωνίες έχουν διαφορετικά έθιμα και διαφορετικές ιδέες ως προς το σωστό και το λάθος. Δεν υπάρχει οικουμενική ομοφωνία ως προς το ποιες πράξεις είναι σωστές και ποιες λά-

θος, παρ' όλο που υπάρχει σημαντικός βαθμός ταύτισης απόψεων πάνω στο θέμα. Αν σκεφτούμε πόσο αλλάζουν οι ηθικές απόψεις από τόπο σε τόπο και από εποχή σε εποχή, ίσως μπούμε στον πειρασμό να σκεφτούμε ότι δεν υπάρχουν απόλυτες ηθικές αξίες, αλλά μάλλον ότι η ηθική είναι πάντοτε σχετική με την κοινωνία στην οποία έχει κανείς ανατραφεί.

Από αυτή την άποψη, αφού η δουλεία ήταν ηθικά αποδεκτή για τους περισσότερους αρχαίους Έλληνες, αλλά δεν είναι για τους περισσότερους Ευρωπαίους σήμερα, η δουλεία ήταν ηθικά σωστή για τους αρχαίους Έλληνες, αλλά θα ήταν ηθικά κολάσιμη για τους περισσότερους σημερινούς Ευρωπαίους. Η άποψη αυτή, γνωστή ως ηθικός σχετικισμός, παρουσιάζει την ηθικότητα σαν απλή περιγραφή των αξιών που υποστηρίζει μια συγκεκριμένη κοινωνία σε μια συγκεκριμένη εποχή. Είναι μια μετα-ηθική άποψη που αφορά τη φύση των ηθικών αντιλήψεων. Οι ηθικές αντιλήψεις μπορεί να κριθούν αληθείς ή ψευδείς σε σχέση με μια συγκεκριμένη κοινωνία. Δεν υπάρχουν απόλυτες ηθικές αντιλήψεις, όλες είναι σχετικές.

Ο ηθικός σχετικισμός έρχεται σε έντονη αντίθεση με την άποψη ότι ορισμένες πράξεις είναι απόλυτα σωστές ή λανθασμένες, την άποψη που υποστηρίζουν, για παράδειγμα, πολλοί άνθρωποι που πιστεύουν ότι ηθική είναι οι εντολές του Θεού προς την ανθρωπότητα.

Οι σχετικιστές συχνά συνδυάζουν αυτή την περιγραφή της ηθικότητας με την πεποίθηση ότι, ακριβώς εξαιτίας της σχετικότητας της ηθικής, δεν πρέπει ποτέ να παρεμβαίνουμε στα έθιμα άλλων κοινωνιών, δεδομένου ότι δεν είμαστε σε θέση να τις κρίνουμε αμερόληπτα, αφού δεν υπάρχει αντικειμενική οπτική γωνία. Αυτή η άποψη είναι ιδιαίτερα δημοφιλής ανάμεσα στους ανθρωπολόγους, εν μέρει ίσως επειδή έχουν συχνά βιώσει από πρώτο χέρι την καταστροφή που έχει επιφέρει σε άλλες κοινωνίες η αβασάνιστη εισαγωγή δυτικών αξιών. Όταν στον ηθικό σχετικισμό προστίθεται κι αυτό το στοιχείο, τότε τον αποκαλούμε δεοντολογικό σχετικισμό.

Κριτική του ηθικού σχετικισμού***Είναι οι σχετικιστές αντιφατικοί;***

Οι ηθικοί σχετικιστές έχουν συχνά κατηγορηθεί ότι φάσκουν και αντιφάσκουν, μιας και υποστηρίζουν ότι όλες οι ηθικές αντιλήψεις είναι σχετικές, αλλά θέλουν ταυτόχρονα να μας κάνουν να πιστέψουμε ότι η θεωρία του ηθικού σχετικισμού είναι η ίδια *απόλυτα* αληθής. Αυτό αποτελεί σοβαρό πρόβλημα μόνο για το θεωρητικό του ηθικού σχετικισμού που υποστηρίζει το σχετικισμό και ως προς την αλήθεια, κάποιον δηλαδή που πιστεύει ότι δεν υπάρχει απόλυτη αλήθεια, αλλά μόνον αλήθειες σχετικές με τις συγκεκριμένες κοινωνίες. Αυτός ο σχετικιστής δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι υπάρχει οποιαδήποτε *απόλυτα* αληθινή θεωρία.

Οι δεοντολογικοί σχετικιστές, εντούτοις, είναι σίγουρα ευάλωτοι απέναντι στην κατηγορία της αντίφασης. Πιστεύουν και ότι όλες οι ηθικές αντιλήψεις είναι σχετικές με την κοινωνία του καθενός και ότι οι κοινωνίες δεν θα έπρεπε να παρεμβαίνουν η μία στην άλλη. Όμως αυτή η δεύτερη πεποίθηση αποτελεί σίγουρα παράδειγμα μιας απόλυτης ηθικής αντίληψης, πράγμα που είναι εντελώς ασυμβίβαστο με τη βασική παραδοχή του δεοντολογικού σχετικισμού. Αυτή είναι μια κριτική που καταδικάζει το δεοντολογικό σχετικισμό.

Τι μπορεί να θεωρηθεί κοινωνία;

Οι ηθικοί σχετικιστές εμφανίζουν συνήθως μια ασάφεια ως προς τι μπορεί να θεωρηθεί κοινωνία. Για παράδειγμα, στη σύγχρονη Ευρώπη είναι γνωστό ότι σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχουν θιασώτες κάποιας υποκοουλτούρας που πιστεύουν ότι είναι ηθικά αποδεκτό να χρησιμοποιούν παράνομες ναρκωτικές ουσίες για ψυχαγωγικούς σκοπούς. Σε ποιο βαθμό είναι διατεθειμένος ένας σχετικιστής να υποστηρίξει ότι οι οπαδοί αυτής της υποκοουλτούρας

αποτελούν μια ξεχωριστή κοινωνία και επομένως μπορούμε να πούμε ότι έχουν τη δική τους ηθική, που οι άλλες κοινωνίες δεν έχουν το δικαίωμα να προσβάλουν; Προφανής απάντηση σ' αυτό το ερώτημα δεν υπάρχει.

Αποκλείεται η κριτική της ηθικής των αξιών μιας κοινωνίας

Ακόμα κι αν αντιμετωπιστεί η παραπάνω κριτική, ο ηθικός σχετικισμός παρουσιάζει κι άλλες δυσκολίες. Δείχνει να μην αφήνει κανένα περιθώριο για κριτική της ηθικής των θεμελιωδών αξιών μιας κοινωνίας. Αν οι ηθικές αντιλήψεις ορίζονται σύμφωνα με τις θεμελιώδεις αξίες αυτής της κοινωνίας, κανένας επικριτής αυτών των θεμελιωδών αξιών δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει επιχειρήματα *ηθικής φύσεως* εναντίον τους. Σε μια κοινωνία στην οποία κυριαρχεί η άποψη ότι οι γυναίκες δεν πρέπει να έχουν δικαίωμα ψήφου, οποιοσδήποτε υποστηρίζει τη χειραφέτηση των γυναικών κάνει ουσιαστικά μια ανήθικη πρόταση σε σχέση με τις αξίες αυτής της κοινωνίας.

Αξιολογικός υποκειμενισμός

Άλλη μια σημαντική μετα-ηθική θεωρία είναι γνωστή ως αξιολογικός υποκειμενισμός. Οι θεωρητικοί της, όπως ο Α. Τζ. Έιγερ [A. J. Ayer] (1910-1988) στο έκτο κεφάλαιο του βιβλίου του *Γλώσσα, Αλήθεια και Λογική* [Language, Truth and Logic], ισχυρίζονται ότι όλες οι δηλώσεις ηθικού περιεχομένου δεν έχουν κυριολεκτικά κανένα νόημα. Δεν εκφράζουν κανένα απολύτως γεγονός. Αυτό που εκφράζουν είναι η γνώμη του ομιλητή. Ούτε και οι ηθικές αντιλήψεις έχουν κανέναν κυριολεκτικό νόημα, αλλά απλώς αποτελούν έκφραση αισθημάτων, όπως τα γρυλίσματα, οι αναστεναγμοί ή το γέλιο.

Επομένως, όταν κάποιος λέει «Δεν κάνει να βασανίζουμε τους

άλλους» ή «Πρέπει να λες την αλήθεια», αυτό που κάνει ουσιαστικά είναι να εκφράζει τα αισθήματά του για τα βασανιστήρια ή την ειλικρίνεια. Αυτό που λέει δεν είναι ούτε αληθές ούτε ψευδές. Είναι πάνω κάτω σαν να φωνάζει «Οου!» όταν αναφέρεται κανείς στα βασανιστήρια και «Ζήτω!» με κάθε αναφορά στην ειλικρίνεια. Μερικές φορές μάλιστα ο αξιολογικός υποκειμενισμός αποκαλείται «Θεωρία του Οου! και του Ζήτω!». Ακριβώς όπως όταν κάποιος φωνάζει «Οου!» ή «Ζήτω!» δεν εκφράζει απλώς το πώς αισθάνεται, αλλά προσπαθεί επίσης και να ενθαρρύνει τους άλλους να συμμεριστούν τα αισθήματά του, έτσι και στις δηλώσεις ηθικού περιεχομένου ο ομιλητής συχνά προσπαθεί να πείσει κάποιον άλλον να ασπαστεί το δικό του τρόπο σκέψης πάνω στο συγκεκριμένο θέμα.

Κριτική του αξιολογικού υποκειμενισμού

Καθιστά αδύνατη την ύπαρξη ηθικής επιχειρηματολογίας

Ένας αντίλογος στον αξιολογικό υποκειμενισμό είναι ότι, αν οι ισχυρισμοί του ήταν βάσιμοι, τότε θα καθιστούσε αδύνατη την ύπαρξη οποιασδήποτε ηθικής επιχειρηματολογίας. Το πλησιέστερο πράγμα στην ηθική επιχειρηματολογία θα ήταν δυο άνθρωποι που εκφράζουν τα αισθήματά τους ο ένας στον άλλον. Αυτό θα ισοδυναμούσε με το να φωνάζει ο ένας «Οου!» κι ο άλλος «Ζήτω!». Όμως, όπως ισχυρίζονται μερικοί, υπάρχουν σοβαρές διαφονίες πάνω σε ηθικά θέματα. Επομένως ο αξιολογικός υποκειμενισμός πρέπει να είναι εσφαλμένος.

Ένας υποκειμενιστής όμως δεν θα θεωρούσε ότι αυτή η κριτική αποτελεί σοβαρή απειλή για τη θεωρία του. Στις λεγόμενες ηθικές διαμάχες χρησιμοποιούνται διάφορων ειδών επιχειρήματα. Για παράδειγμα, εξετάζοντας το πρακτικό ηθικό ερώτημα κατά πόσο είναι ηθικά αποδεκτή η άμβλωση, μπορεί το θέμα υπό αμφισβήτηση να είναι κατά ένα μέρος πρακτικό. Μπορεί το κε-

ντρικό θέμα της συζήτησης να αφορά την ηλικία στην οποία το έμβρυο είναι σε θέση να επιβιώσει εκτός μήτρας. Αυτό το έρωτημα είναι μάλλον επιστημονικό παρά ηθικό. Ή μπορεί κάποιοι άνθρωποι που φαινομενικά εμπλέκονται σε ηθικές διαφωνίες να ασχολούνται με τον ορισμό ηθικών όρων όπως «σωστό», «λάθος», «ευθύνη» και τα λοιπά. Ο υποκειμενιστής θα παραδεχόταν ότι μια τέτοια αντιδικία έχει νόημα. Οι κατεξοχήν ηθικές κρίσεις, όπως το «Δεν πρέπει να σκοτώνεις ανθρώπους», αποτελούν απλώς εκφράσεις ενός συναισθήματος.

Ένας υποκειμενιστής λοιπόν θα συμφωνούσε ότι κάποιες διαφωνίες πάνω σε ηθικά θέματα πράγματι συμβαίνουν. Μόνον όταν οι συμμετέχοντες κάνουν ηθικές κρίσεις η συζήτηση μετατρέπεται σε έκφραση αισθημάτων και χάνει το νόημά της.

Επικίνδυνες συνέπειες

Μια δεύτερη κριτική της θεωρίας του αξιολογικού υποκειμεσμού είναι ότι, ακόμα και στην περίπτωση που ισχύει, είναι πιθανό να έχει επικίνδυνες συνέπειες. Αν όλοι έφταναν στο σημείο να πιστεύουν ότι μια δήλωση του τύπου «Δεν είναι σωστό να κάνουμε φόνο» ισοδυναμεί με μια δήλωση του τύπου «Φόνος – μπλιαχ!», τότε, υποστηρίζουν κάποιοι, η κοινωνία θα κατέρρεε.

Μια άποψη όπως του Καντ, ότι οι ηθικές κρίσεις ισχύουν για όλους – ότι είναι απρόσωπες – προσφέρει μια καλή δικαιολογία στους ανθρώπους να συμμορφώνονται μ' ένα γενικά αποδεκτό ηθικό κώδικα. Αν όμως το μόνο που κάνουμε εκφωνώντας μια ηθική κρίση είναι να εκφράζουμε τα αισθήματά μας, τότε δεν φαίνεται να έχει και μεγάλη σημασία τι είδους κρίσεις θα κάνουμε. Θα μπορούμε μια χαρά να υποστηρίξουμε ότι «Το να βασανίζει κανείς μικρά παιδιά είναι σωστό», αν έτσι αισθανόμαστε. Και κανείς δεν θα μπορεί να διαφωνήσει μαζί μας ουσιαστικά σχετικά μ' αυτή μας την κρίση. Στην καλύτερη περίπτωση, θα μπορεί απλώς να εκφράζει τα δικά του ηθικά αισθήματα πάνω στο θέμα.

Η θέση αυτή όμως δεν αποτελεί στην πραγματικότητα επιχείρημα εναντίον της θεωρίας του αξιολογικού υποκειμενισμού, εφόσον δεν αντικρούει άμεσα την ίδια τη θεωρία. Πρόκειται απλώς για μια υπόδειξη των κινδύνων που διατρέχει η κοινωνία, σε περίπτωση που ο υποκειμενισμός γίνει ευρύτερα αποδεκτός ως θεωρία, πράγμα που είναι άλλο, ξεχωριστό θέμα.

Συμπέρασμα

Όπως φάνηκε απ' αυτή τη σύντομη εξέταση, η ηθική φιλοσοφία είναι ένα τεράστιο και πολύπλοκο πεδίο της φιλοσοφίας. Οι Βρετανοί και Αμερικανοί φιλόσοφοι της μεταπολεμικής περιόδου είχαν την τάση να επικεντρώνονται σε μετα-ηθικά ερωτήματα. Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, έχουν αρχίσει να στρέφουν την προσοχή τους περισσότερο σε πρακτικά ηθικά προβλήματα όπως η ηθικότητα της ευθανασίας, της άμβλωσης, της έρευνας σε έμβρυα, των πειραμάτων σε ζώα και πολλών άλλων θεμάτων. Παρ' όλο που η φιλοσοφία δεν δίνει εύκολες απαντήσεις σε κανένα από τα παραπάνω ούτε και σε κάποιο άλλο ηθικό ερώτημα, μπορεί να προσφέρει την ορολογία και το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί να κινηθεί η σε υψηλό επίπεδο συζήτηση αυτών και αναλόγων θεμάτων.

Άλλα αναγνώσματα

- *The Moral Philosophers* του Richard Norman (Oxford: Clarendon Press, 1983): Πρόκειται για μια έξοχη εισαγωγή στην ιστορία της ηθικής με λεπτομερείς προτάσεις βιβλιογραφίας.
- Η καλύτερη εισαγωγή στον ωφελιμισμό είναι το *Utilitarianism and Its Critics* που επιμελήθηκε ο Jonathan Glover (New York: Macmillan, 1990). Περιλαμβάνει αποσπάσματα από τα σημαντικότερα γραπτά του Μπένθαμ και του Μιλλ, όπως και πιο σύγχρονα έργα πάνω στον ωφελιμισμό και τις παραλλαγές του. Το υλικό είναι αρκε-

τά εξειδικευμένο, αλλά οι εισαγωγές του Glover σε κάθε κεφάλαιο βοηθούν πολύ στην κατανόησή του.

- Στο θέμα της εφαρμοσμένης ηθικής το *Causing Death and Saving Lives* του Jonathan Glover (London: Penguin, 1977) και το *Practical Ethics* του Peter Singer (Cambridge: Cambridge University Press, δεύτερη έκδοση, 1993). Είναι και τα δύο ενδιαφέροντα και προσιτά.
- *Applied Ethics* με επιμέλεια του Peter Singer (Oxford: Oxford University Press, 1986). Έξοχη ανθολογία δοκιμίων.
- *Ethics: Inventing Right and Wrong* του J. L. Mackie (London: Penguin, 1977) και *Contemporary Moral Philosophy* του G. J. Warnock (London: Macmillan, 1967). Εισαγωγικά βιβλία στη φιλοσοφία της ηθικής, αξίζει να διαβαστούν, παρ' όλο που κανένα από τα δύο δεν είναι εύκολο.

Η Πολιτική

Τι είναι ισότητα; Τι είναι ελευθερία; Είναι στόχοι που αξίζει κανείς να θέτει; Πώς μπορούν να επιτευχθούν; Πώς δικαιολογείται ο περιορισμός της ελευθερίας εκ μέρους του κράτους γι' αυτούς που παραβαίνουν το νόμο; Υπάρχουν περιπτώσεις που κάποιος πρέπει να παραβαίνει το νόμο; Αυτά τα ερωτήματα είναι σημαντικά για όλους. Οι πολιτικοί φιλόσοφοι έχουν προσπαθήσει να τα διασαφηνίσουν και να τα απαντήσουν. Όμως η πολιτική φιλοσοφία είναι ένα θέμα αχανές που, μάλιστα, αγγίζει πολλά πεδία, όπως της ηθικής, της οικονομίας, της πολιτικής επιστήμης, της ιστορίας των ιδεών. Οι πολιτικοί φιλόσοφοι συνήθως γράφουν για να εκφράσουν τις πολιτικές καταστάσεις μέσα στις οποίες οι ίδιοι βρίσκονται.

Εδώ, περισσότερο από οπουδήποτε αλλού, και προκειμένου να γίνουν κατανοητά τα επιχειρήματα του φιλοσόφου, το σημαντικότερο ρόλο παίζει η γνώση του ιστορικού παρελθόντος.

Είναι σαφές ότι σ' ένα όχι εκτεταμένο βιβλίο όπως

αυτό δεν υπάρχει περιθώριο να προσδιοριστεί η πολιτική σκηνή. Σε όσους ενδιαφέρονται για την ιστορία των ιδεών η βιβλιογραφία στο τέλος του κεφαλαίου θα φανεί χρήσιμη.

Σ' αυτό το κεφάλαιο θ' ασχοληθούμε κυρίως με τις θεμελιώδεις πολιτικές έννοιες της ισότητας, της δημοκρατίας, της ελευθερίας, της τιμωρίας και της πολιτικής ανυπακοής, καθώς και με τα φιλοσοφικά ερωτήματα που πηγάζουν απ' αυτές τις έννοιες.

Ισότητα

Η ισότητα εμφανίζεται συχνά σαν πολιτικός στόχος, σαν ιδανικό που αξίζει κανείς να επιδιώξει. Το κίνητρο για την επίτευξη της ισότητας είναι συνήθως ηθικό. Μπορεί να βασιστεί στις χριστιανικές πεποιθήσεις ότι είμαστε όλοι ίσοι στα μάτια του Θεού, στο πιστεύω του Καντ που θεωρεί λογικό το δικαίωμα του σεβασμού της ισότητας για όλους τους ανθρώπους ή ίσως στην ωφελιμιστική πεποίθηση ότι ο καλύτερος τρόπος να μεγιστοποιήσει κανείς το βαθμό ευτυχίας είναι να συμπεριφέρεται με τον ίδιο τρόπο σε όλους τους ανθρώπους.

Οι υποστηρικτές της ισότητας ισχυρίζονται ότι οι κυβερνήσεις οφείλουν να προσπαθούν να περάσουν από το στάδιο της αναγνώρισης της ηθικής ισότητας στη δημιουργία πραγματικής ισότητας στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων τους οποίους διοικούν.

Πώς όμως μπορούμε να κατανοήσουμε την έννοια της «ισότητας»; Είναι προφανές ότι οι άνθρωποι δεν γίνεται να εξισωθούν σε όλους τους τομείς. Τα άτομα εκ γενετής διαφέρουν στην ευφυΐα, στην ομορφιά, στις αθλητικές ικανότητες, στο ύψος, στο χρώμα των μαλλιών, στον τόπο καταγωγής, στις ενδυματολογικές προτιμήσεις και σε πολλά άλλα πράγματα. Θα ήταν γελοίο να υποστηρίξει κανείς ότι οι άνθρωποι πρέπει να είναι απόλυτα ίσοι σε κάθε τομέα. Η απόλυτη ομοιομορφία άλλωστε δεν είναι

και τόσο ελκυστική. Οι υπέρμαχοι της εξίσωσης δεν προτείνουν βέβαια τη δημιουργία ενός κόσμου που θα κατοικείται από κλώνους.

Κι όμως, παρά το γεγονός ότι είναι προφανώς παράλογο να ερμηνεύεται η ισότητα ως απόλυτη ομοιομορφία, κάποιοι που πολεμούν τους υπέρμαχους της ισότητας επιμένουν να την παρουσιάζουν μ' αυτό τον τρόπο προκειμένου να την αντικρούσουν. Η μέθοδος είναι η εξής: στήνουμε ένα ανδρείκελο, έναν εύκολο στόχο με μοναδικό σκοπό να τον καταστρέψουμε. Πιστεύουν ότι καταρρίπτουν τον εξισωτισμό καταδεικνύοντας τις σημαντικές διαφορές των ανθρώπων μεταξύ τους ή παρατηρώντας ότι ακόμα κι αν υπήρχε πιθανότητα να επιτευχθεί η σχεδόν απόλυτη ομοιομορφία, οι ίδιοι οι άνθρωποι δεν θ' αργούσαν να ξαναγυρίσουν στην προηγούμενη κατάσταση τους ή σε παρόμοια.

Μια τέτοια κριτική του εξισωτισμού, ωστόσο, επιτίθεται μόνον κατά των φαιδρότερων εκφάνσεων της θεωρίας, χωρίς να καταφέρνει να αμαυρώσει τις περισσότερες εκδοχές της.

Η ισότητα, επομένως, είναι ισότητα σε ορισμένα πράγματα, όχι σε όλους τους τομείς. Όταν λοιπόν κάποιος δηλώνει ότι είναι οπαδός της εξισωτικής θεωρίας, είναι σημαντικό να αποσαφηνίσουμε πώς το εννοεί αυτό.

Με άλλα λόγια, όταν χρησιμοποιείται ο όρος «ισότητα» σε πολιτικό πλαίσιο δεν έχει σχεδόν κανένα νόημα, εκτός αν συνοδεύεται από κάποια επεξήγηση του τι θα πρέπει να καλύπτει η ισότητα και σε ποιους να αναφέρεται. Τομείς στους οποίους οι εξισωτικοί υποστηρίζουν ότι θα έπρεπε να υπάρχει μεγαλύτερη ισότητα είναι η κατανομή του πλούτου, η πρόσβαση στην εργασία και η πολιτική εξουσία. Παρ' όλο που τα γούστα των ανθρώπων διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό, όλα τα παραπάνω συντελούν σημαντικά σε μια ζωή αξιόλογη και ευχάριστη. Η δικαιότερη κατανομή αυτών των αγαθών παρέχει σε όλους τους ανθρώπους ισότητα ευκαιριών.

Ισομερής κατανομή του πλούτου

Ένας ακραίος οπαδός του εξισωτισμού θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι ο πλούτος θα έπρεπε να μοιράζεται εξίσου σε όλους τους ανθρώπους κι όλοι να έχουν το ίδιο εισόδημα. Στις περισσότερες κοινωνίες τα χρήματα είναι απαραίτητα στους ανθρώπους για να ζήσουν. Χωρίς αυτά θα στερηθούν τροφή, κατάλυμα και ρουχισμό. Η ανακατανομή μπορεί να δικαιολογηθεί με τα δεδομένα του ωφελιμισμού, για παράδειγμα, ως ο πιθανότερος τρόπος μεγιστοποίησης της ευτυχίας και ελαχιστοποίησης της δυστυχίας.

Κριτική της ισομερούς κατανομής του πλούτου

Ανεφάρμοστη και βραχύβια

Είναι προφανές ότι η ισομερής κατανομή του πλούτου αποτελεί ανέφικτο στόχο. Οι πρακτικές δυσκολίες μιας τέτοιας κατανομής χρημάτων μέσα σε μια πόλη θα ήταν τεράστιες. Η κατανομή ίσων χρηματικών ποσών σε κάθε ενήλικα θ' αποτελούσε λογιστικό εφιάλτη. Ρεαλιστικά, λοιπόν, ο οπαδός του εξισωτισμού θα μπορούσε στην καλύτερη περίπτωση να ελπίζει σε μια πιο δίκαιη κατανομή του πλούτου, με τον καθορισμό ίσως ενός σταθερού μισθού για όλους τους ενήλικες.

Ακόμα όμως κι αν προσεγγίσαμε μια κατάσταση ισομερούς κατανομής του πλούτου, η διάρκειά της θα ήταν εξαιρετικά βραχύβια. Ο κάθε άνθρωπος θα χρησιμοποιούσε τα χρήματά του με διαφορετικό τρόπο. Οι έξυπνοι, οι απατεώνες και οι δυνατοί δεν θ' αργούσαν να αποσπάσουν τον πλούτο από τους αδύνατους, τους αφελείς και τους αδαείς. Μερικοί θα σπαταλούσαν τα χρήματά τους, άλλοι θα τα αποταμίευαν. Κάποιοι μπορεί να τα έπαιζαν στον τζόγο αμέσως μόλις τα αποκτούσαν, άλλοι μπορεί να έκλεβαν για ν' αυξήσουν το μερίδιό τους. Ο μοναδικός τρόπος

να διατηρηθεί αυτού του είδους η ισομερής κατανομή θα ήταν μέσω της έντονης κρατικής παρέμβασης. Αυτό χωρίς αμφιβολία περιλαμβάνει μια δυσάρεστη επέμβαση στη ζωή των ανθρώπων που θα περιόριζε την ελευθερία τους να κάνουν αυτό που πραγματικά επιθυμούν.

Οι διαφορές ανάμεσα στους ανθρώπους επιβάλλουν διαφορετική αμοιβή

Άλλη μια αντίρρηση σε οποιαδήποτε προσπάθεια ισομερούς κατανομής του πλούτου είναι ότι οι διαφορές ανάμεσα στους ανθρώπους επιβάλλουν τη διαφορά στις οικονομικές απολαβές τους, ανάλογα με τη δουλειά που κάνουν και την προσφορά τους στην κοινωνία. Για παράδειγμα λοιπόν, έχει υποστηριχθεί ότι οι πλούσιοι επικεφαλής της βιομηχανίας αξίζουν τους εξαιρετικά παχυλούς μισθούς που προσφέρουν στους εαυτούς τους εξαιτίας της σχετικά μεγαλύτερης προσφοράς τους στο έθνος. Δίνουν στους άλλους ανθρώπους τη δυνατότητα να εργαστούν κι αυξάνουν τη γενικότερη οικονομική ευημερία ολόκληρης της χώρας.

Ακόμα κι αν δεν τους αξίζει να πληρώνονται περισσότερο, ίσως οι υψηλότεροι μισθοί να είναι απαραίτητοι ως κίνητρο για να εκτελείται το έργο πιο αποτελεσματικά και σ' αυτή την περίπτωση τα συνολικά οφέλη προς το κοινωνικό σύνολο υπερκαλύπτουν το κόστος. Χωρίς αυτούς, μπορεί να υπήρχαν λιγότερα για όλους. Χωρίς το κίνητρο του υψηλού μισθού, οι άνθρωποι που έχουν τις ικανότητες για τη συγκεκριμένη θέση δεν θα την αναλάμβαναν ποτέ.

Εδώ συναντάμε μια θεμελιώδη διαφορά ανάμεσα στους υποστηρικτές του εξισωτισμού και σ' αυτούς που πιστεύουν ότι είναι αποδεκτές οι τεράστιες οικονομικές ανισότητες μεταξύ των ανθρώπων. Ένα βασικό πιστεύω των περισσότερων εξισωτικών είναι ότι οι διαφορές στον πλούτο ανάμεσα στους ανθρώπους είναι αποδεκτές μόνον όταν δεν είναι υπερβολικές και ότι θεωρη-

τικά αυτές οι διαφορές θα πρέπει ν' ανταποκρίνονται στις διαφορές των αναγκών. Αυτό δίνει το έναυσμα για άλλη μια κριτική της αρχής της ισομερούς κατανομής του πλούτου.

Ο κάθε άνθρωπος έχει διαφορετικές ανάγκες

Μερικοί άνθρωποι χρειάζονται περισσότερα χρήματα από άλλους για να ζήσουν. Κάποιος που μπορεί να επιβιώσει μόνο με την καθημερινή παροχή δαπανηρής ιατρικής περίθαλψης θα ήταν μάλλον απίθανο να επιβιώσει για πολύ σε μια κοινωνία όπου ο καθένας περιορίζεται σ' ένα ισότιμα κατανεμημένο μερίδιο του συνολικού πλούτου αυτής της κοινωνίας, εκτός φυσικά αν η συγκεκριμένη κοινωνία ήταν ιδιαίτερα πλούσια. Μια μέθοδος κατανομής του πλούτου ανάλογα με τις προσωπικές ανάγκες του καθενός θα πλησίαζε περισσότερο το στόχο του σεβασμού της ανθρώπινης φύσης απ' όσο μια ισομερής κατανομή του πλούτου.

Δεν υπάρχει το δικαίωμα της ανακατανομής

Ορισμένοι φιλόσοφοι υποστηρίζουν ότι, ανεξάρτητα από το πόσο ελκυστικός εμφανίζεται, ο στόχος της ανακατανομής του πλούτου θα παραβίαζε το ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας και αυτή η παραβίαση είναι πάντοτε ηθικά λανθασμένη. Αυτοί οι φιλόσοφοι ισχυρίζονται ότι τα δικαιώματα πάντοτε υποσκελίζουν όλα τα άλλα ζητήματα, ακόμα και τα ωφελιμιστικά. Ο Ρόμπερτ Νόζικ [Robert Nozick] (1938-) στο βιβλίο του *Αναρχία, Κράτος και Ουτοπία* [Anarchy, State, Utopia] υποστηρίζει αυτή τη θέση τονίζοντας το θεμελιώδες δικαίωμα που έχει ο καθένας να διατηρήσει την περιουσία που απέκτησε με νόμιμα μέσα.

Αυτοί οι φιλόσοφοι δεν έχουν καταφέρει να εξηγήσουν με ακρίβεια ποια είναι αυτά τα δικαιώματα και από πού προέρχονται. Έτσι αυτό το πρόβλημα παραμένει ανοιχτό. Λέγοντας «δι-

καιώματα» δεν εννοούν τα νομικά δικαιώματα, παρ' όλο που αυτά τα δικαιώματα μπορεί να συμπίπτουν με τα νομικά σε μια κοινωνία δικαίου.

Τα νομικά δικαιώματα είναι αυτά που θεσμοθετούνται από την κυβέρνηση ή την αρμόδια αρχή. Τα εν λόγω δικαιώματα είναι φυσικά δικαιώματα που θεωρητικά πρέπει να συντελούν στη διαμόρφωση των νόμων. Μερικοί φιλόσοφοι έχουν κάνει θέμα και την ιδέα ακόμα της πιθανής ύπαρξης τέτοιων δικαιωμάτων. Ο Μπένθαμ απέρριψε την ιδέα με τη διάσημη διατύπωσή του ότι πρόκειται για «σαχλαμάρες σε ξυλοπόδαρα». Ένας υποστηρικτής της άποψης ότι το κράτος δεν έχει το δικαίωμα ανακατανομής του πλούτου θα έπρεπε τουλάχιστον να είναι σε θέση να εξηγήσει την πηγή αυτών των υποτιθέμενων φυσικών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, αντί απλώς να επιβεβαιώνει την ύπαρξή τους. Οι οπαδοί των φυσικών δικαιωμάτων έχουν αποτύχει πασιδήλα να κάνουν κάτι τέτοιο.

Ίσες επαγγελματικές ευκαιρίες

Πολλοί εξισωτικοί πιστεύουν ότι σε όλους θα πρέπει να παρέχονται ίσες ευκαιρίες, ακόμα κι αν δεν μπορεί να υπάρξει ισότητα στην κατανομή του πλούτου. Ένας σημαντικός τομέας στον οποίο υπάρχει μεγάλη ανισότητα στην αντιμετώπιση των ανθρώπων είναι ο επαγγελματικός χώρος. Ισότητα στις επαγγελματικές ευκαιρίες δεν σημαίνει ότι ο καθένας θα μπορεί να κάνει ό,τι δουλειά θελήσει, ανεξάρτητα από τις ικανότητές του. Η ιδέα ότι θα μπορεί όποιος θέλει να γίνει οδοντογιάτρος ή χειρουργός, ακόμα κι αν δεν μπορεί να συντονίσει τις κινήσεις των χεριών του είναι προφανώς παράλογη. Ισότητα στις ευκαιρίες σημαίνει ίσες ευκαιρίες για όλους όσοι έχουν τα σχετικά προσόντα και ικανότητες για τη συγκεκριμένη δουλειά. Κι αυτό θα μπορούσε βέβαια να θεωρηθεί άνιση μεταχείριση, μιας και ορισμένοι άνθρωποι είχαν την τύχη να γεννηθούν με καλύτερο γενετικό δυναμικό από

άλλους ή να κάνουν καλύτερες σπουδές κι έτσι να έχουν το προβάδισμα στον φαινομενικά ισότιμο συναγωνισμό της αγοράς εργασίας.

Η ισότητα των ευκαιριών στον εργασιακό χώρο, ωστόσο, συνήθως υποστηρίζεται ως μία από τις πλευρές της προώθησης μεγαλύτερης ισότητας σε διάφορους τομείς, όπως στις ευκαιρίες πρόσβασης στην εκπαίδευση.

Το αίτημα για ίσες ευκαιρίες στον εργασιακό χώρο ξεκινά από το ρατσισμό και τις διακρίσεις ανάμεσα στα δύο φύλα, διακρίσεις που επικρατούν σε μεγάλο βαθμό σε ορισμένα επαγγέλματα. Οι υπέρμαχοι του εξισωτισμού υποστηρίζουν ότι όλοι όσοι έχουν τα απαραίτητα προσόντα θα πρέπει να έχουν την ίδια μεταχείριση όταν αναζητούν εργασία.

Καμιά διάκριση δεν θα πρέπει να γίνεται με βάση τη φυλή ή το φύλο του ανθρώπου, εκτός από τις πολύ σπάνιες περιπτώσεις όπου η φυλή ή το φύλο μπορεί να θεωρηθούν προσόντα σχετικά με τη συγκεκριμένη δουλειά. Για παράδειγμα, θα ήταν αδύνατο να γίνει μια γυναίκα δότης σπέρματος, επομένως δεν υπάρχει καταπάτηση της αρχής της ισότητας ή των ίσων ευκαιριών όταν αποκλείονται οι γυναίκες που έχουν κάνει αίτηση γι' αυτή τη θέση.

Ορισμένοι εξισωτικοί δεν αρκούνται στην απαίτηση ίσης μεταχείρισης στις αιτήσεις για εργασία. Ισχυρίζονται ότι είναι σημαντικό να εξαλειφθούν οι υπάρχουσες ανισοροπίες σε συγκεκριμένα επαγγέλματα, όπως για παράδειγμα στο δικαστικό κλάδο, όπου υπάρχουν περισσότεροι άντρες παρά γυναίκες. Η μέθοδος που χρησιμοποιούν για να αποκαταστήσουν τις υπάρχουσες ανισοροπίες είναι γνωστή ως αντίστροφη διάκριση.

Αντίστροφη διάκριση

Αντίστροφη διάκριση σημαίνει το να προσπαθεί κανείς να προσλαμβάνει άτομα από ομάδες που παλαιότερα ήταν μη προνο-

μιούχες. Με άλλα λόγια, οι υπέρμαχοι της αντίστροφης διάκρισης σκόπιμα μεταχειρίζονται άνισα τους υποψήφιους για μια θέση, είναι δηλαδή προκατειλημμένοι υπέρ των ανθρώπων που ανήκουν σε ομάδες στις οποίες γίνονταν συνήθως διακρίσεις.

Σκοπός αυτής της άνισης μεταχείρισης των ανθρώπων είναι η πρόθεση να επιταχύνει τη διαδικασία της κοινωνικής ισότητας, όχι μόνον εξαλείφοντας τις υπάρχουσες ανισοροπίες σε συγκεκριμένα επαγγέλματα, αλλά δημιουργώντας επίσης πρότυπα που οι νέοι άνθρωποι θα θαυμάζουν και που θα μιμηθούν τελικά οι ομάδες οι οποίες κατά παράδοση θεωρούνταν μη προνομιούχες.

Για παράδειγμα λοιπόν, οι περισσότεροι καθηγητές φιλοσοφίας στα πανεπιστήμια της Βρετανίας είναι άντρες, παρά το γεγονός ότι πολλές γυναίκες ακολουθούν αυτό τον κλάδο ως φοιτήτριες. Ένας υποστηρικτής της αντίστροφης διάκρισης θα ισχυριζόταν ότι, αντί να περιμένουμε ν' αλλάξει αυτή η κατάσταση σταδιακά, θα πρέπει να δράσουμε θετικά και να κάνουμε διακρίσεις υπέρ των γυναικών που κάνουν αίτηση για τις πανεπιστημιακές αυτές θέσεις. Αυτό σημαίνει ότι, αν κάνουν αίτηση ένας άντρας και μια γυναίκα για την ίδια θέση και έχουν πάνω-κάτω τα ίδια προσόντα, θα πρέπει να επιλέξουμε τη γυναίκα.

Οι περισσότεροι όμως υποστηρικτές της αντίστροφης διάκρισης δεν αρκούνται σ' αυτό και ισχυρίζονται ότι ακόμα και στην περίπτωση που η γυναίκα υποψήφια έχει λιγότερα προσόντα από τον άντρα, με την προϋπόθεση ότι είναι ικανή να φέρει εις πέρας τα καθήκοντα που απαιτεί η θέση, θα πρέπει να προσλάβουμε αυτήν, απορρίπτοντας τον άντρα.

Η αντίστροφη διάκριση αποτελεί ένα προσωρινό μέτρο που θα χρησιμοποιηθεί μέχρις ότου το πληθυσμιακό ποσοστό των μελών της ομάδας που υστερεί να φτάσει το ποσοστό των μελών αυτής που πλεονεκτεί. Σε μερικές χώρες αυτό είναι παράνομο. Σε άλλες είναι υποχρεωτικό από το νόμο.

Κριτική της αντίστροφης διάκρισης

Πρωθεί την ανισότητα

Οι στόχοι της αντίστροφης διάκρισης μπορεί να είναι εξισωτικοί, ορισμένοι όμως πιστεύουν ότι ο τρόπος με τον οποίο επιτυγχάνονται είναι άδικος. Για το σκληροπυρηνικό υποστηρικτή του εξισωτισμού η αρχή της ισότητας των ευκαιριών στον εργασιακό χώρο σημαίνει ότι οποιαδήποτε διάκριση βασισμένη σε δεδομένα μη σχετικά με τη θέση πρέπει να αποφεύγεται. Ο μοναδικός λόγος να μεταχειριστεί κανείς τους υποψήφιους διαφορετικά είναι ότι έχουν διαφορετικά προσόντα. Ωστόσο, η αιτιολόγηση της αντίστροφης διάκρισης βασίζεται ολοκληρωτικά στην παραδοχή ότι στις περισσότερες δουλειές παράγοντες όπως το φύλο, οι σεξουαλικές προτιμήσεις και η φυλετική καταγωγή του υποψηφίου δεν είναι σχετικοί με τη θέση. Όσο λιγότερο ελκυστικό κι αν φαίνεται το τελικό αποτέλεσμα της αντίστροφης διάκρισης, θα πρέπει να αποδοκιμάζεται από τον άνθρωπο που πιστεύει στην ισότητα των ευκαιριών ως θεμελιώδη αρχή.

Ένας υπέρμαχος της αντίστροφης διάκρισης μπορεί ν' απαντούσε ότι η παρούσα κατάσταση αδικεί πολύ περισσότερο τα μέλη των μη προνομιούχων ομάδων απ' ό,τι αν εφαρμοζόταν ευρέως η αντίστροφη διάκριση. Από την άλλη πλευρά, στις περιπτώσεις που αυτή η ακραία πολιτική κρίνεται ορθή, η φυλετική καταγωγή ή το φύλο του υποψηφίου μπορεί πραγματικά ν' αποτελέσουν τ' απαιτούμενα προσόντα για τη συγκεκριμένη θέση, μιας και οποιοσδήποτε επιλέγεται για μια δουλειά μ' αυτά τα κριτήρια αναλαμβάνει να παίξει το ρόλο του προτύπου και ν' αποδείξει πως οποιοδήποτε μέλος αυτής της ομάδας μπορεί να φέρει εις πέρας τη συγκεκριμένη δουλειά.

Μπορεί ωστόσο να αμφισβητηθεί το αν σε μια τέτοια κατάσταση τίθεται ούτως ή άλλως θέμα αντίστροφης διάκρισης. Αν αυτά τα προσόντα κρίνονται απαραίτητα, τότε λαμβάνοντάς τα κανείς υπόψη στην επιλογή προσωπικού ουσιαστικά δεν κάνει

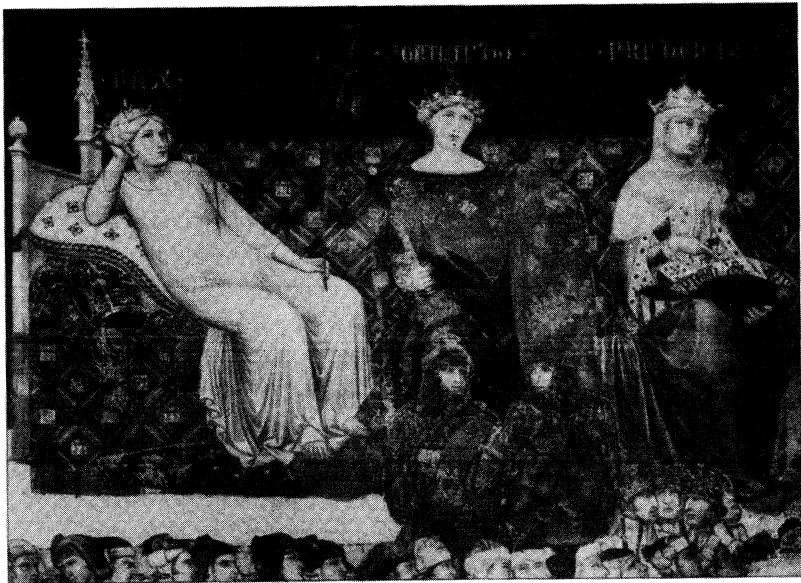
διάκριση. Πρόκειται μάλλον για προσαρμογή στα προσόντα που θεωρεί κανείς σημαντικότερα για την εκτέλεση της συγκεκριμένης δουλειάς.

Μπορεί να προκαλέσει εχθρότητα

Παρ' όλο που σκοπός της αντίστροφης διάκρισης είναι να δημιουργήσει μια κοινωνία στην οποία η πρόσβαση σε ορισμένα επαγγέλματα θα είναι σε μεγαλύτερο ποσοστό ισότιμη, πρακτικά μπορεί να προξενήσει περαιτέρω διακρίσεις εναντίον των μη προνομιούχων ομάδων. Όσοι δεν καταφέρνουν να πάρουν μια συγκεκριμένη θέση επειδή τυχαίνει να μην ανήκουν σε κάποια μη προνομιούχα ομάδα μπορεί να αισθανθούν εχθρότητα εναντίον των ανθρώπων που πήραν τη δουλειά εξαιτίας του φύλου τους ή της φυλετικής τους καταγωγής. Αυτό το πρόβλημα εντείνεται περισσότερο όταν οι εργοδότες προσλαμβάνουν υποψηφίους εμφανώς ανίκανους να εκτελέσουν σωστά τα καθήκοντά τους. Πράγμα που όχι μόνο επιβεβαιώνει τις χειρότερες προκαταλήψεις των εργοδοτών και των συναδέλφων τους, αλλά επιφέρει επίσης το χαρακτηρισμό τους ως ανεπαρκή πρότυπα για τα άλλα μέλη της ομάδας τους. Μακροχρόνια αυτό μπορεί να υπονομεύσει τη γενικότερη πορεία προς την ισότητα στις επαγγελματικές ευκαιρίες που η αντίστροφη διάκριση προσπαθεί θεωρητικά να επιτύχει. Αυτή η κριτική όμως μπορεί να αντισταθμιστεί αν τα ελάχιστα απαιτούμενα προσόντα για να προσληφθεί ένας υποψήφιος μέσω της αντίστροφης διάκρισης ήταν σχετικά υψηλού επιπέδου.

Πολιτική ισότητα: δημοκρατία

Η δημοκρατία είναι άλλος ένας τομέας, στον οποίο ζητούμενο είναι η ισότητα. Η δημοκρατία έχει γνωρίσει μεγάλη αναγνώριση ως μέθοδος που προσφέρει σε όλους τους πολίτες μερίδιο στις

«Χρηστή και Διεφθαρμένη Διοίκηση» (Palazzo Pubblico στη Siena).

πολιτικές αποφάσεις. Η λέξη «δημοκρατία» ωστόσο χρησιμοποιείται με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Ξεχωρίζουν δύο απόψεις για τη δημοκρατία, που έρχονται σε αντίθεση μεταξύ τους. Η πρώτη δίνει έμφαση στην αναγκαιότητα της συμμετοχής των μελών του πληθυσμού στη διακυβέρνηση του κράτους, συνήθως μέσω της ψήφου. Η δεύτερη ρίχνει το βάρος στην ανάγκη να αντικατοπτρίζει η δημοκρατική εξουσία τα πραγματικά συμφέροντα του λαού, ακόμα κι αν ο ίδιος ο λαός αγνοεί το πραγματικό συμφέρον του. Εδώ θα σταθούμε στον πρώτο τύπο δημοκρατίας.

Στην αρχαία Ελλάδα δημοκρατία σήμαινε τη διακυβέρνηση μιας πόλης-κράτους από το λαό, αντί από τους ολίγους (ολιγαρχία) ή από ένα μόνον άνθρωπο (μοναρχία). Η αρχαία Αθήνα συνήθως θεωρείται ως πρότυπο της δημοκρατίας, παρ' όλο που θα ήταν σφάλμα να θεωρήσουμε ότι η διοίκηση βρισκόταν στα χέρια του λαού ως σύνολο, μιας και οι γυναίκες, οι σκλάβοι και άλλοι μη-πολίτες που κατοικούσαν στην πόλη-κράτος δεν είχαν το δικαίωμα της συμμετοχής σ' αυτήν. Κανένα δημοκρατικό κράτος δεν επιτρέπει σε όλους όσοι ζουν κάτω από την εξουσία του να ψηφίζουν. Στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνει πολλούς ανθρώπους που δεν είναι σε θέση να συνειδητοποιήσουν τι κάνουν, όπως τα μικρά παιδιά και τους πάσχοντες από σοβαρές διανοητικές ασθένειες. Μια πολιτεία, ωστόσο, που απαγορεύει σ' ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της τη συμμετοχή στα κοινά δεν έχει σήμερα το δικαίωμα να ονομάζεται δημοκρατία.

Άμεση δημοκρατία

Τα πρώτα δημοκρατικά κράτη ήταν άμεσες δημοκρατίες. Όσοι δηλαδή είχαν δικαίωμα ψήφου συζητούσαν και ψηφίζαν για το κάθε θέμα, αντί να εκλέγουν αντιπροσώπους. Άμεση δημοκρατία μπορεί να υπάρξει μόνον όταν συμμετέχει σ' αυτήν μικρός αριθμός ανθρώπων ή όταν οι αποφάσεις που λαμβάνονται είναι

λίγες. Οι πρακτικές δυσκολίες που δημιουργούνται για να ψηφίσει μεγάλος αριθμός ανθρώπων πάνω σε μια πληθώρα θεμάτων είναι τεράστιες, παρ' όλο που είναι πιθανό η ηλεκτρονική επικοινωνία να επιτρέψει στο μέλλον κάτι τέτοιο. Ακόμα όμως κι αν επιτευχθεί αυτό, οι ψηφοφόροι θα πρέπει να έχουν εμπειριστατωμένη αντίληψη των θεμάτων για τα οποία ψηφίζουν, πράγμα που θ' απαιτούσε χρόνο κι ένα πρόγραμμα πολιτικής διαπαιδαγώγησης. Θα ήταν μάλλον υπερβολικό να περιμένει κανείς απ' όλους τους πολίτες να είναι ενήμεροι για τα σχετικά θέματα. Οι σημερινές δημοκρατίες είναι αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες.

Αντιπροσωπευτική δημοκρατία

Στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία γίνονται εκλογές με τις οποίες οι ψηφοφόροι εκλέγουν τους αντιπροσώπους που προτιμούν. Αυτοί οι αντιπρόσωποι κατόπιν λαμβάνουν μέρος στην καθημερινή διαδικασία της λήψης αποφάσεων, που μπορεί επίσης να είναι οργανωμένη με βάση κάποιες δημοκρατικές αρχές. Υπάρχουν πολλοί τρόποι για τη διεξαγωγή των εκλογών και μερικοί απαιτούν την ύπαρξη πλειοψηφίας. Άλλοι, όπως αυτός που χρησιμοποιείται στη Βρετανία, λειτουργούν μ' ένα σύστημα σχετικής πλειοψηφίας που επιτρέπει στους υποψήφιους να εκλεγούν, ακόμα και χωρίς να τους ψηφίσει η πλειοψηφία του εκλογικού σώματος, με την προϋπόθεση ότι κανείς άλλος δεν έχει πάρει περισσότερες ψήφους.

Στις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες η διακυβέρνηση γίνεται κατά κάποιο τρόπο από το λαό, όχι όμως για όλα τα θέματα. Η διακυβέρνηση γίνεται από το λαό μέχρι του σημείου ότι οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι έχουν ψηφιστεί από το λαό. Από τη στιγμή όμως που εκλέγονται, οι αντιπρόσωποι συνήθως δεν δεσμεύονται για τις αποφάσεις τους πάνω στα συγκεκριμένα θέματα. Ασφαλιστική δικλείδα απέναντι στην κατάχρηση εξουσίας αποτελεί η συχνή επανάληψη των εκλογών. Οι αντιπρόσωποι εκεί-

νοι που δεν σέβονται τις επιθυμίες του εκλογικού σώματος δεν έχουν πολλές πιθανότητες να επανεκλεγούν.

Κριτική της δημοκρατίας

Ψευδαίσθηση

Μερικοί θεωρητικοί, ιδιαίτερα όσοι επηρεάστηκαν από τον Καρλ Μαρξ [Karl Marx] (1818-1883), επικρίνουν τις μορφές της δημοκρατίας που περιέγραψα περιληπτικά παραπάνω με την κατηγορία ότι παρέχουν απλώς την ψευδαίσθηση της συμμετοχής στις πολιτικές αποφάσεις. Ισχυρίζονται ότι οι διαδικασίες εκλογής δεν εγγυώνται τη διακυβέρνηση από το λαό. Ορισμένοι ψηφοφόροι μπορεί να μην αντιλαμβάνονται ποιον έχουν συμφέρον να υποστηρίξουν ή να εξαπατηθούν από ικανούς ρήτορες. Κι εκτός αυτού, το φάσμα των υποψηφίων που εμφανίζεται στις περισσότερες εκλογές δεν προσφέρει πραγματική επιλογή στους ψηφοφόρους. Είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς γιατί επαινείται τόσο αυτή η δημοκρατία, όταν τελικά καταλήγει στην επιλογή ανάμεσα σε δύο ή τρεις υποψηφίους που ακολουθούν ταυτόσημες στην κυριολεξία πολιτικές.

Αυτή, ισχυρίζονται οι μαρξιστές, είναι μια «δημοκρατία της αστικής τάξης» που απλώς αντικατοπτρίζει τις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας, που είναι κι αυτές αποτέλεσμα των οικονομικών σχέσεων. Μέχρις ότου γίνει αναδιάταξη των σχέσεων εξουσίας, το να δίνεται στο λαό η δυνατότητα της ψήφου είναι απλώς χάσιμο χρόνου.

Οι ψηφοφόροι δεν είναι ειδικοί

Άλλοι επικριτές της δημοκρατίας, ειδικότερα ο Πλάτωνας, τονίζουν ότι η λήψη ορθών πολιτικών αποφάσεων απαιτεί μεγάλο

βαθμό εξειδικευμένης γνώσης, μιας γνώσης που πολλοί ψηφοφόροι δεν έχουν. Από την άμεση δημοκρατία επομένως είναι πολύ πιθανό να προκύψει ένα πολύ κακό πολιτικό σύστημα, μιας και το κράτος βρίσκεται στα χέρια ανθρώπων με ελάχιστες ικανότητες και γνώσεις σχετικά μ' αυτό που κάνουν.

Ένα παρόμοιο επιχείρημα μπορεί να χρησιμοποιηθεί εναντίον της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Πολλοί ψηφοφόροι δεν είναι σε θέση να εκτιμήσουν την καταλληλότητα κάποιου συγκεκριμένου υποψηφίου. Αφού δεν είναι σε θέση να εκτιμήσουν τα πολιτικά προγράμματα, επιλέγουν τους αντιπροσώπους τους με βάση κάποιες άσχετες ιδιότητες, όπως την εξωτερική τους εμφάνιση ή το ωραίο χαμόγελο. Η ψήφος τους επίσης μπορεί να καθορίζεται από αβασάνιστες προκαταλήψεις για τα πολιτικά κόμματα. Το αποτέλεσμα είναι ότι πολλοί αντιπρόσωποι με εξαιρετικές ικανότητες δεν εκλέγονται, ενώ εκλέγονται πολλοί άλλοι ακατάλληλοι με βάση κάποιες άσχετες με την πολιτική ικανότητες που τυχαίνει να διαθέτουν.

Αυτό το επιχείρημα ωστόσο μπορεί να αντιστραφεί και να χρησιμοποιηθεί για να ισχυροποιηθεί η άποψη ότι οι πολίτες πρέπει να εκπαιδεύονται ώστε να συμμετέχουν στη δημοκρατία, και όχι ότι η δημοκρατία πρέπει να εγκαταλειφθεί εντελώς ως πολίτευμα. Ακόμα και στην περίπτωση που αυτό δεν είναι δυνατό, μπορεί η αντιπροσωπευτική δημοκρατία να είναι το μοναδικό πολίτευμα, συγκριτικά με τις διαθέσιμες εναλλακτικές λύσεις, που έχει τις μεγαλύτερες πιθανότητες να προάγει τα συμφέροντα του λαού.

Η αντίφαση της δημοκρατίας

Μπορεί να πιστεύω ότι η θανατική ποινή είναι βαρβαρότητα και ότι δεν θα έπρεπε ποτέ να εφαρμόζεται στα πολιτισμένα κράτη. Αν γίνει δημοψήφισμα πάνω στο θέμα και ψηφίσω εναντίον της θανατικής ποινής, η πλειοψηφία όμως αποφασίσει ότι θα πρέπει

να θεσμοθετηθεί, τότε βρίσκομαι αντιμέτωπος με μια αντίφαση. Ως άνθρωπος με βαθιά πίστη στις δημοκρατικές αρχές, πιστεύω ότι η απόφαση της πλειοψηφίας πρέπει να εφαρμόζεται. Ως άτομο με την ισχυρή πεποίθηση ότι η θανατική ποινή είναι απαράδεκτη, πιστεύω ακράδαντα ότι η θανατική ποινή δεν θα έπρεπε να επιτρέπεται ποτέ. Σ' αυτή την περίπτωση λοιπόν φαίνεται να πιστεύω και ότι η θανατική ποινή θα πρέπει να εφαρμόζεται (ως αποτέλεσμα της απόφασης της πλειοψηφίας) και ότι δεν θα πρέπει να εφαρμόζεται (εξαιτίας των προσωπικών μου πεποιθήσεων). Αυτές οι δυο πεποιθήσεις όμως είναι ασυμβίβαστες. Όλοι οι υποστηρικτές των δημοκρατικών αρχών είναι πιθανό να έχουν αντιμετωπίσει ανάλογες αντιφάσεις, όταν τυχαίνει ν' ανήκουν στη μειοψηφία.

Αυτό δεν υπονομεύει εντελώς την έννοια της δημοκρατίας, αποτελεί όμως ένα παράδειγμα της σοβαρής πιθανότητας να υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στην προσωπική συνείδηση και στην απόφαση της πλειοψηφίας, κάτι που εξετάζεται παρακάτω στο υποκεφάλαιο για την πολιτική ανυπακοή. Όλοι όσοι τάσσονται υπέρ των δημοκρατικών αρχών θα πρέπει να πάρουν μια απόφαση για το ειδικό βάρος που δίνουν στα ατομικά τους πιστεύω και στις συλλογικές αποφάσεις. Θα πρέπει επίσης να προσδιορίσουν επακριβώς τι σημαίνει «τάσσομαι υπέρ των δημοκρατικών αρχών».

Ελευθερία

Όπως και η «δημοκρατία», η «ελευθερία» είναι μια λέξη που έχει χρησιμοποιηθεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Σε πολιτικό πλαίσιο, δύο έννοιες ελευθερίας υπάρχουν: η αρνητική και η θετική. Τις προσδιόρισε και τις ανέλυσε ο Ησαΐας Μπέρλιν [Isaiah Berlin] (1909-) στο φημισμένο άρθρο του «Οι δύο έννοιες της ελευθερίας».

Αρνητική ελευθερία

Η ελευθερία θα μπορούσε να οριστεί ως απουσία καταναγκασμού. Καταναγκασμός σημαίνει ότι κάποιος άλλος σου επιβάλλει ν' ακολουθήσεις μια συγκεκριμένη συμπεριφορά ή σου επιβάλλει να πάψεις ν' ακολουθείς μια συγκεκριμένη συμπεριφορά. Αν δεν υπάρχει καταναγκασμός από κανέναν, τότε είσαι ελεύθερος, κατά την αρνητική έννοια της ελευθερίας.

Αν κάποιος σ' έχει κλείσει στη φυλακή και σε κρατάει εκεί με τη βία, τότε δεν είσαι ελεύθερος.

Επίσης δεν είσαι ελεύθερος όταν θέλεις να βγεις από τη χώρα, αλλά σου έχει κατασχεθεί το διαβατήριο. Ούτε όταν θέλεις να ζήσεις διατηρώντας ανοιχτά μια ομοφυλοφιλική σχέση, αλλά θα διωχθείς ποινικά αν το κάνεις.

Η αρνητική ελευθερία είναι ελευθερία από εμπόδια ή περιορισμούς. Αν δεν σε εμποδίζει κανείς ενεργά να κάνεις κάτι, τότε μ' αυτή την έννοια είσαι ελεύθερος.

Οι περισσότερες κυβερνήσεις περιορίζουν μέχρι ενός σημείου την ελευθερία των ατόμων, συνήθως προβάλλοντας ως δικαιολογία την ανάγκη να προστατέψουν όλα τα μέλη της κοινωνίας.

Αν όλοι είχαν απόλυτη ελευθερία να κάνουν οτιδήποτε θέλουν, τότε μάλλον θα ευημερούσαν οι πιο δυνατοί και οι πιο αδίστακτοι εις βάρος των αδυνάτων. Πολλοί φιλελεύθεροι πολιτικοί φιλόσοφοι ωστόσο πιστεύουν ότι θα πρέπει να υπάρχει ένα είδος ατομικής ελευθερίας ιερό και απαραβίαστο, που, εφόσον δεν βλάπτεται κάποιος τρίτος, να μην αφορά καθόλου την κυβέρνηση.

Στο δοκίμιό του *Για την ελευθερία* [On Liberty], για παράδειγμα, ο Τζον Στιούαρτ Μιλλ υποστηρίζει με σθένος ότι ο κάθε άνθρωπος θα έπρεπε να έχει το δικαίωμα να «πειραματιστεί με τη ζωή του» απαλλαγμένος από κρατικές παρεμβάσεις, εφόσον δεν βλάπτει κανέναν άλλον με τις πράξεις του.

Κριτική της αρνητικής ελευθερίας

Τι θεωρείται επιζήμιο;

Πρακτικά μπορεί να παρουσιαστούν δυσκολίες στην προσπάθεια να καθοριστεί τι θεωρείται βλαβερό για τους άλλους. Περιλαμβάνει, για παράδειγμα, το να πληγώνεις τα αισθήματα του άλλου; Αν το περιλαμβάνει, τότε θα πρέπει να αποκλείσουμε ένα σωρό «πειραματισμούς με τη ζωή», εφόσον θίγεται ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων. Για παράδειγμα, ένας σεμνότυφος γείτονας θα μπορούσε να θιγεί μαθαίνοντας ότι το ζευγάρι των γυμνιστών γειτόνων του δεν φοράει ποτέ ρούχα. Όπως θα μπορούσαν να θιχτούν οι γυμνιστές μαθαίνοντας ότι τόσοι πολλοί άνθρωποι κυκλοφορούν ντυμένοι. Και ο γυμνιστής και ο γείτονάς του μπορεί να θεωρήσουν επιζήμιο τον τρόπο ζωής των άλλων ανθρώπων. Ο Μίλλ υποστηρίζει ότι η προσβολή δεν θα έπρεπε να θεωρείται σοβαρή βλάβη, αλλά ο διαχωρισμός ανάμεσα στην προσβολή και στη σοβαρή βλάβη δεν είναι πάντοτε εύκολος. Πολλοί άνθρωποι, για παράδειγμα, θεωρούν ότι η βλασφημία κατά της θρησκείας τους είναι πολύ πιο επιζήμια γι' αυτούς από τη σωματική βλάβη. Πώς μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι έχουν άδικο;

Θετική ελευθερία

Ορισμένοι φιλόσοφοι κατακρίνουν την άποψη ότι η ελευθερία που θα πρέπει να πασχίζουμε ν' αυξήσουμε είναι η αρνητική. Υποστηρίζουν ότι η θετική ελευθερία είναι πολύ σημαντικότερη ως πολιτικός στόχος. Θετική ελευθερία είναι η ελευθερία να ελέγχεις απόλυτα τη ζωή σου. Ελεύθερος, κατά τη θετική έννοια, είσαι όταν ελέγχεις δραστικά και απόλυτα τη ζωή σου και, όταν δεν το κάνεις, δεν είσαι ελεύθερος, ακόμα και αν δεν έχεις κανέναν πραγματικό περιορισμό. Οι περισσότεροι υποστηρικτές της θετικής έννοιας της ελευθερίας πιστεύουν ότι πραγματική ελευ-

θερία σημαίνει ένα είδος αυτοπραγμάτωσης μέσα από το οποίο τα άτομα κάνουν τις προσωπικές επιλογές τους για τη ζωή.

Για παράδειγμα, αν κάποιος είναι αλκοολικός και οδηγείται, γνωρίζοντας ότι δεν είναι σωστό, να ξοδέψει όλα τα χρήματά του μεθοκοπώντας, αυτό σημαίνει ότι ζει ελεύθερος; Διαισθητικά και μόνο φαίνεται απίθανο, ιδιαίτερα αν στις νηφάλιες στιγμές του ο αλκοολικός μετανιώνει γι' αυτές τις κραιπάλες. Μάλλον θα τείναμε να θεωρήσουμε ότι ο αλκοολικός κυριαρχείται από το ποτό και ότι είναι σκλάβος της παρόρμησής του. Παρά την έλλειψη περιορισμών, ο αλκοολικός δεν είναι πραγματικά ελεύθερος, με τη θετική έννοια.

Ακόμα κι ένας υπέρμαχος της αρνητικής ελευθερίας θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι οι αλκοολικοί, όπως τα παιδιά, πρέπει να υποστούν κάποιους καταναγκασμούς, δεδομένου ότι δεν είναι απόλυτα υπεύθυνοι για τις πράξεις τους. Αν όμως κάποιος παίρνει συστηματικά ανόητες αποφάσεις στη ζωή του, χαραμίζει όλα του τα ταλέντα και ούτω καθεξής, τότε, σύμφωνα με τις αρχές του Μίλλ, έχουμε το δικαίωμα να του μιλήσουμε λογικά, αλλά δεν έχουμε ποτέ το δικαίωμα να τον εξαναγκάσουμε ν' ακολουθήσει μια καλύτερη ζωή. Ένας τέτοιος καταναγκασμός θα σημαίνει περιορισμό της αρνητικής ελευθερίας του. Αυτοί που υποστηρίζουν την αρχή της θετικής ελευθερίας μπορεί να ισχυριστούν ότι ένας τέτοιος άνθρωπος δεν είναι πραγματικά ελεύθερος ώσπου να συνειδητοποιήσει το δυναμικό που κρύβει μέσα του και να ξεπεράσει την τάση του να κάνει τρέλες. Αυτό απέχει ελάχιστα από τον ισχυρισμό ότι ο καταναγκασμός αποτελεί το δρόμο που οδηγεί στην πραγματική ελευθερία.

Ο Ησαΐας Μπέρλιν ισχυρίζεται ότι η θετική έννοια της ελευθερίας μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως πρόσχημα για να επιτρέψει κάθε είδους άδικο καταναγκασμό. Οι κρατικοί παράγοντες μπορεί να δικαιολογήσουν την επιβολή συγκεκριμένων τρόπων συμπεριφοράς με το δικαιολογητικό ότι βοηθούν στην επέκταση της ελευθερίας των ανθρώπων. Επισημαίνει μάλιστα ότι τέτοιου είδους κατάχρηση της θετικής έννοιας της ελευθερίας έχει συχνά

γίνει στην πορεία της ιστορίας. Όχι γιατί υπάρχει κάποιο εγγενές πρόβλημα στην έννοια της θετικής ελευθερίας, αλλά, απλώς και μόνο, επειδή τα ιστορικά δεδομένα έχουν αποδείξει ότι, όταν γίνεται κακή χρήση της ελευθερίας, μετατρέπεται σε επικίνδυνο όπλο.

Στέρηση της ελευθερίας: τιμωρία

Τι είναι αυτό που μπορεί να δικαιολογήσει ως μορφή τιμωρίας τη στέρηση της ελευθερίας; Με άλλα λόγια, ποια είναι η δικαιολογία για τον περιορισμό των ανθρώπων, για τη στέρηση της ελευθερίας τους, με την αρνητική της έννοια; Όπως είδαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, η έννοια της θετικής ελευθερίας μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογήσει τον εξαναγκασμό των ανθρώπων σε ορισμένα πράγματα. Αυτοί οι άνθρωποι μπορούν να αγγίξουν την πραγματική ελευθερία, μόνον όταν τους προστατέψει κανείς από τον εαυτό τους.

Οι φιλόσοφοι έχουν προσπαθήσει να δικαιολογήσουν την τιμωρία των ατόμων από το κράτος με τέσσερις κυρίως τρόπους: ως αντεκδίκηση για τις πράξεις τους, ως αποτροπή, ως προστασία της κοινωνίας και ως μέσο αναμόρφωσης των ατόμων που τιμωρούνται.

Ο πρώτος τρόπος έχει υποστηριχθεί κυρίως από τη δεοντολογική φιλοσοφική θέση. Οι άλλοι τρεις βασίζονται κυρίως στη φιλοσοφία της θεωρίας των συνεπειών.

Η τιμωρία ως αντεκδίκηση

Στην απλούστερη μορφή της, η εκδοχή αυτή υποστηρίζει την άποψη ότι όσοι παρανομούν από πρόθεση αξίζει να τιμωρηθούν, ανεξάρτητα από το αν τελικά ωφελούνται τα ίδια τα άτομα ή η κοινωνία. Όσοι παραβιάζουν σκόπιμα το νόμο, τους αξίζει να υπο-

φέρουν. Είναι προφανές ότι θα υπάρξουν πολλοί άνθρωποι που δεν μπορούν να αναλάβουν απόλυτα την ευθύνη για τις παρανομίες τους και στους οποίους αξίζει επιεικέστερη τιμωρία ή, σε ακραίες περιπτώσεις, όπως συμβαίνει με τους πάσχοντες από σοβαρές διανοητικές ασθένειες, τους είναι απαραίτητη κάποια θεραπεία.

Γενικότερα ωστόσο, σύμφωνα με τη θεωρία της αντεκδίκησης, η τιμωρία δικαιολογείται ως δίκαιο επακόλουθο των παρανομιών. Και επιπλέον, η αυστηρότητα της τιμωρίας θα πρέπει ν' αντιστοιχεί στη σοβαρότητα του εγκλήματος. Στην απλούστερη μορφή του, ο μωσαϊκός νόμος «οφθαλμόν αντί οφθαλμού» (επίσης γνωστός και ως *lex talionis*) απαιτεί η τιμωρία να βρίσκεται σε απόλυτη αναλογία ως προς το έγκλημα που τιμωρεί. Για ορισμένα εγκλήματα, όπως ο εκβιασμός, είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς τι είδους αντεκδίκηση θα προκαλούσε κάτι τέτοιο: προφανώς ο δικαστής δεν θα μπορούσε να καταδικάσει τον εκβιαστή σε έξι μήνες εκβιασμού.

Επίσης δύσκολο είναι να καταλάβει κανείς πώς είναι δυνατόν ένας κλέφτης που ωθείται από τη φτώχεια να κλέψει ένα χρυσό ρολόι να τιμωρηθεί σε απόλυτη αναλογία ως προς το έγκλημα. Το πρόβλημα αυτό δημιουργείται μόνο με την εφαρμογή της αρχής «οφθαλμόν αντί οφθαλμού». Στις πιο εκλεπτυσμένες μορφές αντεκδίκησης η τιμωρία δεν είναι απαραίτητο ν' αντανακλά απόλυτα το έγκλημα.

Κριτική της τιμωρίας ως αντεκδίκησης

Απευθύνεται στα κατώτερα αισθήματα

Η τιμωρία ως αντεκδίκηση αντλεί κατά μεγάλο μέρος την ισχύ της από αισθήματα εκδίκησης. Μια από τις πρωταρχικές αντιδράσεις ενός ανθρώπου που έχει ζημιωθεί είναι «να πάρει το αίμα του πίσω». Οι πολέμιοι αυτής της μορφής ανταποδοτισμού

αναγνωρίζουν πόσο διαδεδομένα είναι αυτά τα αισθήματα, υποστηρίζουν όμως ότι η κρατική τιμωρία θα έπρεπε να βασίζεται σε μια αρχή κάπως δικαιότερη από το «μία σου και μία μου». Αυτοί όμως που υποστηρίζουν κάποιες υβριδικές μορφές δικαιολόγησης της τιμωρίας συχνά την περιλαμβάνουν ως στοιχείο υπέρ της θεωρίας τους.

Αδιαφορεί για τις επιπτώσεις

Μία από τις σημαντικότερες επικρίσεις του ανταποδοτισμού είναι ότι δεν δίνει καμιά σημασία στις επιπτώσεις της τιμωρίας πάνω στον εγκληματία ή στην κοινωνία. Τα ζητήματα της αποτροπής, της αναμόρφωσης και της προστασίας δεν παίζουν κανένα ρόλο. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές του ανταποδοτισμού, οι εγκληματίες αξίζουν την τιμωρία, είτε αυτό τους ωφελήσει είτε όχι. Οι συνεπειολόγοι αντιτάσσουν σ' αυτό ότι καμιά πράξη δεν μπορεί να είναι ηθικά ορθή, αν δεν έχει ωφέλιμες συνέπειες, πράγμα στο οποίο οι υποστηρικτές της δεοντολογικής ηθικής θα απαντούσαν ότι, αν μια πράξη είναι ηθικά δικαιολογημένη, τότε είναι ηθική, όποιες κι αν είναι οι συνέπειες.

Αποτροπή

Μια κοινή δικαιολόγηση για την τιμωρία είναι ότι αποτρέπει τις παραβιάσεις του νόμου. Κι αποτρέπει τόσο το άτομο που δέχεται την τιμωρία όσο και τα άλλα άτομα που γνωρίζουν την αιτία που η τιμωρία έχει επιβληθεί, αλλά και ότι θα επιβληθεί και στους ίδιους, αν παραβιάσουν το νόμο. Γνωρίζοντας ότι το πιθανότερο είναι να καταλήξει κανείς στη φυλακή, ισχυρίζεται το επιχειρήμα, οι πιθανότητες να διαλέξει ν' ακολουθήσει καριέρα λωποδύτη είναι μικρότερες, απ' όσο αν πίστευε ότι θα τη γλίτωνε ατιμώρητος. Αυτό δικαιολογεί την τιμωρία ακόμα και όσων δεν πρό-

κειται να αναμορφωθούν μέσω της τιμωρίας. Είναι σημαντικότερο να παρουσιάζεται η τιμωρία ως συνέπεια του εγκλήματος, παρά ν' αλλάξει το ίδιο το άτομο που διέπραξε το αδίκημα. Η δυστυχία εκείνων που στερούνται την ελευθερία τους έχει μικρότερη σημασία από τα οφέλη της κοινωνίας.

Κριτική της αποτροπής

Τιμωρία αθών

Μια πολύ σοβαρή επίκριση της θεωρίας που προβάλλει την τιμωρία ως μέσο αποτροπής είναι ότι, τουλάχιστον στις απλούστερες μορφές της, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογήσει την τιμωρία αθών ανθρώπων, ανθρώπων που δεν έχουν διαπράξει κανένα έγκλημα ή δεν έχουν διαπράξει το έγκλημα για το οποίο τιμωρούνται. Σε ορισμένες περιπτώσεις η τιμωρία ως «αποδιοπομπαίου τράγου» ενός ανθρώπου, που κατά γενική ομολογία έχει διαπράξει το συγκεκριμένο αδίκημα, θα αποτελέσει πολύ ισχυρό μέσο αποτροπής για άλλους που σκέφτονται να διαπράξουν ανάλογα αδικήματα, ιδιαίτερα αν το ευρύτερο κοινό δεν γνωρίζει ότι το θύμα της τιμωρίας δεν έχει στην πραγματικότητα διαπράξει το αδίκημα. Σε τέτοιες περιπτώσεις φαίνεται ότι θα μπορούσαμε δικαιολογημένα να τιμωρήσουμε έναν αθώο άνθρωπο, γεγονός που θα ήταν μια ιδιαίτερα αρνητική συνέπεια αυτής της θεωρίας. Για να θεωρηθεί πειστική μια θεωρία αποτροπής θα πρέπει να αντικρούει αυτό τον αντίλογο.

Δεν λειτουργεί

Ορισμένοι επικριτές της τιμωρίας ως μέσου αποτροπής υποστηρίζουν ότι απλούστατα δεν λειτουργεί. Ακόμα και οι ακραίες μορφές τιμωρίας, όπως η θανατική ποινή, δεν αποτρέπουν τους μα-

νιακούς δολοφόνους. Οι ηπιότερες μορφές τιμωρίας, όπως τα πρόστιμα και η φυλάκιση για μικρά χρονικά διαστήματα δεν αποθαρρύνουν τους κλέφτες.

Αυτού του είδους η κριτική βασίζεται σε εμπειρικά δεδομένα. Η σχέση ανάμεσα στα είδη της τιμωρίας και στην εγκληματικότητα είναι εξαιρετικά δύσκολο να εκτιμηθεί με ακρίβεια, μιας και υπάρχουν πάρα πολλοί παράγοντες που μπορεί να διαστρεβλώσουν την ερμηνεία των δεδομένων. Αν όμως μπορούσε ν' αποδειχτεί αδιαμφισβήτητα ότι η τιμωρία ως μέσο αποτροπής έχει μικρή ή και μηδαμινή απήχηση, τότε αυτή η συγκεκριμένη επιχειρηματολογία υπέρ της τιμωρίας θα δεχόταν ένα συντριπτικό πλήγμα.

Προστασία της κοινωνίας

Η ύπαρξη της τιμωρίας δικαιολογείται και μ' έναν άλλο τρόπο, που βασίζεται θεωρητικά στις ευεργετικές συνέπειές της και δίνει έμφαση στην ανάγκη να προστατευτεί η κοινωνία από ανθρώπους που έχουν την τάση να παραβαίνουν το νόμο. Αν κάποιος παραβιάσει ένα σπίτι, μπορεί να παραβιάσει και κάποιο άλλο. Επομένως το κράτος δικαιολογημένα τον κλείνει στη φυλακή, προκειμένου να προλάβει την επανάληψη του αδικήματος. Αυτή η δικαιολογία χρησιμοποιείται συχνότερα στις περιπτώσεις βίαιων εγκλημάτων, όπως ο βιασμός ή ο φόνος.

Κριτική της προστασίας της κοινωνίας

Αφορά ορισμένα μόνο αδικήματα

Ορισμένοι τύποι αδικημάτων, όπως ο βιασμός, μπορεί να διαπραχθούν κατ' επανάληψη από τον ίδιο άνθρωπο. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, ο περιορισμός της ελευθερίας του εγκληματία ελα-

χιστοποιεί την πιθανότητα επανάληψης του εγκλήματος. Άλλα αδικήματα ωστόσο από τη φύση τους συμβαίνουν μια φορά μόνο. Για παράδειγμα, μια σύζυγος που μισεί όλη της τη ζωή το σύζυγό της μπορεί τελικά να βρει το θάρρος και να βάλει δηλητήριο στο φαγητό του. Το πιθανότερο είναι ότι αυτή η γυναίκα δεν αποτελεί κανέναν απολύτως κίνδυνο για οποιονδήποτε άλλον. Διέπραξε ένα πολύ σοβαρό έγκλημα, αλλά δεν είναι έγκλημα που έχει μεγάλες πιθανότητες να επαναληφθεί. Στην περίπτωση αυτής της γυναίκας, η προστασία της κοινωνίας δεν θα δικαιολογούσε την τιμωρία της. Στην πράξη όμως δεν υπάρχει εύκολος τρόπος να εξακριβωθεί ποιοι εγκληματίες δεν θα επαναλάβουν το έγκλημά τους.

Δεν προστατεύει την κοινωνία

Άλλη μια μορφή κριτικής της επιχειρηματολογίας υπέρ της τιμωρίας είναι ότι φυλακίζοντας τους εγκληματίες προστατεύουμε την κοινωνία μόνο βραχυπρόθεσμα, ενώ μακροπρόθεσμα το αποτέλεσμα είναι η διαμόρφωση μιας κοινωνίας ακόμα πιο επικίνδυνης, επειδή μέσα στη φυλακή οι εγκληματίες διδάσκουν ο ένας στον άλλον πώς να διαπράττουν εγκλήματα, αλλά και πώς να διαφεύγουν. Επομένως ο εγκλεισμός του εγκληματία δεν έχει πολλές πιθανότητες να προστατέψει την κοινωνία, εκτός αν όλα τα σοβαρά εγκλήματα καταδικάζονταν με ισόβια δεσμά.

Και αυτό το επιχείρημα είναι εμπειρικό. Αν οι ισχυρισμοί του είναι βάσιμοι, τότε συντρέχουν σοβαροί λόγοι για να συνδυαστεί η προστασία της κοινωνίας με μια προσπάθεια αναμόρφωσης των συνηθειών του εγκληματία.

Αναμόρφωση

Ένα επιπλέον επιχείρημα υπέρ της τιμωρίας των ανθρώπων που

παραβαίνουν το νόμο είναι πως η τιμωρία τείνει να αναμορφώνει τους παραβάτες. Η τιμωρία, δηλαδή, χρησιμεύει για ν' αλλάξει το χαρακτήρα τους ώστε να μη διαπράξουν άλλα εγκλήματα όταν αποφυλακιστούν. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη η στέρηση της ελευθερίας λειτουργεί ως μια μορφή θεραπείας.

Κριτική της αναμόρφωσης

Αφορά μόνον ορισμένους εγκληματίες

Ορισμένοι εγκληματίες δεν χρειάζονται αναμόρφωση. Όσοι διαπράττουν εγκλήματα που δεν επαναλαμβάνονται δεν θα έπρεπε να τιμωρούνται σύμφωνα μ' αυτό το σκεπτικό, αφού είναι απίθανο να παραβούν ξανά το νόμο. Επίσης, ορισμένοι εγκληματίες είναι προφανές ότι δεν επιδέχονται αναμόρφωση. Ούτε κι αυτοί υπάρχει λόγος να τιμωρούνται, υπό την προϋπόθεση βέβαια πως μπορούμε να προσδιορίσουμε ποιοι είναι αυτοί. Αυτό καθαντό το επιχείρημα δεν αποτελεί κριτική της θεωρίας, αλλά απλώς μια πιο λεπτομερή προσέγγιση στα επακόλουθα της θεωρίας. Πολλοί άνθρωποι, ωστόσο, θεωρούν αυτά τα επακόλουθα απαράδεκτα.

Δεν λειτουργεί

Οι υπάρχουσες μορφές τιμωρίας σπάνια επιφέρουν την αναμόρφωση του εγκληματία. Εντούτοις, δεν είναι όλες οι μορφές τιμωρίας καταδικασμένες να αποτύχουν. Αυτού του είδους το εμπειρικό επιχείρημα μπορεί να καταφέρει καίριο πλήγμα στην ιδέα της τιμωρίας ως μέσο αναμόρφωσης μόνο στην περίπτωση που μπορεί ν' αποδειχτεί ότι οι προσπάθειες αναμόρφωσης δεν έχουν ποτέ καμιά πιθανότητα επιτυχίας. Παρ' όλα αυτά, πολύ μικρό μέρος αυτής της επιχειρηματολογίας επικεντρώνεται αποκλειστικά στις αναμορφωτικές πλευρές της τιμωρίας. Τα εμπειρικά επι-

χειρήματα χρησιμοποιούν την αναμόρφωση ως μια από τις πλευρές της δικαιολόγησης της τιμωρίας, συνδυάζοντάς την με την αποτροπή και την προστασία της κοινωνίας. Αυτή η υβριδική επιχειρηματολογία βασίζεται συνήθως στις ηθικές αρχές της φιλοσοφίας των συνεπειών.

Πολιτική ανυπακοή

Μέχρι τώρα μελετήσαμε τους τρόπους που χρησιμοποιούνται για να δικαιολογηθεί η τιμωρία των παραβατών του νόμου. Οι λόγοι για την τιμωρία τους είναι ηθικοί. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις όπου θα ήταν ηθικά αποδεκτό να παραβεί κανείς το νόμο; Σ' αυτό το υποκεφάλαιο θα εξετάσω ένα συγκεκριμένο είδος παράβασης του νόμου που δικαιολογείται για ηθικούς λόγους: την πολιτική ανυπακοή.

Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι η παράβαση του νόμου δεν είναι ποτέ δικαιολογημένη. Αν είναι κάποιος δυσαρεστημένος με το νόμο, θα πρέπει να προσπαθήσει να τον αλλάξει ακολουθώντας τις νόμιμες διαδικασίες: προτάσεις νόμου στη Βουλή, διαμαρτυρίες, επιστολές στον τύπο κ.λπ.

Υπάρχουν όμως πολλές περιπτώσεις στις οποίες η νόμιμη διαμαρτυρία δεν προσφέρει απολύτως τίποτα. Υπάρχει μια παράδοση παραβίασης του νόμου κάτω από ορισμένες συνθήκες που έχει γίνει γνωστή ως πολιτική ανυπακοή. Οι συνθήκες που ευνοούν την εμφάνιση της πολιτικής ανυπακοής διαμορφώνονται όταν οι άνθρωποι καλούνται να συμμορφωθούν με νόμους ή με κυβερνητικές πολιτικές τις οποίες θεωρούν άδικες.

Η πολιτική ανυπακοή έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές στους νόμους και στις κυβερνητικές πολιτικές. Ξακουστό παράδειγμα αποτελούν οι Σουφραζέτες της Βρετανίας και το κίνημά τους, που κατάφεραν να πραγματοποιήσουν το στόχο τους να δοθεί δικαίωμα ψήφου και στις γυναίκες μέσα από μια εκστρατεία δημόσιας πολιτικής ανυπακοής, κατά την οποία οι διαμαρτυρόμε-

νοι έφτασαν στο σημείο να δένονται με αλυσίδες πάνω στις σιδηροδρομικές γραμμές.

Τελικά κατόρθωσαν να επιτύχουν μερική χειραφέτηση το 1918, οπότε δόθηκε δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες άνω των 30 ετών, αν και αυτό οφειλόταν εν μέρει στον αντίκτυπο που είχε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Όπως και να 'χει, οι Σουφραζέτες και το κίνημά τους έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην αλλαγή του άδικου νόμου που απαγόρευε στις γυναίκες να συμμετέχουν στις υποτιθέμενες δημοκρατικές εκλογές.

Ο Μαχάτμα Γκάντι και ο Μάρτιν Λούθερ Κινγκ ήταν και οι δύο ένθερμοι υποστηρικτές της πολιτικής ανυπακοής. Ο Γκάντι άσκησε τεράστια επιρροή στην ανάκτηση της ανεξαρτησίας της Ινδίας με παράνομες διαμαρτυρίες μη-βίας που οδήγησαν τελικά στην απομάκρυνση του Βρετανού Αντιβασιλέα. Ο Μάρτιν Λούθερ Κινγκ, καταπολεμώντας τις φυλετικές διακρίσεις με παρόμοιο τρόπο, βοήθησε τους μαύρους Αμερικανούς των νοτιών πολιτειών της Αμερικής να εξασφαλίσουν βασικά πολιτικά δικαιώματα.

Άλλο ένα παράδειγμα πολιτικής ανυπακοής προέρχεται από την άρνηση ορισμένων Αμερικανών να πολεμήσουν στον Πόλεμο του Βιετνάμ, αν και είχαν κληθεί να καταταγούν από την κυβέρνηση τους. Μερικοί το έκαναν προβάλλοντας ως δικαιολογία ότι είναι κακό να σκοτώνεις κι έτσι θεώρησαν προτιμότερο να παραβούν το νόμο, παρά να πολεμήσουν και ίσως να σκοτώσουν συνανθρώπους τους. Άλλοι το έκαναν όχι επειδή αποδοκίμαζαν όλους τους πολέμους, αλλά επειδή πίστευαν ότι ο πόλεμος του Βιετνάμ ήταν ένας άδικος πόλεμος που έβαζε τους πολίτες σε τεράστιο κίνδυνο, χωρίς σοβαρό λόγο.

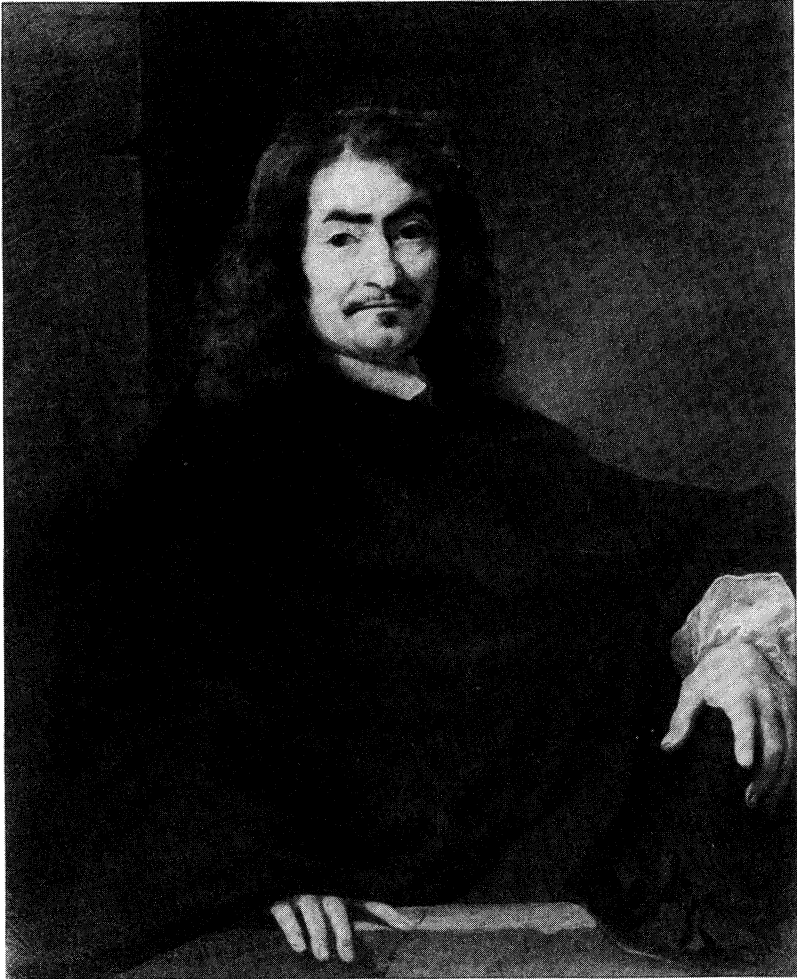
Η έκταση που είχαν πάρει οι αντιδράσεις κατά του πολέμου του Βιετνάμ ανάγκασε τελικά τις Ηνωμένες Πολιτείες ν' αποσυρθούν. Οι δημόσιες παραβιάσεις του νόμου αναμφίβολα τροφοδότησαν αυτές τις αντιδράσεις.

Η παράδοση της πολιτικής ανυπακοής είναι μια παράδοση μη-βίαιων και δημόσιων παραβιάσεων του νόμου που σκοπό έχουν

να εστιάσουν την προσοχή του κοινού σε άδικες νομοθεσίες ή κυβερνητικές πολιτικές. Όσοι δρουν στα πλαίσια της παράδοσης της πολιτικής ανυπακοής δεν παραβιάζουν το νόμο απλώς για το προσωπικό τους συμφέρον. Το κάνουν για να επισύρουν την προσοχή σε κάποιον άδικο νόμο ή σε μια ηθικά απαράδεκτη κυβερνητική πολιτική και για να μεγιστοποιήσουν τη δημοσιότητα προς το σκοπό αυτόν.

Αυτός είναι και ο λόγος που συνήθως συμβαίνει δημόσια, κατά προτίμηση μπροστά σε δημοσιογράφους, φωτογράφους και τηλεοπτικές κάμερες. Ένας Αμερικανός κληρωτός, λόγου χάριν, που κατά τη διάρκεια του πολέμου του Βιετνάμ πετάει στα σκουπίδια το χαρτί της επιστράτευσης, προσπαθεί ύστερα να κρυφτεί για να μην πάει στρατό, επειδή φοβάται να πολεμήσει και δεν θέλει να πεθάνει, δεν δρα στα πλαίσια της πολιτικής ανυπακοής. Η πράξη του γίνεται για να διαφυλάξει τον εαυτό του. Αν ακολουθούσε την ίδια τακτική, όχι από φόβο για την προσωπική του ασφάλεια, αλλά για ηθικούς λόγους κι αυτό το έκανε μυστικά, χωρίς να δώσει καμιά δημοσιότητα στην περίπτωση του, πάλι δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι δρα στα πλαίσια της πολιτικής ανυπακοής. Ένας άλλος κληρωτός, αντίθετα, που καίει το χαρτί της επιστράτευσής του δημόσια ενώ ταυτόχρονα τον μαγνητοσκοπούν τηλεοπτικές κάμερες και κάνει δηλώσεις που αφορούν το γιατί πιστεύει πως η αμερικανική ανάμειξη στον πόλεμο του Βιετνάμ είναι ανήθικη, δρα μέσα στα πλαίσια της πολιτικής ανυπακοής.

Ο τελικός σκοπός της πολιτικής ανυπακοής είναι ν' αλλάξει συγκεκριμένους νόμους ή κυβερνητικές πολιτικές, όχι να υπονομεύσει ολοκληρωτικά τη νομοθετική αρχή. Οι άνθρωποι που δρουν μέσα στα πλαίσια της παράδοσης της πολιτικής ανυπακοής αποφεύγουν συνήθως τη βία, όχι μόνον επειδή μπορεί να υπονομεύσει το σκοπό τους προκαλώντας αντίποινα, και κατ' επέκταση κλιμάκωση της σύγκρουσης, αλλά κυρίως επειδή οι λόγοι που προβάλλουν για την παράβαση του νόμου είναι ηθικοί και οι περισσότερες ηθικές αρχές αποδέχονται τη σωματική βλάβη σε

Ο Καρτέσιος.

τρίτους μόνο σε ακραίες καταστάσεις, όπως όταν δέχεται κανείς επίθεση και είναι αναγκασμένος να αμυνθεί.

Οι τρομοκράτες ή οι μαχητές της ελευθερίας (το πώς τους αποκαλεί κανείς εξαρτάται από τη συμπάθεια που τρέφει για το σκοπό τους) χρησιμοποιούν βία για να πετύχουν πολιτικούς στόχους. Όπως και οι άνθρωποι που εμπλέκονται σε πράξεις πολιτικής ανυπακοής, έτσι κι αυτοί θέλουν ν' αλλάξουν την υπάρχουσα κατάσταση όχι για προσωπικό τους όφελος, αλλά για το γενικό καλό, όπως το αντιλαμβάνονται εκείνοι. Η διαφορά τους βρίσκεται στις μεθόδους που είναι διατεθειμένοι να χρησιμοποιήσουν προκειμένου να επιφέρουν αυτή την αλλαγή.

Κριτική της πολιτικής ανυπακοής

Αντιδημοκρατική

Αν υποθέσουμε ότι μια πράξη πολιτικής ανυπακοής εκδηλώνεται σε μια δημοκρατική χώρα, μπορεί να εμφανιστεί ως αντιδημοκρατική. Αν η πλειοψηφία των δημοκρατικά εκλεγμένων αντιπροσώπων ψηφίσει ένα συγκεκριμένο νόμο ή την εφαρμογή μιας κυβερνητικής πολιτικής, τότε η παράβαση του νόμου ως διαμαρτυρία μοιάζει να αντιτίθεται στο πνεύμα της δημοκρατίας, ιδιαίτερα αν στη συγκεκριμένη πράξη πολιτικής ανυπακοής εμπλέκεται μια πολύ μικρή μειονότητα πολιτών.

Το γεγονός, βέβαια, ότι όλοι είναι πιθανόν κάποια στιγμή να δυσαρεστηθούν από κάποια κυβερνητική πολιτική δεν είναι παρά το τίμημα που πληρώνει κανείς για να ζει σ' ένα δημοκρατικό κράτος. Αν η πολιτική ανυπακοή της μειονότητας είναι αποτελεσματική, τότε μοιάζει να δίνει στους λίγους τη δύναμη να ανατρέψουν την άποψη των πολλών. Κι αυτό μοιάζει βαθιά αντιδημοκρατικό. Από την άλλη, αν η πολιτική ανυπακοή δεν έχει κανένα αποτέλεσμα, τότε δεν υπάρχει ιδιαίτερος λόγος να γίνονται τέτοιες πράξεις. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, λοιπόν, η

πολιτική ανυπακοή είναι είτε αντιδημοκρατική είτε μάταιη.

Ως αντίλογο, είναι σημαντικό να συνειδητοποιήσει κανείς ότι μια πράξη πολιτικής ανυπακοής έχει την πρόθεση να τονίσει κάποιες ηθικά απαράδεκτες κυβερνητικές αποφάσεις ή πρακτικές. Το κίνημα των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στην Αμερική τη δεκαετία του 1960, λόγω χάρη, δίνοντας μεγάλη δημοσιότητα σε διαδηλώσεις που έρχονταν σε αντίθεση με τον επιβεβλημένο από το νόμο φυλετικό διαχωρισμό, γνωστοποίησε σ' όλο τον κόσμο την αδικία στην αντιμετώπιση των μαύρων Αμερικανών.

Κάτω απ' αυτό το πρίσμα, η πολιτική ανυπακοή είναι μια τεχνική που λειτουργεί για ν' αναγκάσει την πλειοψηφία ή τους αντιπροσώπους της να αναθεωρήσουν τη θέση τους σε κάποιο συγκεκριμένο ζήτημα κι όχι ένας αντιδημοκρατικός τρόπος για ν' αλλάξει κάποιος νόμος ή κάποια κυβερνητική πολιτική.

Διολίσθηση προς την ανομία

Άλλη μια αντίρρηση στην πολιτική ανυπακοή είναι ότι ενθαρρύνει την παρανομία, πράγμα που θα μπορούσε μακροχρόνια να υπονομεύσει την ισχύ της κυβέρνησης, αλλά και τη νομοθετική αρχή, και ότι αυτός ο κίνδυνος βαραίνει πολύ περισσότερο από οποιαδήποτε οφέλη θα μπορούσε τελικά να έχει. Από τη στιγμή που υπονομεύεται ο σεβασμός προς το νόμο, ακόμα και για ηθικούς λόγους, υπάρχει κίνδυνος να επακολουθήσει γενικότερη ανομία.

Αυτό είναι ένα επιχείρημα «διολίσθησης», ένα επιχείρημα που υποστηρίζει ότι, κάνοντας ένα βήμα προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση, γίνεται αδύνατο να σταματήσεις μια διαδικασία που θα επιφέρει ένα προφανώς ανεπιθύμητο αποτέλεσμα. Όπως, όταν κάνεις το πρώτο βήμα σε μια ολισθηρή πλαγιά, είναι σχεδόν αδύνατο να σταματήσεις πριν αγγίξεις το κατώτερο σημείο, έτσι ακριβώς, ισχυρίζονται ορισμένοι, αν αρχίσεις να αποδέχεσαι ορισμένες παρανομίες, δεν υπάρχει τρόπος να εμποδίσεις τα πράγματα

να φτάσουν στο σημείο της καθολικής ανυπακοής προς το νόμο. Ένα τέτοιο επιχείρημα, ωστόσο, κάνει το τελικό αποτέλεσμα να μοιάζει αναπόφευκτο, ενώ δεν είναι έτσι.

Δεν υπάρχει λόγος να πιστέψει κανείς τον ισχυρισμό ότι μερικές πράξεις πολιτικής ανυπακοής θα υπονομεύσουν το σεβασμό για το νόμο ή, για να συνεχίσουμε με τη μεταφορά της διολίσθησης, δεν υπάρχει λόγος να πιστέψει κανείς ότι σε κάποιο συγκεκριμένο σημείο δεν μπορούμε να βάλουμε φρένο και να πούμε «Ώς εδώ και μη παρέκει». Ορισμένοι μάλιστα υπέρμαχοι της πολιτικής ανυπακοής υποστηρίζουν ότι, όχι μόνο δεν υπονομεύουν τη νομοθετική αρχή, αλλά οι πράξεις τους φανερώουν πως σέβονται βαθιά το νόμο. Αν κάποιος είναι διατεθειμένος να τιμωρηθεί από το κράτος προκειμένου να επιστήσει την προσοχή σε κάποιο νόμο που πιστεύει πως είναι άδικος, αυτό δείχνει ότι ακολουθεί πιστά τη γενική αρχή ότι οι νόμοι πρέπει να είναι δίκαιοι και οι δίκαιοι νόμοι πρέπει να γίνονται σεβαστοί. Αυτό διαφέρει πάρα πολύ από την παράβαση του νόμου για προσωπικό όφελος.

Συμπέρασμα

Σ' αυτό το κεφάλαιο εξετάσαμε αρκετά βασικά θέματα της πολιτικής φιλοσοφίας. Στη βάση όλων αυτών των θεμάτων βρίσκεται το ζήτημα της σχέσης του ατόμου με το κράτος και συγκεκριμένα της προέλευσης οποιασδήποτε εξουσίας ασκεί το κράτος πάνω στο άτομο, ένα ζήτημα με το οποίο καταπιάνονται άμεσα πολλά από τα αναγνώσματα που προτείνω παρακάτω.

Στο επόμενο κεφάλαιο και σ' αυτό που το ακολουθεί θα σταθούμε στη γνώση και την κατανόηση του κόσμου που μας περιβάλλει, δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή σ' αυτά που μπορούμε να μάθουμε μέσα από τις αισθήσεις μας.

Άλλα αναγνώσματα

- Για όσους ενδιαφέρονται για την ιστορία της πολιτικής φιλοσοφίας, το *Great Political Thinkers* των Quentin Skinner, Richard Tuck, William Thomas και Peter Singer (Oxford: Oxford University Press, 1992) αποτελεί μια καλή εισαγωγή στο έργο των Μακιαβέλι, Χομπς, Μίλλ και Μαρξ.
- Προτείνω επίσης και το *Political Thought from Plato to Nato* που επιμελήθηκε ο Brian Redhead (London: BBC Books, 1984).
- *Political Philosophy* του Jonathan Wolf (Oxford: Oxford University Press, 1996): Πρόκειται για λεπτομερή και ευρύτατη εισαγωγή σ' αυτό τον τομέα της φιλοσοφίας.
- Το *Practical Ethics* του Peter Singer (δεύτερη έκδοση, Cambridge: Cambridge University Press, 1993) είναι ένα βιβλίο που ήδη έχει προταθεί ως ανάγνωσμα στο Κεφάλαιο 2. Περιλαμβάνει μια μελέτη της ισότητας, όπως και της ισότητας στον επαγγελματικό χώρο. Υπερασπίζεται επίσης και τα δικαιώματα των ζώων.
- *The Sceptical Feminist* της Janet Radcliffe Richards (δεύτερη έκδοση, London: Penguin, 1994) αποτελεί μια σαφή και οξυδερκή φιλοσοφική ανάλυση ηθικών και πολιτικών ζητημάτων που αφορούν τις γυναίκες και περιλαμβάνει το θέμα της αντίστροφης διάκρισης στον επαγγελματικό χώρο.
- *Democracy* του Ross Harrison (London: Routledge, 1993). Πρόκειται για μια κατατοπιστική εισαγωγή σε μια από τις κεντρικές έννοιες της πολιτικής φιλοσοφίας. Συνδυάζει την κριτική μελέτη της ιστορίας της δημοκρατίας με τη φιλοσοφική ανάλυση της έννοιας, όπως τη χρησιμοποιούμε σήμερα.
- *Liberty* που επιμελήθηκε ο David Miller (Oxford: Oxford University Press, Oxford Readings in Politics and Government, 1991). Περιλαμβάνει μια συνοπτική έκδοση του δοκιμίου «Two Concepts of Liberty» του Isaiah Berlin.
- Το *On Liberty* του John Stuart Mill (London: Penguin Classics, 1982) είναι η κλασική ανάλυση του φιλελευθερισμού.
- *Civil Disobedience in Focus* που επιμελήθηκε ο Hugo Adam Bedau (London: Routledge, 1991). Είναι μια ενδιαφέρουσα συλλογή άρθρων πάνω στο θέμα και περιλαμβάνει το «Letter from Birmingham City Jail» του Μάρτιν Λούθερ Κινγκ.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ: ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

- Για όσους ενδιαφέρονται για μια πιο εκτεταμένη και υψηλότερου επιπέδου μελέτη της πολιτικής φιλοσοφίας υπάρχει το *Contemporary Political Philosophy* του Will Kymlicka (Oxford: Oxford University Press, 1990), το οποίο προσφέρει μια κριτική αξιολόγηση των βασικών τάσεων της σύγχρονης πολιτικής φιλοσοφίας. Σε ορισμένα σημεία του είναι αρκετά δύσκολο.

Ο εξωτερικός κόσμος

Οι βασικές μας γνώσεις για τον εξωτερικό κόσμο προέρχονται από τις πέντε αισθήσεις μας: όραση, ακοή, αφή, όσφρηση, γεύση. Για τους περισσότερους η αίσθηση της όρασης παίζει τον κυριότερο ρόλο. Ξέρω πώς είναι ο κόσμος γύρω μου, γιατί μπορώ να τον δω. Αν δεν είμαι σίγουρος για το αν αυτό που βλέπω είναι όντως εκεί που το βλέπω, μπορώ συνήθως ν' απλώσω το χέρι μου και να το αγγίξω για να βεβαιωθώ. Ξέρω ότι υπάρχει μια μύγα μέσα στη σούπα μου, γιατί τη βλέπω και, σε τελική ανάλυση, μπορώ να την αγγίξω ή ακόμα και να τη γευτώ. Όμως, ποια ακριβώς σχέση υπάρχει ανάμεσα σ' αυτό που νομίζω ότι βλέπω και σ' αυτό που έχω όντως μπροστά μου; Μπορώ να είμαι ποτέ σίγουρος για το τι υπάρχει στον κόσμο γύρω μου; Μήπως ονειρεύομαι; Συνεχίζουν τα αντικείμενα να υπάρχουν όταν δεν τα παρατηρεί κανείς; Η εμπειρία του εξωτερικού κόσμου που έχω είναι ποτέ άμεση; Όλα αυτά είναι ερωτήματα που αφορούν τον τρόπο με τον οποίο αποκτάμε γνώση του περιβάλλοντος κόσμου.

Ανήκουν στον κλάδο της φιλοσοφίας που είναι γνωστός ως γνωσιοθεωρία ή επιστημολογία.

Σ' αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε αρκετά γνωσιοθεωρητικά ερωτήματα επικεντρώνοντας την προσοχή μας στις θεωρίες της αντίληψης.

Κοινός ρεαλισμός

Κοινός ρεαλισμός είναι η εντύπωση για την πραγματικότητα που έχουν οι περισσότεροι άνθρωποι οι οποίοι δεν έχουν μελετήσει φιλοσοφία. Θεωρεί ότι υπάρχει ένας κόσμος με απτά αντικείμενα, όπως σπίτια, δέντρα, αυτοκίνητα, χρυσόψαρα, κουτάλια, μπάλες ποδοσφαίρου, ανθρώπινα σώματα, βιβλία φιλοσοφίας, κ.λπ, τον οποίο μπορούμε άμεσα να γνωρίσουμε μέσα από τις πέντε αισθήσεις μας. Αυτά τα φυσικά αντικείμενα συνεχίζουν να υπάρχουν, ανεξάρτητα από το αν εμείς τα αντιλαμβανόμαστε ή όχι. Επιπλέον, αυτά τα αντικείμενα είναι πάνω-κάτω όπως φαίνονται σε μας. Τα χρυσόψαρα είναι πράγματι πορτοκαλί και οι μπάλες ποδοσφαίρου είναι πράγματι σφαιρικές. Αυτό συμβαίνει επειδή τα όργανα της αισθητήριας αντίληψής μας, μάτια, αφτιά, γλώσσα, δέρμα και μύτη, είναι συνήθως αξιόπιστα. Μας δίνουν μια ρεαλιστική εκτίμηση του τι πραγματικά υπάρχει γύρω μας.

Ωστόσο, παρ' όλο που είναι πιθανό να περάσουμε όλη μας τη ζωή χωρίς να αμφισβητήσουμε τις παραδοχές του κοινού ρεαλισμού σχετικά με την αισθητήρια αντίληψη, αυτή η άποψη δεν είναι ικανοποιητική. Ο απλοϊκός ρεαλισμός δεν φαίνεται να αντέχει όταν βρίσκεται αντιμέτωπος μ' επιχειρήματα που δυσπιστούν απέναντι στην αξιοπιστία των αισθήσεων.

Εδώ θα εξετάσουμε διάφορα σκεπτικιστικά επιχειρήματα που δείχνουν να υπονομεύουν τον κοινό ρεαλισμό, πριν περάσουμε στην εξέταση τεσσάρων πιο περίπλοκων αντιληπτικών θεωριών: του απεικονιστικού ρεαλισμού, του ιδεαλισμού, της φαινομενοκρατίας και του αιτιοκρατικού ρεαλισμού.

Σκεπτικισμός ως προς τις ενδείξεις των αισθήσεων

Σκεπτικισμός είναι η άποψη που υποστηρίζει ότι δεν μπορούμε ποτέ να θεωρήσουμε ότι γνωρίζουμε κάτι με βεβαιότητα, ότι πάντοτε συντρέχουν λόγοι να αμφισβητούμε ακόμα και τις πιο θεμελιώδεις πεποιθήσεις μας για τον κόσμο. Τα σκεπτικιστικά επιχειρήματα στη φιλοσοφία προσπαθούν να δείξουν ότι οι παραδοσιακοί τρόποι που χρησιμοποιούμε για να αποκτήσουμε γνώσεις για τον κόσμο είναι αναξιόπιστοι και δεν μας εγγυώνται τη γνώση για το τι πραγματικά υπάρχει.

Τα σκεπτικιστικά επιχειρήματα στα υποκεφάλαια που ακολουθούν είναι βασισμένα στα επιχειρήματα του Καρτέσιου στον πρώτο από τους *Στοχασμούς* του.

Το Επιχείρημα της Ψευδαίσθησης

Το Επιχείρημα της Ψευδαίσθησης είναι ένα σκεπτικιστικό επιχειρήμα που αμφισβητεί την αξιοπιστία των αισθήσεων και απειλεί επομένως να υπονομεύσει τον κοινό ρεαλισμό.

Συνήθως εμπιστευόμαστε τις αισθήσεις μας, υπάρχουν όμως φορές που οι αισθήσεις μάς παραπλανούν. Πολλοί από μας, για παράδειγμα, έχουμε νιώσει άσχημα σε περιπτώσεις που νομίζουμε ότι αναγνωρίσαμε κάποιο φίλο μας από μακριά και ανακαλύπτουμε ότι χαιρετήσαμε έναν άνθρωπο εντελώς άγνωστο. Ένα ίσιο ξυλαράκι, όταν είναι μισοβυθισμένο στο νερό φαίνεται στραβό. Ένα μήλο μπορεί να έχει πικρή γεύση, αν το φάμε αμέσως μετά από κάτι πολύ γλυκό. Ένα στρογγυλό νόμισμα φαίνεται οβάλ όταν το δούμε από συγκεκριμένη γωνία. Οι ράγες του τραίνου μοιάζουν να συγκλίνουν σε μεγάλη απόσταση. Η ζέστη μπορεί να κάνει το δρόμο να φαίνεται πως κινείται. Το ίδιο φόρεμα μπορεί με χαμηλό φωτισμό να δείχνει σκούρο πορφυρό και στο φως του ήλιου φωτεινό κατακόκκινο. Το φεγγάρι φαίνεται πιο μεγάλο όσο πιο χαμηλά βρίσκεται στον ορίζοντα.

Τέτοιες αισθητηριακές πλάνες όπως και άλλες παρόμοιες δείχνουν ότι οι αισθήσεις μας δεν είναι πάντοτε απόλυτα αξιόπιστες. Συνεπώς μοιάζει μάλλον απίθανο ο εξωτερικός κόσμος να είναι ακριβώς όπως φαίνεται.

Σύμφωνα με το Επιχείρημα της Ψευδαίσθησης, αφού έχουμε διαπιστώσει πως οι αισθήσεις μας ορισμένες φορές μας ξεγελούν, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι σε καμία συγκεκριμένη περίπτωση ότι δεν μας ξεγελούν και τότε.

Αυτό το επιχείρημα είναι σκεπτικιστικό, επειδή αντικρούει μια πεποίθηση της καθημερινής μας ζωής, του κοινού ρεαλισμού, ότι οι αισθήσεις μας αποτελούν την πηγή της γνώσης του κόσμου.

Κριτική του Επιχειρήματος της Ψευδαίσθησης

Διαβαθμίσεις σιγουριάς

Παρ' όλο που μπορεί να σφάλω για αντικείμενα που βλέπω σε απόσταση ή κάτω από περίεργες συνθήκες, υπάρχουν ορισμένες παρατηρήσεις τις οποίες δεν μπορώ λογικά ν' αμφισβητήσω. Για παράδειγμα, δεν μπορώ να αμφισβητήσω το ότι αυτή τη στιγμή κάθομαι στο γραφείο μου και γράφω, ότι κρατώ ένα στυλό στο χέρι μου και ότι μπροστά μου έχω ένα σημειωματάριο. Με τον ίδιο τρόπο, δεν μπορώ ν' αμφισβητήσω ότι βρίσκομαι στην Αγγλία και όχι, λόγου χάρη, στην Ιαπωνία.

Υπάρχουν κάποιες περιπτώσεις στις οποίες η γνώση είναι αδιαμφισβήτητη και μέσω των οποίων μαθαίνουμε την έννοια της γνώσης. Μόνον έχοντας αυτό το υπόβαθρο περιπτώσεων απόλυτης γνώσης μπορούμε να αμφιβάλουμε για άλλες πεποιθήσεις μας. Χωρίς αυτές τις αδιαμφισβήτητες περιπτώσεις δεν θα μπορούσαμε καθόλου να ξέρουμε τι σημαίνει γνώση ως έννοια και δεν θα είχαμε κάτι με το οποίο να συγκρίνουμε πιο αμφίβολες πεποιθήσεις.

Ένας σκεπτικιστής θα μπορούσε να αντιτάξει σ' αυτή την άποψη ότι θα ήταν απόλυτα δυνατό να κάνω λάθος για τις περιστάσεις που νομίζω ότι μου παρέχουν βέβαιη γνώση: Όταν ονειρεύομαι, μπορεί να πιστεύω ότι είμαι ξύπνιος και γράφω, ενώ στην πραγματικότητα είμαι ξαπλωμένος στο κρεβάτι μου και κοιμάμαι. Πώς μπορώ λοιπόν να είμαι σίγουρος ότι δεν ονειρεύομαι ότι γράφω; Πώς μπορώ να είμαι σίγουρος ότι δεν κοιμάμαι ξαπλωμένος κάπου στο Τόκιο και ονειρεύομαι ότι είμαι ξύπνιος στην Αγγλία; Έχω δει σίγουρα όνειρα πολύ πιο παράξενα απ' αυτό. Υπάρχει κάτι στην εμπειρία του ονείρου που να μπορεί να το διαχωρίσει αδιαμφισβήτητα από την εμπειρία της πραγματικής ζωής, της εγρήγορσης;

Μήπως ονειρεύομαι;

Δεν είναι δυνατόν να ονειρεύομαι συνεχώς

Δεν έχει νόημα να πω ότι ολόκληρη η ζωή μου είναι ένα όνειρο. Αν ονειρευόμασταν συνεχώς, τότε δεν θα ήξερα τι σημαίνει η έννοια του ονείρου, αφού δεν θα είχα κάτι με το οποίο να συγκρίνω το όνειρο, εφόσον δεν θα ήξερα τι σημαίνει η έννοια «είμαι ξύπνιος». Μπορούμε να καταλάβουμε τι σημαίνει η ιδέα ενός πλαστού χαρτονομίσματος, μόνον εφόσον υπάρχουν γνήσια χαρτονομίσματα με τα οποία μπορούμε να το συγκρίνουμε. Κατ' αναλογία, η ιδέα του ονείρου έχει νόημα μόνον όταν μπορούμε να τη συγκρίνουμε με τη ζωή μας όταν δεν κοιμόμαστε.

Αυτό είναι αλήθεια, αλλά δεν καταφέρνει να καταρρίψει την άποψη του σκεπτικιστή. Αυτό που υποστηρίζει ο σκεπτικιστής δεν είναι ότι μπορεί να ονειρευόμαστε συνεχώς, αλλά μάλλον ότι σε οποιαδήποτε συγκεκριμένη στιγμή δεν μπορούμε να ξέρουμε με βεβαιότητα αν στην πραγματικότητα ονειρευόμαστε ή όχι.

Τα όνειρα είναι διαφορετικά

Άλλος ένας αντίλογος στην ιδέα ότι μπορεί να ονειρεύομαι πως αυτή τη στιγμή γράφω είναι ότι η εμπειρία του ονείρου διαφέρει πάρα πολύ από την εμπειρία της ζωής όταν είμαι ξύπνιος και ότι ουσιαστικά μπορούμε να καταλάβουμε αν ονειρευόμαστε ή όχι εξετάζοντας την ποιότητα της εμπειρίας.

Στα όνειρα περιλαμβάνονται πολλά γεγονότα που θα ήταν αδύνατα στην πραγματική ζωή. Δεν είναι συνήθως τόσο ζωντανά όσο οι εμπειρίες μας όταν είμαστε ξύπνιοι. Μπορεί να είναι θολά, ασυνεχή, ιμπρεσιονιστικά, αλλόκοτα, και ούτω καθεξής. Κι εκτός αυτού, ολόκληρο το επιχείρημα του σκεπτικιστή βασίζεται στην ικανότητα να διαχωρίσω το όνειρο από την πραγματική ζωή. Διαφορετικά, πώς θα ήξερα ότι μερικές φορές ονειρεύτηκα ότι ήμουν ξύπνιος, ενώ στην πραγματικότητα κοιμόμουν; Αυτή η μνήμη έχει νόημα μόνο αν υπάρχει τρόπος να καταλάβω ότι στη μια εμπειρία είμαι πράγματι ξύπνιος και στην άλλη ονειρεύομαι ότι είμαι ξύπνιος.

Η ισχύς αυτής της απάντησης εξαρτάται κατά πολύ από τα όνειρα που βλέπει ο κάθε άνθρωπος. Τα όνειρα ορισμένων ανθρώπων μπορεί να διαφέρουν εντυπωσιακά από την πραγματική ζωή τους. Πολλοί άνθρωποι, ωστόσο, έχουν δει μερικά τουλάχιστον όνειρα που δεν διαφέρουν καθόλου από την καθημερινή τους εμπειρία, ενώ οι εμπειρίες ορισμένων ανθρώπων όταν είναι ξύπνιοι, ιδιαίτερα όταν βρίσκονται υπό την επήρεια αλκοόλ ή άλλων ναρκωτικών, μπορεί να έχουν ονειρικές ιδιότητες. Υπάρχει επίσης και η εμπειρία της ψευδούς αφύπνισης, όταν ο άνθρωπος που βλέπει το όνειρο, ονειρεύεται ότι ξύπνησε, σηκώθηκε από το κρεβάτι, ντύθηκε, έφαγε πρωινό και τα λοιπά, που είναι σχετικά κοινή. Όμως σε τέτοιες περιπτώσεις ο άνθρωπος που βλέπει το όνειρο συνήθως δεν αναρωτιέται αν ονειρεύεται ή όχι. Μόνον όταν τελικά ξυπνήσει αποκτά σημασία η ερώτηση «Αυτή τη στιγμή ονειρεύομαι;».

Δεν μπορώ να ρωτήσω «Τώρα ονειρεύομαι;»

Ένας τουλάχιστον σύγχρονος φιλόσοφος, ο Νόρμαν Μάλκολμ [Norman Malcolm] (1911-) έχει υποστηρίξει ότι η έννοια του ονείρου καθιστά λογικά αδύνατη την ερώτηση «Τώρα ονειρεύομαι;» κατά τη διάρκεια ενός ονείρου. Για να τεθεί αυτή η ερώτηση, εννοείται ότι το άτομο που την κάνει έχει συνείδηση. Όμως, ισχυρίζεται ο Μάλκολμ, όταν ονειρεύομαι είναι δεδομένο εξ ορισμού ότι δεν έχω συνείδηση, αφού κοιμάμαι. Αν δεν κοιμάμαι, δεν μπορεί να ονειρεύομαι. Εφόσον μπορώ να κάνω την ερώτηση, δεν μπορεί να κοιμάμαι και άρα δεν μπορεί να ονειρεύομαι. Μπορώ απλώς να ονειρευτώ ότι κάνω αυτή την ερώτηση κι αυτό δεν είναι το ίδιο με το να την κάνω πραγματικά.

Έρευνες της ονειρικής κατάστασης, ωστόσο, έχουν δείξει ότι πολλοί άνθρωποι βιώνουν διαφορετικά επίπεδα συνείδησης κατά τη διάρκεια του ύπνου. Ορισμένοι βλέπουν αυτό που ονομάζουμε διαυγή όνειρα.

Το διαυγές όνειρο είναι το όνειρο κατά το οποίο ο άνθρωπος που ονειρεύεται συνειδητοποιεί ότι ονειρεύεται κι όμως συνεχίζει να ονειρεύεται. Η ύπαρξη τέτοιων ονείρων ανατρέπει την ιδέα ότι είναι αδύνατο να ονειρεύεται κανείς και ταυτόχρονα να έχει συνείδηση. Το λάθος που έκανε ο Μάλκολμ ήταν ότι επαναπροσδιόρισε το «όνειρο» με τέτοιο τρόπο ώστε να πάψει να σημαίνει αυτό που είναι γενικότερα παραδεκτό με τον όρο αυτόν. Το να πει κανείς ότι το όνειρο είναι υποχρεωτικά μια ασυνείδητη κατάσταση είναι πολύ απλοϊκή άποψη.

Παραίσθηση

Ακόμα κι αν δεν ονειρεύομαι, μπορεί να έχω παραισθήσεις. Κάποιος μπορεί να έριξε στον καφέ μου κρυφά ένα ναρκωτικό που επηρεάζει το μυαλό μου έτσι ώστε να βλέπω πράγματα που στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν καθόλου. Μπορεί στην πραγματι-

κότητα να μην κρατάω στυλό στο χέρι μου. Μπορεί στην πραγματικότητα να μην κάθομαι μπροστά στο παράθυρό μου μια ηλιόλουστη μέρα. Αν δεν έχει ρίξει κάποιος LSD μέσα στον καφέ μου, μπορεί απλώς να έχω φτάσει σε τόσο σοβαρό στάδιο αλκοολισμού, που έχω αρχίσει να έχω παραισθήσεις. Όμως, παρ' όλο που υπάρχει αυτή η πιθανότητα, είναι μάλλον απίθανο ότι θα κατάφερνα να συνεχίζω τη ζωή μου με τέτοια ευκολία. Αν η καρέκλα στην οποία κάθομαι είναι φανταστική, πώς σηκώνει το βάρος μου; Μια απάντηση σ' αυτό είναι ότι μπορεί καταρχάς να είναι παραίσθηση ότι κάθομαι. Μπορεί να πιστεύω ότι ετοιμάζομαι να λυγίσω τα γόνατά μου και να καθίσω σε μια άνετη πολυθρόνα, ενώ στην πραγματικότητα είμαι ξαπλωμένος σ' ένα πέτρινο δάπεδο και έχω μόλις πάρει ένα παραισθησιογόνο ναρκωτικό ή έχω πει ένα ολόκληρο μπουκάλι ούισκι.

Εγκέφαλοι σε δοχεία;

Η πιο ακραία εκδοχή αυτού του σκεπτικισμού για τον εξωτερικό κόσμο και τη σχέση μου μαζί του είναι το να φανταστώ ότι δεν έχω καν σώμα. Δεν είμαι παρά ένας εγκέφαλος που επιπλέει μέσα σ' ένα δοχείο με χημικές ουσίες. Ένας σατανικός επιστήμονας έχει συνδέσει με καλώδια τον εγκέφαλό μου κατά τέτοιο τρόπο ώστε να έχω την ψευδαίσθηση της αισθητηριακής εμπειρίας. Ο επιστήμονας έχει κατασκευάσει κάτι σαν μηχανή εμπειριών. Μπορώ, απ' όσο ξέρω, να σηκωθώ και να πάω στα μαγαζιά για ν' αγοράσω εφημερίδα. Ωστόσο, όταν το κάνω αυτό, το μόνο που συμβαίνει στην ουσία είναι ότι ο επιστήμονας ενεργοποιεί ορισμένα νεύρα στον εγκέφαλό μου έτσι ώστε να έχω την ψευδαίσθηση ότι το κάνω αυτό. Όλες οι εμπειρίες που νομίζω ότι βιώνω μέσα από τις πέντε αισθήσεις μου είναι στην πραγματικότητα αποτέλεσμα της διέγερσης του ασώματου εγκεφάλου μου απ' αυτό το σατανικό επιστήμονα. Με τη μηχανή των εμπειριών ο επιστήμονας μπορεί να μου δημιουργήσει οποιαδήποτε αισθη-

τηριακή εμπειρία θα είχα και στην πραγματική μου ζωή. Μέσα από μια πολύπλοκη διέγερση των εγκεφαλικών μου νεύρων ο επιστήμονας μου δίνει την ψευδαίσθηση ότι βλέπω τηλεόραση, τρέχω σε μαραθώνιο, γράφω ένα βιβλίο, τρώω μακαρόνια ή στιδήποτε άλλο θα μπορούσα να κάνω. Αυτή η κατάσταση δεν είναι τόσο τραβηγμένη όσο ίσως ακούγεται. Οι επιστήμονες κάνουν ήδη πειράματα με προσομοίωση της πραγματικότητας σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές που ονομάζεται «εικονική πραγματικότητα».

Η ιστορία με το σατανικό επιστήμονα είναι ένα παράδειγμα αυτού που οι φιλόσοφοι ονομάζουν «διανοητικό πείραμα». Πρόκειται για μια φανταστική κατάσταση την οποία περιγράφουν για να μας παρουσιάσουν με σαφήνεια ορισμένα χαρακτηριστικά των εννοιών και των καθημερινών παραδοχών μας. Σ' ένα διανοητικό πείραμα, όπως και σ' ένα επιστημονικό πείραμα, απαλείφοντας περίπλοκες λεπτομέρειες και ελέγχοντας αυτό που συμβαίνει, ο φιλόσοφος μπορεί να φτάσει σε ανακαλύψεις σχετικές με τις έννοιες που ερευνώνται. Το συγκεκριμένο διανοητικό πείραμα σκοπό έχει να μας αποκαλύψει κάποιες από τις παραδοχές που συνηθίζουμε να κάνουμε σχετικά με το τι προκαλεί τις εμπειρίες μας.

Υπάρχει κάτι στις εμπειρίες μου που να μου φανερώνει ότι αυτό το διανοητικό πείραμα δεν μου δίνει μια αληθινή εικόνα της πραγματικότητας, ότι δεν είμαι απλώς ένας εγκέφαλος μέσα σ' ένα δοχείο στη γωνιά του εργαστηρίου κάποιου σατανικού επιστήμονα;

Μνήμη και λογική

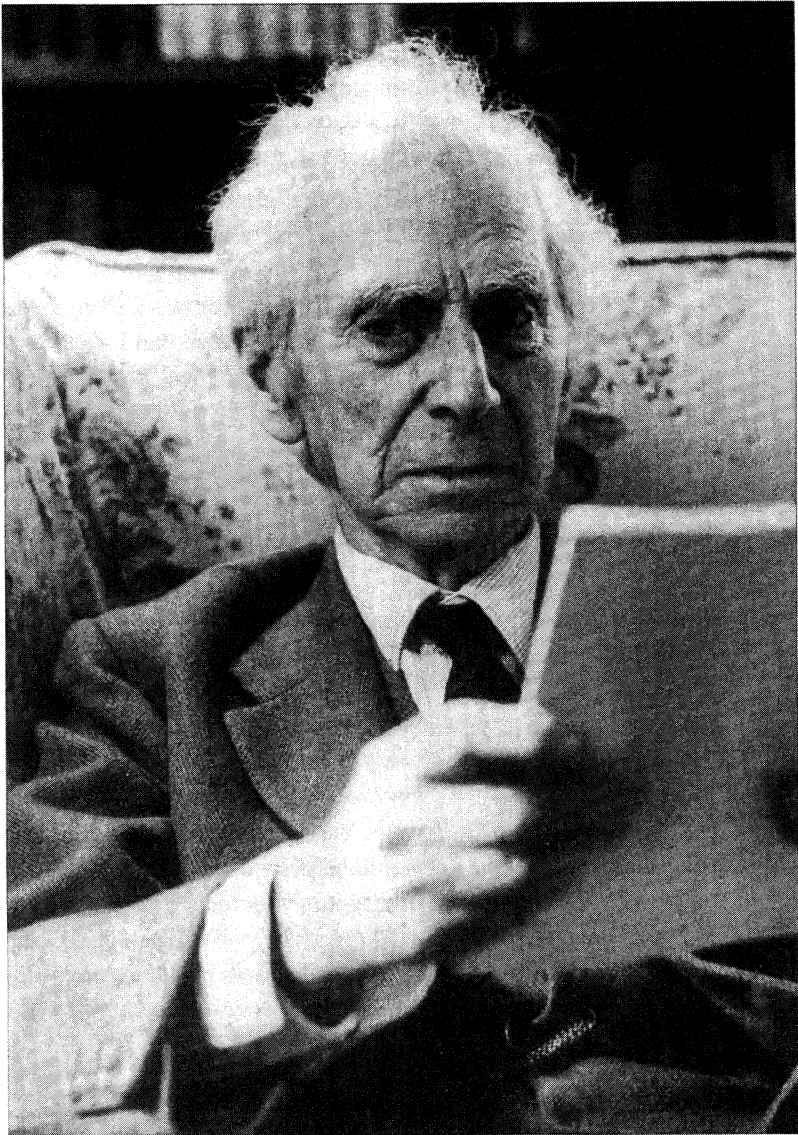
Ενώ η ιδέα ότι μπορεί να είμαι απλώς ένας εγκέφαλος μέσα σ' ένα δοχείο μοιάζει ως ακραία μορφή σκεπτικισμού, εντούτοις υπάρχουν αρκετές ακόμα παραδοχές που μπορούν να τεθούν υπό αμφισβήτηση.

Όλα τα επιχειρήματα που αναφέραμε μέχρι τώρα προϋποθέτουν ότι η μνήμη είναι πάνω-κάτω αξιόπιστη. Όταν λέμε ότι θυμόμαστε στιγμές κατά τις οποίες μας πρόδωσαν οι αισθήσεις μας στο παρελθόν, θεωρούμε ότι αυτές οι μνήμες είναι πράγματι μνήμες, ότι δεν είναι απλώς αποκυήματα της φαντασίας μας ή ευσεβείς πόθοι. Και σε κάθε επιχείρημα όπου γίνεται χρήση λέξεων θεωρείται ότι θυμόμαστε σωστά τη σημασία των λέξεων που χρησιμοποιήσαμε.

Κι όμως, η μνήμη, όπως και οι ενδείξεις των αισθήσεών μας, είναι διαβόητη για την αναξιπιστία της. Ακριβώς όπως το σύνολο των εμπειριών μου είναι συμβατό με την άποψη ότι μπορεί να είμαι απλώς ένας εγκέφαλος μέσα σ' ένα δοχείο που διεγείρεται από ένα σατανικό επιστήμονα, είναι επίσης συμβατό, όπως παρατήρησε ο Μπέρτραντ Ράσελ [Bertrand Russel] (1872-1970), με την άποψη ότι ο κόσμος θα μπορούσε να έχει δημιουργηθεί πριν από πέντε λεπτά μαζί με ό,τι περιλαμβάνει και με πλήρεις «μνήμες», ώστε να θυμούνται όλοι ένα εντελώς πλασματικό παρελθόν.

Εντούτοις, αν αρχίσουμε να αμφισβητούμε σοβαρά την αξιοπιστία της μνήμης, τότε καθιστούμε αδύνατη κάθε μορφής επικοινωνία. Αν δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η μνήμη μας ή η σημασία των λέξεων έχουν μια σχετική αξιοπιστία, τότε δεν υπάρχει τρόπος να γίνει καν συζήτηση περί σκεπτικισμού. Επίσης, θα μπορούσε εύλογα να υποστηρίξει κάποιος ότι το διανοητικό πείραμα με το σατανικό επιστήμονα που χειρίζεται τον εγκέφαλο μέσα στο δοχείο εισάγει ήδη ένα σκεπτικισμό ως προς την αξιοπιστία της μνήμης, εφόσον μπορεί κανείς εύλογα να υποθέσει ότι ο βασανιστής μας έχει τη δύναμη να μας κάνει να πιστέψουμε πως οι λέξεις έχουν τη σημασία που αυτός θέλει να τους δώσει.

Μια δεύτερη παραδοχή που οι σκεπτικιστές σπάνια θέτουν υπό αμφισβήτηση είναι η αξιοπιστία της λογικής. Αν οι σκεπτικιστές έθεταν υπό σοβαρή αμφισβήτηση την αξιοπιστία της λογικής, τότε θα υπονόμευαν την ίδια τη θέση τους. Οι σκεπτικιστές χρησιμοποιούν επιχειρήματα που βασίζονται στη λογική. Δεν

Ο Μπέρτραντ Ράσελ.

έχουν σκοπό να έρθουν σε αντίφαση με τον εαυτό τους. Αν όμως χρησιμοποιούν λογικά επιχειρήματα για να αποδείξουν ότι τίποτα δεν αποκλείεται να αμφισβητηθεί, τότε αυτό σημαίνει ότι και τα ίδια τα λογικά επιχειρήματά τους μπορεί να μην ευσταθούν. Και μόνο το γεγονός, λοιπόν, ότι χρησιμοποιούν επιχειρήματα, φανερώνει πως οι σκεπτικιστές δίνουν μεγάλη σημασία σε κάτι που, σύμφωνα με το σκεπτικό τους, θα έπρεπε να θεωρούν αναλόγως αβέβαιο.

Αυτές οι αντιρρήσεις ωστόσο δεν αποκρούουν το Επιχείρημα της Ψευδαισθήσης, υποδεικνύουν απλώς ότι έχει και ο σκεπτικισμός τα όριά του. Υπάρχουν ορισμένες παραδοχές που ακόμα κι ένας σκληροπυρηνικός σκεπτικιστής είναι αναγκασμένος να κάνει.

Σκέπτομαι, άρα υπάρχω

Αν αυτό ισχύει, άραγε δεν υπάρχει τίποτα για το οποίο να μπορώ να είμαι σίγουρος; Η διασημότερη και σημαντικότερη απάντηση σ' αυτό το ερώτημα των σκεπτικιστών δόθηκε από τον Καρτέσιο, που υποστήριξε ότι, ακόμα κι αν όλες μου οι εμπειρίες προέρχονταν από κάποιον ή από κάτι που με παραπλανούσε σκόπιμα (χρησιμοποίησε την ιδέα ενός κακού δαίμονα, αντί για το σατανικό επιστήμονα), το ίδιο το γεγονός της παραπλάνησής μου θα μου φανέρωνε κάτι σίγουρο. Θα αποδείκνυε ότι υπάρχω, αφού, αν δεν υπήρχα, δεν θα υπήρχε τίποτα που να μπορεί ο απατεώνας να παραπλανήσει. Αυτό το επιχείρημα είναι γνωστό ως *cogito*, από τη λατινική φράση «*Cogito ergo sum*», που σημαίνει «σκέπτομαι, άρα υπάρχω».

Κριτική του «Σκέπτομαι, άρα υπάρχω»

Για ορισμένους το επιχείρημα του *cogito* ήταν ιδιαίτερα πειστι-

κό. Αλλά τα συμπεράσματά του είναι εξαιρετικά περιορισμένα. Ακόμα κι αν αποδεχτούμε το γεγονός ότι εφόσον σκέπτομαι αποδεικνύεται ότι υπάρχω, αυτό δεν λέει τίποτα για το τι είμαι, πέρα από ένα σκεπτόμενο πράγμα.

Ορισμένοι φιλόσοφοι μάλιστα, όπως ο Α. Τζ. Έιερ [A. J. Ayer] υποστήριξαν ότι ακόμα κι αυτό είναι παρατραβηγμένο. Ήταν λάθος του Καρτέσιου να χρησιμοποιήσει τη λέξη «σκέπτομαι». Αν ήθελε να μείνει πιστός στη γενικότερη σκεπτικιστική του προσέγγιση, θα έπρεπε να έχει πει «υπάρχουν σκέψεις». Έκανε την παραδοχή ότι, εφόσον υπάρχουν σκέψεις, τότε πρέπει να υπάρχει και κάποιος που σκέπτεται. Ίσως οι σκέψεις να μπορούν να υπάρξουν ανεξάρτητα από το υποκείμενό τους. Ίσως να είναι απλώς δομημένη έτσι η γλώσσα μας που μας κάνει να πιστεύουμε ότι κάθε σκέψη χρειάζεται κάποιον που σκέπτεται. Το υποκείμενο του «σκέπτομαι» μπορεί να είναι του ίδιου είδους όπως το υποκείμενο του «βρέχει», το οποίο δεν αναφέρεται σε τίποτα.

Απεικονιστικός ρεαλισμός

Έχουμε απομακρυνθεί πολύ από τη μελέτη της θέσης του κοινού ρεαλισμού. Ακολουθώντας τα επιχειρήματα των σκεπτικιστών για τις αισθήσεις και για το ερώτημα αν είναι δυνατόν να ονειρευόμαστε, είδαμε το φάσμα στο οποίο κινείται αυτός ο τύπος φιλοσοφικής αμφισβήτησης και τα όριά του. Μέσα απ' αυτή τη διαδικασία διαπιστώσαμε κάποιους περιορισμούς του κοινού ρεαλισμού.

Το Επιχείρημα της Ψευδαισθήσης συγκεκριμένα μας έδειξε ότι η παραδοχή πως οι αισθήσεις μας δίνουν σχεδόν πάντοτε σωστές πληροφορίες ως προς τη φύση του εξωτερικού κόσμου δεν ευσταθεί. Το γεγονός ότι οι αισθήσεις μας μπορούν τόσο εύκολα να μας παραπλανήσουν είναι μάλλον αρκετό για να εξασθενήσει τη βεβαιότητά μας ότι τα αντικείμενα είναι πράγματι όπως φαίνονται.

Ο απεικονιστικός ρεαλισμός είναι μια τροποποίηση του κοινού ρεαλισμού. Ονομάζεται *απεικονιστικός* επειδή υποδηλώνει ότι η αντίληψη είναι αποτέλεσμα εσωτερικής συνείδησης των απεικονίσεων του εξωτερικού κόσμου. Όταν βλέπω ένα γλάρο, δεν τον βλέπω άμεσα, με τον τρόπο που προτείνει ο κοινός ρεαλισμός. Δεν έχω άμεση αισθητηριακή επαφή με το πουλί. Αυτό που μάλλον αντιλαμβάνομαι είναι μια διανοητική απεικόνιση – κάτι ως εσωτερική εικόνα – του γλάρου. Αυτό που βιώνω οπτικά δεν είναι ο ίδιος ο γλάρος άμεσα, παρ' όλο που αυτός το προκαλεί, αλλά μάλλον η απεικόνιση του γλάρου που παράγουν οι αισθήσεις μου.

Ο απεικονιστικός ρεαλισμός δίνει μια απάντηση στις διαφωνίες που προκύπτουν από το Επιχείρημα της Ψευδαίσθησης. Πάρτε το παράδειγμα του χρώματος. Το ίδιο φόρεμα μπορεί να δείχνει πολύ διαφορετικό όταν το βλέπει κανείς κάτω από διαφορετικό φως. Μπορεί να φαίνεται από άλικο μέχρι πάρα πολύ σκούρο γκρενά, σχεδόν μαύρο. Αν εξετάζαμε από πιο κοντά τις ίνες του υφάσματος του φορέματος, μάλλον θα διαπιστώναμε ότι αποτελούνται από ένα μείγμα χρωμάτων. Το πώς το αντιλαμβάνεται κανείς εξαρτάται επίσης από το θεατή. Κάποιος που πάσχει από αχρωματοψία θα δει κάτι διαφορετικό απ' αυτό που θα έβλεπα εγώ. Υπό το πρίσμα αυτών των παρατηρήσεων, φαίνεται παράλογο να πούμε ότι το φόρεμα είναι πραγματικά κόκκινο. Η «κόκκινη» ιδιότητά του δεν είναι ανεξάρτητη από αυτόν που το αντιλαμβάνεται. Για να εξηγήσει αυτό το φαινόμενο, ο απεικονιστικός ρεαλισμός εισήγαγε την έννοια των πρωτογενών και δευτερογενών ιδιοτήτων.

Πρωτογενείς και δευτερογενείς ιδιότητες

Ο Τζον Λοκ [John Locke] (1632-1704) χρησιμοποίησε πρώτος την έννοια των πρωτογενών και δευτερογενών ιδιοτήτων. Πρωτογενείς ιδιότητες είναι οι ιδιότητες που έχει ένα αντικείμενο στην

πραγματικότητα, ανεξάρτητα από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες γίνεται αντιληπτό ή από το αν γίνεται αντιληπτό ολωσδιόλου.

Οι πρωτογενείς ιδιότητες περιλαμβάνουν το μέγεθος, το σχήμα και την κίνηση. Όλα τα αντικείμενα, όσο μικρά κι αν είναι, έχουν αυτές τις ιδιότητες και, σύμφωνα με το Λοκ, αυτές οι ιδιότητες στη διανοητική απεικόνισή τους παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με τις ιδιότητες των ίδιων των αντικειμένων.

Η επιστήμη ασχολείται κυρίως με τις πρωτογενείς ιδιότητες των υλικών αντικειμένων. Η σύσταση ενός αντικειμένου, που καθορίζεται από τις πρωτογενείς ιδιότητές του, επιφέρει τη δική μας εμπειρία των δευτερογενών ιδιοτήτων.

Οι δευτερογενείς ιδιότητες περιλαμβάνουν το χρώμα, τη μυρωδιά και τη γεύση. Μπορεί να φαίνεται ότι αυτές οι ιδιότητες υπάρχουν πραγματικά στα αντικείμενα που αντιλαμβανόμαστε, έτσι ώστε η «κόκκινη» ιδιότητα να μας φαίνεται ότι βρίσκεται μέσα στη φύση ενός κόκκινου φορέματος. Στην πραγματικότητα όμως, η «κόκκινη» ιδιότητα του φορέματος είναι η δυνατότητα να προκαλεί κόκκινες εικόνες σ' έναν κανονικό θεατή κάτω από κανονικές συνθήκες. Η «κόκκινη» ιδιότητα του φορέματος δεν αποτελεί μέρος της φύσης του, όπως το σχήμα του. Οι εντυπώσεις των δευτερογενών ιδιοτήτων δεν έχουν να κάνουν με το πραγματικό αντικείμενο, αλλά με το είδος του αισθητηριακού συστήματος με το οποίο τυχαίνει να τις αντιλαμβανόμαστε.

Σύμφωνα με τους οπαδούς του έμμεσου ρεαλισμού, όταν βλέπουμε ένα κόκκινο φόρεμα, βλέπουμε μία διανοητική εικόνα που σε ορισμένα σημεία ταιριάζει με το πραγματικό φόρεμα που προκαλεί αυτή την εικόνα. Η «κόκκινη» ιδιότητα του κόκκινου φορέματος (δευτερογενής ιδιότητα του φορέματος) στην απεικόνιση δεν έχει ομοιότητες με τις πραγματικές ιδιότητες του πραγματικού κόκκινου φορέματος, δηλαδή με το σχήμα του φορέματος (πρωτογενής ιδιότητα του φορέματος), ωστόσο, στην απεικόνιση έχει χαρακτηριστικές ομοιότητες με το σχήμα του πραγματικού φορέματος.

Κριτική του απεικονιστικού ρεαλισμού

Εσωτερικός ερμηνευτής

Μία αντίρρηση στον απεικονιστικό ρεαλισμό είναι ότι μάλλον πάει το πρόβλημα της κατανόησης της αντίληψης ένα βήμα πιο πίσω. Σύμφωνα με τον απεικονιστικό ρεαλισμό, όταν αντιλαμβανόμαστε κάτι, το κάνουμε μέσα από ένα είδος διανοητικής απεικόνισης. Όταν λοιπόν βλέπω κάποιον να έρχεται προς το μέρος μου, είναι σαν να παρακολουθώ μια ταινία του συμβάντος. Αν όμως είναι έτσι, τότε τι είναι αυτό που ερμηνεύει την εικόνα στην οθόνη; Είναι σαν να έχω ένα μικροσκοπικό άνθρωπο μέσα στο κεφάλι μου που ερμηνεύει τα όσα συμβαίνουν. Και θεωρητικά αυτός ο μικρούλης άνθρωπος θα πρέπει να έχει έναν άλλον, ακόμα μικρότερο μέσα του, που θα ερμηνεύει την ερμηνεία. Κι αυτό θα συνεχίζεται ως την αιωνιότητα. Φαίνεται μάλλον απίθανο να έχω έναν άπειρο αριθμό ερμηνευτών μέσα στο κεφάλι μου.

Ο πραγματικός κόσμος είναι ακατανόητος

Μια πολύ σοβαρή αντίρρηση στον απεικονιστικό ρεαλισμό είναι ότι κάνει τον πραγματικό κόσμο να φαίνεται ακατανόητος ή μάλλον τον κάνει να φαίνεται μόνον έμμεσα κατανοητός.

Οι μόνες εμπειρίες που μπορούμε να έχουμε είναι οι διανοητικές απεικονίσεις του κόσμου που έχουμε μέσα μας και δεν μπορούμε με κανέναν τρόπο να τις συγκρίνουμε με τον πραγματικό κόσμο. Είναι σαν να είμαστε όλοι μας παγιδευμένοι ο καθένας στον προσωπικό του κινηματογράφο, από τον οποίο δεν μας επιτρέπεται ποτέ να βγούμε.

Στην οθόνη βλέπουμε διάφορες ταινίες και υποθέτουμε ότι παρουσιάζουν τον πραγματικό κόσμο όπως είναι στ' αλήθεια, τουλάχιστον όσον αφορά στις πρωτογενείς ιδιότητες των αντικειμένων που βλέπουμε να απεικονίζονται. Καθώς όμως δεν μπορού-

με να βγούμε από τον κινηματογράφο για να ελέγξουμε τις παραδοχές μας, δεν μπορούμε ποτέ να είμαστε σίγουροι για το βαθμό ομοιότητας του κόσμου που προβάλλεται στις ταινίες με τον πραγματικό κόσμο.

Αυτό αποτελεί ιδιαίτερο πρόβλημα του απεικονιστικού ρεαλισμού, γιατί αυτή η θεωρία υποστηρίζει ότι οι διανοητικές απεικονίσεις των πρωτογενών ιδιοτήτων των αντικειμένων μέσα μας έχουν ομοιότητες με τις πραγματικές ιδιότητες των αντικειμένων στον εξωτερικό κόσμο. Αν όμως δεν υπάρχει τρόπος να ελέγξουμε κατά πόσο ισχύει αυτό, δεν έχουμε λόγο να το πιστέψουμε. Αν η δική μου διανοητική απεικόνιση ενός νομίσματος το παρουσιάζει στρογγυλό, δεν υπάρχει τρόπος να ελέγξω αν αυτό αντιστοιχεί στο πραγματικό σχήμα του νομίσματος. Περιορίζομαι στις ενδείξεις των αισθήσεών μου και, εφόσον αυτές λειτουργούν με διανοητικές απεικονίσεις, δεν μπορώ ποτέ να λάβω άμεσες πληροφορίες για τις πραγματικές ιδιότητες του νομίσματος.

Ιδεαλισμός

Ο ιδεαλισμός είναι μια θεωρία που αποφεύγει κάποιες από τις δυσκολίες που εμφανίζει ο απεικονιστικός ρεαλισμός. Όπως και η παραπάνω θεωρία, ο ιδεαλισμός θεωρεί την αισθητηριακή εισροή βασικό συστατικό των εμπειριών του κόσμου. Και αυτή, επομένως, βασίζεται στην ιδέα ότι όλες οι εμπειρίες μας προέρχονται μάλλον από διανοητικές απεικονίσεις παρά από τον ίδιο τον κόσμο. Ο ιδεαλισμός, ωστόσο, προχωρά ακόμα περισσότερο από τον απεικονιστικό ρεαλισμό. Ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχει τίποτα που να δικαιολογεί την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου, μιας και, όπως είδαμε στην κριτική του απεικονιστικού ρεαλισμού, είναι ακατανόητος.

Αυτό ακούγεται παράλογο. Πώς είναι δυνατόν να ισχυρίζεται κανείς στα σοβαρά ότι κάνουμε λάθος να μιλάμε για εξωτερικό κόσμο; Όλες οι ενδείξεις τείνουν αναμφίβολα προς την αντίθετη

κατεύθυνση. Ένας ιδεαλιστής θα απαντούσε ότι τα υλικά αντικείμενα, ο Καθηδρικός Ναός του Αγίου Παύλου, το γραφείο μου, οι άλλοι άνθρωποι, και ούτω καθεξής, υπάρχουν μόνον όταν γίνονται αντιληπτά. Δεν είναι ανάγκη να εισάγουμε την ιδέα ότι υπάρχει πραγματικός κόσμος πέρα από τις εμπειρίες μας. Μόνο τις εμπειρίες μας μπορούμε να γνωρίσουμε. Είναι πιο βολικό να πούμε «Βλέπω την κιθάρα μου εκεί πέρα», παρά να πούμε «Έχω μια οπτική εμπειρία κιθάρας», αλλά ένας ιδεαλιστής θα ισχυριζόταν ότι η πρώτη φράση είναι κάτι σαν συντομογραφία της δεύτερης. Οι λέξεις «η κιθάρα μου» αποτελούν ένα βολικό τρόπο αναφοράς σε μια επαναλαμβανόμενη δομή αισθητηριακής εμπειρίας, όχι σε κάποιο πραγματικό αντικείμενο που υπάρχει ανεξάρτητα από την αντίληψή μου.

Είμαστε όλοι κλειδωμένοι στους προσωπικούς μας κινηματογράφους και παρακολουθούμε ταινίες, αλλά έξω από τους κινηματογράφους δεν υπάρχει πραγματικός κόσμος. Δεν μπορούμε να βγούμε έξω, γιατί έξω δεν υπάρχει τίποτα. Οι ταινίες είναι η μοναδική μας πραγματικότητα. Όταν δεν παρακολουθεί κανείς την οθόνη, το φως της μηχανής προβολής σβήνει, αλλά η ταινία συνεχίζει να παίζεται μέσα στη μηχανή. Όποτε κοιτάζω την οθόνη, το φως ανάβει ξανά και η ταινία βρίσκεται στο ακριβές σημείο που θα βρισκόταν αν η προβολή δεν είχε σταματήσει καθόλου.

Μια συνέπεια που έχει αυτό είναι ότι, για τον ιδεαλιστή, τα αντικείμενα υπάρχουν μόνον όταν γίνονται αντιληπτά. Όταν ένα αντικείμενο δεν προβάλλεται στην προσωπική μου κινηματογραφική οθόνη, παύει να υφίσταται. Ο Επίσκοπος Μπέρκλεϊ [Bishop Berkeley] (1685-1753), ο πιο διάσημος ιδεαλιστής, δήλωσε ότι «*esse est percipi*»: «η ύπαρξη είναι αντίληψη». Όταν λοιπόν βγαίνω από ένα δωμάτιο, αυτό παύει να υφίσταται, όταν κλείνω τα μάτια μου ο κόσμος εξαφανίζεται, όταν ανοιγοκλείνω τα μάτια μου, ό,τι βρισκόταν μπροστά μου παύει να βρίσκεται εκεί – δεδομένου, φυσικά, ότι κανείς άλλος δεν αντιλαμβάνεται αυτά τα πράγματα την ίδια στιγμή.

Κριτική του Ιδεαλισμού**Παραισθήσεις και όνειρα**

Με την πρώτη ματιά, αυτή η αντιληπτική θεωρία ίσως παρουσιάσει κάποιες δυσκολίες στην αντιμετώπιση των παραισθήσεων και των ονείρων. Αν βιώνει ο καθένας μόνο τις ιδέες του, πώς μπορούμε να κάνουμε το διαχωρισμό ανάμεσα στην πραγματικότητα και τη φαντασία;

Όμως ο ιδεαλιστής έχει εξήγηση γι' αυτό. Τα πραγματικά, υπαρκτά αντικείμενα αποτελούν, σύμφωνα με τον ιδεαλιστή, επαναλαμβανόμενες δομές αισθητηριακών πληροφοριών. Η κιθάρα μου είναι μια δομή αισθητηριακών πληροφοριών που επαναλαμβάνεται με τρόπο αναμενόμενο. Η κιθάρα μου ως οπτική εμπειρία εναρμονίζεται με την κιθάρα μου ως εμπειρία αφής: βλέπω την κιθάρα μου ακουμπισμένη στον τοίχο και ύστερα την πλησιάζω και την αγγίζω.

Οι δύο τρόποι με τους οποίους βιώνω την κιθάρα μου συνδέονται μεταξύ τους με μια κανονικότητα. Αν είχα την παραίσθηση μιας κιθάρας, τότε δεν θα υπήρχε τέτοια αλληλένδετη σχέση ανάμεσα στις εμπειρίες μου: όταν θα την έπιανα για να παίξω, ίσως να μην βίωνα την αναμενόμενη εμπειρία αφής. Μπορεί η κιθάρα μου ως οπτική εμπειρία να επιδείκνυε μια συμπεριφορά εντελώς απρόβλεπτη: μπορεί η κιθάρα μου να εμφανιζόταν και να εξαφανιζόταν μπροστά στα μάτια μου.

Κατ' αναλογία, ένας ιδεαλιστής μπορεί να εξηγήσει πώς κάνουμε το διαχωρισμό ανάμεσα στα όνειρα και στην πραγματική ζωή μας αναφορικά με το πώς οι αισθητηριακές εμπειρίες μας συνδέονται μεταξύ τους. Με άλλα λόγια, δεν είναι μόνον η φύση της άμεσης εμπειρίας που καθορίζει το αν πρόκειται για παραίσθηση, για όνειρο ή για εμπειρία της πραγματικής ζωής, αλλά και η σχέση της με άλλες εμπειρίες: το γενικότερο πλαίσιο της εμπειρίας.

Οδηγεί στην αυτοκρατία

Μια σοβαρή κριτική της αντιληπτικής θεωρίας των ιδεαλιστών είναι ότι φαίνεται να οδηγεί στην αυτοκρατία (σολιψισμό). Στην άποψη δηλαδή, ότι τα πάντα υπάρχουν στο μυαλό μου και ότι όλα τα άλλα είναι δημιουργήματα της προσωπικής μου φαντασίας. Αν δεν μπορώ να βιώσω παρά τις ίδιες μου τις ιδέες, αυτό οδηγεί στην άποψη ότι, όχι μόνο δεν υπάρχουν απτά αντικείμενα, αλλά ότι δεν υπάρχουν ούτε άλλοι άνθρωποι (βλ. υποκεφάλαιο «Ο νους των άλλων» στο Κεφάλαιο 6).

Οι ενδείξεις που έχω για την ύπαρξη άλλων ανθρώπων είναι οι ίδιες με τις ενδείξεις άλλων υλικών αντικειμένων, δηλαδή, επαναλαμβανόμενων δομών αισθητηριακής πληροφορίας. Σ' αυτή την περίπτωση όμως, εφόσον αποκλείσαμε την ιδέα της ύπαρξης πραγματικών φυσικών αντικειμένων που προκαλούν την εμπειρία μου, μπορεί να μην υπάρχει τίποτα, παρά μόνον ως ιδέα στο νου μου. Ίσως ολόκληρος ο κόσμος και όλα όσα περιέχονται σ' αυτόν να είναι δημιουργήματα του νου μου. Ίσως να μην υπάρχει κανένας άλλος. Ας χρησιμοποιήσουμε το παράδειγμα που έφερα παραπάνω με τον κινηματογράφο. Ίσως ο δικός μου ιδιωτικός κινηματογράφος με το συγκεκριμένο ρεπερτόριο ταινιών να είναι το μοναδικό πράγμα που υπάρχει. Δεν υπάρχουν άλλοι κινηματογράφοι και δεν υπάρχει τίποτα έξω από τον κινηματογράφο μου.

Γιατί θα πρέπει ν' αποτελεί επίκριση μιας θεωρίας το γεγονός ότι οδηγεί στην αυτοκρατία; Μια απάντηση είναι ότι η αυτοκρατία μοιάζει περισσότερο με διανοητική διαταραχή, με μια μορφή μεγαλομανίας, παρά με βάσιμη φιλοσοφική άποψη. Ίσως μια πιο πειστική απάντηση, όπως αυτή που χρησιμοποίησε ο Ζαν-Πολ Σαρτρ στο βιβλίο του *Ύπαρξη και Ανυπαρξία* [L' être et le néant], να είναι ότι με καθεμιά πράξη μας σχεδόν όλοι υποδηλώνουμε ότι πιστεύουμε πως και οι άλλοι άνθρωποι έχουν νου και όχι μόνον εμείς.

Με άλλα λόγια, δεν είναι μια άποψη που θα μπορούσε να υιο-

θετήσει οποιοσδήποτε κατά βούληση. Έχουμε τόσο πολύ συνηθίσει να θεωρούμε δεδομένη την ύπαρξη άλλων ανθρώπων, ώστε θα ήταν σχεδόν αδιανόητο ν' αρχίσουμε να φερόμαστε σταθερά ως σολιμιστές.

Πάρτε για παράδειγμα τα κοινωνικά αισθήματα της ντροπής και της συστολής. Αν με πιάσουν να κάνω κάτι που θα προτιμούσα να μη μ' έβλεπαν να κάνω, όπως για παράδειγμα να κοιτάζω κάποιον μέσα από την κλειδαρότρυπα, το πιθανότερο είναι πως θα αισθανθώ ντροπή. Αν όμως ήμουν σολιμιστής, αυτό θα ήταν τελειώς παράλογο. Το ίδιο το αίσθημα της ντροπής θα έχανε το νόημά του.

Ως σολιμιστής, θα πίστευα ότι μόνον ο δικός μου νους υπάρχει. Δεν υπάρχει κανείς άλλος για να με κρίνει. Κατ' αναλογία, θα ήταν παράλογο να νιώθει κανείς συστολή ως σολιμιστής. Μόνο μπροστά στον εαυτό μου θα μπορούσα να αισθανθώ συστολή, εφόσον δεν υπάρχει κανένας άλλος στον κόσμο.

Ο βαθμός στον οποίο έχουμε όλοι μας αναπτύξει την πεποίθηση της ύπαρξης ενός κόσμου πέρα από τις προσωπικές μας εμπειρίες είναι τέτοιος ώστε να αποδεικνύει ότι, όταν μια φιλοσοφική άποψη οδηγεί στο σολιμισμό, αυτό αρκεί για να υποσκάψει την αληθοφάνειά της.

Η απλούστερη εξήγηση

Ο ιδεαλισμός έχει δεχτεί επικρίσεις και γι' άλλους λόγους. Ακόμα κι αν συμφωνήσουμε με τον ιδεαλιστή ότι έχουμε πρόσβαση μόνο στις προσωπικές μας εμπειρίες, μπορεί να θέλουμε να μάθουμε τι είναι αυτό που προκαλεί αυτές τις εμπειρίες και γιατί ακολουθούν αυτές τις κανονικές δομές. Γιατί οι αισθητηριακές αυτές εμπειρίες ταξινομούνται τόσο εύκολα σε αυτό που, στην καθημερινή μας γλώσσα, ονομάζουμε «φυσικά αντικείμενα»; Αναμφίβολα η πιο άμεση απάντηση σ' αυτό είναι ότι τα φυσικά αντικείμενα πράγματι υπάρχουν στον εξωτερικό κόσμο και ότι

αυτά προκαλούν τις αισθητηριακές εμπειρίες μας. Αυτό εννοούσε σίγουρα ο Σάμιουελ Τζόνσον [Samuel Johnson] (1709-1784) όταν, ως απάντηση στον ιδεαλισμό του Επισκόπου Μπέρκλεϊ, κλώτσησε πολύ δυνατά μια μεγάλη πέτρα και δήλωσε «Έτσι στον αντικρούω».

Ο Μπέρκλεϊ πρότεινε ότι ο Θεός είναι αυτός που προκαλεί τις αισθητηριακές μας εμπειρίες και όχι τα φυσικά αντικείμενα. Ο Θεός μάς έδωσε κανονικά διατεταγμένες αισθητηριακές εμπειρίες. Ο Θεός αντιλαμβάνεται το κάθε αντικείμενο συνεχώς κι έτσι ο κόσμος δεν παύει να υπάρχει όταν δεν τον αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι.

Όπως είδαμε ωστόσο στο Κεφάλαιο 1, η ύπαρξη του Θεού δεν μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη. Για πολλούς ανθρώπους η ύπαρξη των πραγματικών, φυσικών αντικειμένων αποτελεί μια υπόθεση που θα γινόταν πολύ ευκολότερα αποδεκτή ως εξήγηση για τα αίτια της εμπειρίας μας.

Ο ιδεαλιστής πιστεύει ότι, για να υπάρχει κάτι, πρέπει να γίνεται αντιληπτό. Ένας λόγος που οδηγεί σ' αυτή την πεποίθηση είναι ότι είναι λογικά αδύνατο να την ελέγξει οποιοσδήποτε για να δει αν ισχύει το αντίθετο. Κανείς δεν θα μπορούσε να παρατηρήσει αν η κιθάρα μου παύει να υπάρχει όταν δεν γίνεται αντιληπτή από κανέναν, μιας και, για να γίνει αυτή η παρατήρηση, θα έπρεπε από κάποιον να γίνει αντιληπτή. Ακόμα όμως κι αν αυτό ισχύει, υπάρχουν πάρα πολλά στοιχεία που υποδηλώνουν το γεγονός ότι η κιθάρα μου πράγματι συνεχίζει να υπάρχει όταν δεν γίνεται αντιληπτή από κανέναν. Η απλούστερη εξήγηση στο γιατί η κιθάρα μου βρίσκεται ακόμα ακουμπισμένη στον τοίχο όταν ξυπνώ το πρωί είναι ότι δεν την έχει μετακινήσει, δανειστεί ή κλέψει κανείς και ότι συνέχισε να υπάρχει απαρατήρητη κατά τη διάρκεια της νύχτας. Η θεωρία της φαινομενοκρατίας αποτελεί μια εξέλιξη του ιδεαλισμού που λαμβάνει υπόψη αυτή την ιδιαίτερα πειστική υπόθεση.

Φαινομενοκρατία

Όπως ο ιδεαλισμός, έτσι και η φαινομενοκρατία είναι μια θεωρία αντίληψης που βασίζεται στην ιδέα ότι άμεση πρόσβαση έχουμε μόνο στην αισθητηριακή εμπειρία και ποτέ στον εξωτερικό κόσμο.

Η διαφορά της με τον ιδεαλισμό βρίσκεται στην ερμηνεία των φυσικών αντικειμένων. Ενώ οι ιδεαλιστές ισχυρίζονται ότι η ιδέα που έχουμε για τα φυσικά αντικείμενα αποτελεί τη συντομογραφία μιας ομάδας αισθητηριακών εμπειριών, οι υποστηρικτές της φαινομενοκρατίας, όπως ο Τζον Στιούαρτ Μιλλ, θεωρούν ότι τα φυσικά αντικείμενα μπορούν να οριστούν καθαρά ως δομές πραγματικών και πιθανών εμπειριών. Η πιθανότητα της αισθητηριακής αντίληψης της κιθάρας μου συνεχίζει να υφίσταται ακόμα και στην περίπτωση που εγώ δεν την κοιτάζω και δεν την αγγίζω.

Οι υποστηρικτές της φαινομενοκρατίας πιστεύουν ότι όλες οι περιγραφές φυσικών αντικειμένων μπορούν να μεταφραστούν σε περιγραφές πραγματικών ή υποθετικών αισθητηριακών εμπειριών.

Ο οπαδός της φαινομενοκρατίας μοιάζει με κάποιον που έχει παγιδευτεί στον προσωπικό του κινηματογράφο και παρακολουθεί ταινίες. Όμως, σε αντίθεση με τον ιδεαλιστή, που πιστεύει ότι τα πράγματα που απεικονίζονται στην οθόνη παύουν να υπάρχουν όταν η προβολή σταματά, ο υποστηρικτής της φαινομενοκρατίας θεωρεί ότι αυτά τα αντικείμενα συνεχίζουν να υπάρχουν ως πιθανές εμπειρίες, παρ' όλο που δεν προβάλλονται στην οθόνη τη συγκεκριμένη στιγμή.

Εκτός αυτού, ο οπαδός της φαινομενοκρατίας πιστεύει ότι όλα όσα εμφανίζονται ή είναι πιθανόν να εμφανιστούν στην οθόνη μπορούν να προσδιοριστούν στη γλώσσα της αισθητηριακής εμπειρίας χωρίς καμία αναφορά σε φυσικά αντικείμενα.

Η φαινομενοκρατία έχει δεχτεί τις παρακάτω επικρίσεις.

Κριτική της φαινομενοκρατίας

Δυσκολία στην περιγραφή αντικειμένων

Είναι εξαιρετικά περίπλοκο να διατυπώσει κανείς μια πρόταση για ένα φυσικό αντικείμενο, όπως «η κιθάρα μου είναι ακουμπισμένη στον τοίχο του υπνοδωματίου μου και δεν τη βλέπει κανείς», αποκλειστικά από την άποψη της αισθητηριακής εμπειρίας. Όλες οι προσπάθειες, μάλιστα, που έχουν γίνει για να περιγραφεί κάποιο φυσικό αντικείμενο μ' αυτό τον τρόπο ήταν αποτυχημένες.

Η Αυτοκρατία και το Επιχείρημα της Προσωπικής Γλώσσας

Η φαινομενοκρατία, όπως και ο ιδεαλισμός, φαίνεται να οδηγεί στην αυτοκρατία (σολιψισμό). Οι άλλοι άνθρωποι αποτελούν απλώς πραγματικές ή πιθανές αισθητηριακές εμπειρίες που πιθανόν έχω. Έχουμε ήδη εξετάσει αρκετά αντεπιχειρήματα στο σολιψισμό. Το Επιχείρημα της Προσωπικής Γλώσσας, ένα επιχείρημα που χρησιμοποίησε αρχικά ο Λούντβικ Βιτγκενστάιν [Ludwig Wittgenstein] (1889-1951) στο βιβλίο του *Φιλοσοφικές αναζητήσεις* [Philosophical Investigations] προσφέρει μια ακόμα αντίρρηση σ' αυτή την πλευρά της φαινομενοκρατίας.

Η φαινομενοκρατία αποδέχεται ότι ο κάθε άνθρωπος μπορεί ν' αναγνωρίσει και να προσδιορίσει συγκεκριμένες εντυπώσεις αποκλειστικά με βάση τις δικές του άμεσες εμπειρίες. Αυτή η αναγνώριση και επαναγνώριση των εντυπώσεων βασίζεται στην προσωπική εμπειρία, όχι στην ύπαρξη κοινών για όλους φυσικών αντικειμένων. Το Επιχείρημα της Προσωπικής Γλώσσας αποδεικνύει ότι ένας τέτοιος προσωπικός προσδιορισμός και επαναγνώριση των εντυπώσεων είναι αδύνατο να γίνει και, επομένως, αντικρούει τη φαινομενοκρατία.

Ο Βίγκενστοϊν.

Όλες οι γλώσσες βασίζονται σε κανόνες και οι κανόνες βασίζονται στο ότι υπάρχουν τρόποι να ελέγξει κανείς την πιστή εφαρμογή τους. Ας υποθέσουμε τώρα ότι ένας οπαδός της φαινομενοκρατίας βιώνει μια εντύπωση «κόκκινου». Πώς μπορεί να ελέγξει ότι αυτή η εντύπωση είναι το ίδιο χρώμα με τ' άλλα που έχει ονομάσει «κόκκινα»; Δεν υπάρχει τρόπος να το ελέγξει αυτό, μιας και για τον οπαδό της φαινομενοκρατίας δεν υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο να είναι πράγματι «κόκκινο» και στο να πιστεύει εκείνος ότι είναι «κόκκινο».

Είναι σαν να προσπαθεί κάποιος να θυμηθεί την ώρα άφιξης κάποιου τρένου και να είναι αναγκασμένος να επιβεβαιώσει αυτή τη μνήμη σε σχέση με τον εαυτό της, και όχι σε σχέση με τον πραγματικό πίνακα των δρομολογίων. Πρόκειται για προσωπικό, όχι καθολικό έλεγχο και δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να βεβαιώσει ότι η καθολική χρήση της λέξης «κόκκινο» είναι η σωστή.

Επομένως η παραδοχή ότι ο υποστηρικτής της φαινομενοκρατίας θα μπορούσε να περιγράψει την εμπειρία του σε μια γλώσσα που αυτοεπικυρώνεται είναι λανθασμένη.

Αιτιοκρατικός ρεαλισμός

Ο αιτιοκρατικός ρεαλισμός δέχεται ότι αίτιο των αισθητηριακών μας εμπειριών είναι τα φυσικά αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου. Ο αιτιοκρατικός ρεαλισμός θεωρεί ως σημείο εκκίνησης την παρατήρηση ότι η βασική βιολογική λειτουργία των αισθήσεών μας είναι να μας βοηθούν ν' αναγνωρίζουμε το περιβάλλον μας. Μέσω των αισθήσεών μας αποκτάμε πεποιθήσεις σχετικά με το περιβάλλον μας.

Σύμφωνα με τον αιτιοκρατικό ρεαλισμό, όταν βλέπω την κιθάρα μου, αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα είναι ότι οι ακτίνες του φωτός που αντανακλώνται στην κιθάρα πίπτουν πάνω στον αμφιβληστροειδή μου και προκαλούν ένα ερέθισμα στον

εγκέφαλό μου. Αυτό με οδηγεί στην απόκτηση ορισμένων πεποιθήσεων γι' αυτό που βλέπω. Η εμπειρία της απόκτησης των πεποιθήσεων αποτελεί την εμπειρία της οπτικής επαφής με την κιθάρα μου.

Σημαντική είναι και η πορεία μέσω της οποίας αποκτάμε αυτές τις αντιληπτικές εμπειρίες. Δεν αρκεί μια οποιαδήποτε πορεία. Για να δω πραγματικά την κιθάρα μου, βασική σημασία έχει ν' αποτελεί η κιθάρα μου το αίτιο των πεποιθήσεων που αποκτώ γι' αυτήν. Η ορθή αιτιοκρατική σχέση προκειμένου να δω είναι αυτή που προκαλείται από ένα αντικείμενο που αντανακλά τις ακτίνες του φωτός στον αμφιβληστροειδή μου και η επακόλουθη επεξεργασία αυτής της πληροφορίας μέσα στον εγκέφαλό μου. Αν, για παράδειγμα, βρισκόμουν υπό την επήρεια ναρκωτικών και είχα απλώς παραισθήσεις, δεν θα έβλεπα την κιθάρα μου. Το ναρκωτικό και όχι η κιθάρα θα αποτελούσε το αίτιο των πεποιθήσεών μου.

Η όραση αφορά περισσότερο τη συλλογή πληροφοριών σχετικά με το περιβάλλον μου παρά την παραγωγή διανοητικών απεικονίσεων οποιουδήποτε είδους. Όπως και ο απεικονιστικός ρεαλισμός, ο αιτιοκρατικός ρεαλισμός δέχεται ότι υπάρχει πράγματι εξωτερικός κόσμος που συνεχίζει να υφίσταται, ανεξάρτητα αν κάποιος τον βιώνει ή όχι. Δέχεται επίσης ότι οι πεποιθήσεις που αποκτάμε μέσω των αισθητήριων οργάνων μας είναι σε γενικές γραμμές ορθές, γι' αυτό, ως αποτέλεσμα της φυσικής επιλογής στην πορεία της εξέλιξης, έχουν γίνει οι αισθητηριακοί μας δέκτες αυτό που είναι. Τείνουν να μας δίνουν αξιόπιστες πληροφορίες για το περιβάλλον μας.

Άλλο ένα μεγάλο πλεονέκτημα του αιτιοκρατικού ρεαλισμού σε σχέση με τις αντίπαλες αντιληπτικές θεωρίες είναι ότι μπορεί εύκολα να εξηγήσει το γεγονός ότι οι υπάρχουσες γνώσεις μας επηρεάζουν αυτό που αντιλαμβανόμαστε. Όταν προσλαμβάνουμε πληροφορίες, το σύστημα ταξινόμησης, οι γνώσεις που έχουμε, επηρεάζουν άμεσα το πώς αντιμετωπίζουμε την εισερχόμενη πληροφορία και τι επιλέγουμε και ερμηνεύουμε ως χρήσιμο. Θα

επιστρέψουμε σ' αυτό στο υποκεφάλαιο για την «Παρατήρηση», στο επόμενο κεφάλαιο.

Κριτική του αιτιοκρατικού ρεαλισμού

Η εμπειρία της όρασης

Η βασικότερη κριτική εναντίον του αιτιοκρατικού ρεαλισμού είναι ότι δεν λαμβάνει επαρκώς υπόψη τι ακριβώς σημαίνει το να βλέπεις κάτι, την ποιοτική άποψη της όρασης. Υποβιβάζει την αντιληπτική εμπειρία σε μια μορφή συλλογής πληροφοριών. Ο αιτιοκρατικός ρεαλισμός, ωστόσο, είναι η πιο ικανοποιητική αντιληπτική θεωρία μέχρι σήμερα.

Θεωρεί δεδομένο τον πραγματικό κόσμο

Ο αιτιοκρατικός ρεαλισμός δέχεται ότι υπάρχει πραγματικός κόσμος που υφίσταται ανεξάρτητα από το αν οι άνθρωποι τον αντιλαμβάνονται ή όχι. Αυτό είναι γνωστό ως μεταφυσική παραδοχή, με άλλα λόγια, είναι μια παραδοχή που αφορά τη φύση της πραγματικότητας. Κάποιος που έχει ιδεαλιστικές τάσεις θα θεωρούσε αυτή τη μεταφυσική παραδοχή αβάσιμη. Μιας και οι περισσότεροι από μας, όμως, πιστεύουν βαθιά ότι υπάρχει πραγματικός κόσμος που υφίσταται ανεξάρτητα από μας, αυτή η παραδοχή μπορεί να θεωρηθεί περισσότερο ως σημείο υπεράσπισης του αιτιοκρατικού ρεαλισμού, παρά ως επίκρισή του.

Συμπέρασμα

Σ' αυτό το κεφάλαιο αναλύσαμε ορισμένες από τις σπουδαιότερες φιλοσοφικές θεωρίες για τον εξωτερικό κόσμο και τη σχέ-

ση μας μαζί του. Το επόμενο κεφάλαιο ασχολείται αποκλειστικά μ' ένα συγκεκριμένο τρόπο που έχουμε για να κάνουμε διαπιστώσεις για τον κόσμο. Με την επιστημονική έρευνα.

Άλλα αναγνώσματα

- Ο Ρενάτος Καρτέσιος παρουσιάζει τα σκεπτικιστικά επιχειρήματά του στον πρώτο από τους *Στοχασμούς* του (*Méditations*) και το επιχείρημα του *Je pense, donc je suis* στην αρχή του δεύτερου. Υπάρχουν και τα δύο στο *Discourse On Method and the Meditations* (London: Penguin Classics, 1968).
- Η καλύτερη πέρα από κάθε σύγκριση σύντομη εισαγωγή στη φιλοσοφία του Καρτέσιου είναι η συνέντευξη του Bernard Williams που βρίσκεται μέσα στο *The Great Philosophers*, που έχει επιμεληθεί ο Bryan Magee (Oxford: Oxford University Press, 1987), ένα βιβλίο που έχω ήδη προτείνει.
- *The British Empiricists* του Stephen Priest (London: Penguin, 1990): Άλλο ένα βιβλίο που πρότεινα στην Εισαγωγή μου και περιλαμβάνει αναλύσεις πολλών από τα θέματα του παρόντος κεφαλαίου.
- *Introduction to the Theory of Knowledge* των D. J. O'Connor και Brian Carr (Brighton: Harvester, 1982): Πρόκειται για μια χρήσιμη εισαγωγή σ' αυτό τον τομέα, όπως και το *The Problem of Knowledge* του A. J. Ayer (London: Penguin, 1956).
- Το *The Problems of Philosophy* του Bertrand Russell (Oxford: Oxford University Press, 1912) είναι ένα βιβλίο που αξίζει ακόμα και σήμερα να διαβαστεί. Πρόκειται για μια σύντομη εισαγωγή στη φιλοσοφία που επικεντρώνεται σε επιστημολογικά ερωτήματα και που περιλαμβανόταν στην προτεινόμενη βιβλιογραφία για όλους όσοι σκόπευαν να μελετήσουν φιλοσοφία στο πανεπιστήμιο ολόκληρο σχεδόν τον αιώνα.

Η Επιστήμη

Η επιστήμη μάς έχει δώσει τη δυνατότητα να στείλουμε ανθρώπους στο φεγγάρι, να θεραπεύσουμε τη φυματίωση, να κατασκευάσουμε την ατομική βόμβα, το αυτοκίνητο, το αεροπλάνο, την τηλεόραση, τους υπολογιστές και πολλά άλλα μηχανήματα που άλλαξαν τη φύση της καθημερινής μας ζωής. Η επιστημονική μέθοδος αναγνωρίζεται γενικά ως ο αποτελεσματικότερος τρόπος που έχουμε για ν' ανακαλύπτουμε το φυσικό κόσμο και να προβλέπουμε τη συμπεριφορά του. Δεν ήταν όλες οι επιστημονικές ανακαλύψεις ευεργετικές για τον άνθρωπο. Είναι προφανές ότι η επιστημονική πρόοδος χρησιμοποιήθηκε τόσο για να καταστρέψει όσο και για να βελτιώσει τη ζωή των ανθρώπων. Εντούτοις, θα ήταν δύσκολο να αρνηθεί κανείς την επιτυχημένη διαχείριση του φυσικού κόσμου που η επιστήμη έχει φέρει εις πέρας.

Η επιστήμη έχει να παρουσιάσει αποτελέσματα, ενώ η μαγανεία, η μαγεία, οι προλήψεις και η λαϊκή παράδοση λίγα έχουν να παρουσιάσουν υπέρ τους σε σύγκριση μ' αυτήν.

Η επιστημονική μέθοδος αποτέλεσε μεγάλη πρόοδο σε σχέση με παλαιότερους τρόπους απόκτησης γνώσεων. Ιστορικά, η επιστήμη αντικατέστησε την «αλήθεια της αυθεντίας». Η φράση «αλήθεια της αυθεντίας» σήμαινε την παραδοχή των απόψεων που παρείχαν οι διάφορες σημαντικές «αυθεντίες», συγκεκριμένα, τα εναπομείναντα έργα του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.) και οι διδασκαλίες της Εκκλησίας, όχι εξαιτίας των ίδιων των ισχυρισμών, αλλά εξαιτίας της πηγής των ισχυρισμών αυτών.

Η επιστήμη, αντίθετα, έδωσε έμφαση στην ανάγκη της διεξαγωγής πειραμάτων και στη λεπτομερή παρατήρηση των αποτελεσμάτων πριν γίνει οποιοσδήποτε ισχυρισμός αποδεκτός με βεβαιότητα.

Τι είναι όμως η επιστημονική μέθοδος; Είναι πράγματι τόσο αξιόπιστη όσο μας έχουν μάθει να πιστεύουμε συνήθως; Πώς προοδεύει η επιστήμη;

Αυτού του είδους τα ερωτήματα θέτουν οι φιλόσοφοι της επιστήμης. Εδώ θα εξετάσουμε ορισμένα γενικότερα ερωτήματα σχετικά με τη φύση της επιστημονικής μεθόδου.

Η κοινή άποψη για την επιστημονική μέθοδο

Μια απλή, αλλά ευρύτατα διαδεδομένη, άποψη για την επιστημονική μέθοδο είναι η ακόλουθη:

Ο επιστήμονας ξεκινά κάνοντας πολυάριθμες παρατηρήσεις σχετικά με κάποια πτυχή του κόσμου. Σχετικά με τα αποτελέσματα της αύξησης της θερμοκρασίας του νερού, για παράδειγμα. Αυτές οι παρατηρήσεις πρέπει να είναι όσο το δυνατόν αντικειμενικές. Ο επιστήμονας έχει ως στόχο του να είναι αμερόληπτος και απροκατάληπτος στην καταγραφή των δεδομένων. Μόλις ο επιστήμονας συγκεντρώσει μεγάλο όγκο δεδομένων που βασίζονται στην παρατήρηση, το επόμενο στάδιο είναι να δημιουργήσει μια θεωρία που να επεξηγεί τη διάταξη της μορφής των

αποτελεσμάτων. Αυτή η θεωρία, αν είναι καλή θεωρία, από τη μια μεριά θα επεξηγεί τι συμβαίνει και από την άλλη θα προβλέπει τι πρόκειται να γίνει στο μέλλον.

Αν τα αναμενόμενα αποτελέσματα δεν ταιριάζουν ακριβώς με τις προβλέψεις, τότε ο επιστήμονας συνήθως τροποποιεί τη θεωρία ώστε να εναρμονίζεται μ' αυτά. Επειδή στο φυσικό κόσμο υπάρχει μεγάλη κανονικότητα, οι επιστημονικές προβλέψεις μπορεί να είναι ιδιαίτερα ακριβείς.

Για παράδειγμα, λοιπόν, αν ο επιστήμονας αρχίσει να θερμαίνει νερό στους 100 βαθμούς Κελσίου, υπό κανονικές συνθήκες, θα παρατηρήσει ότι το νερό αρχίζει να βράζει και να εξατμίζεται. Μπορεί κατόπιν να κάνει περαιτέρω παρατηρήσεις για τη συμπεριφορά του νερού σε διαφορετικές θερμοκρασίες και πιέσεις. Βασισμένος σ' αυτές τις παρατηρήσεις, ο επιστήμονας θα προτείνει μια θεωρία για το σημείο βρασμού του νερού σε σχέση με τη θερμοκρασία και την πίεση.

Αυτή η θεωρία δεν θα επεξηγεί μόνο τις συγκεκριμένες παρατηρήσεις που έτυχε να κάνει ο επιστήμονας, αλλά επίσης, αν είναι καλή θεωρία, θα επεξηγεί και θα προβλέπει όλες τις μελλοντικές παρατηρήσεις για τη συμπεριφορά του νερού σε διαφορετικές θερμοκρασίες και πιέσεις. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, η επιστημονική μέθοδος ξεκινά με παρατήρηση, περνά στη θεωρία και τελικά συνθέτει μια γενίκευση (ή σταθερό κανόνα) με δυνατότητα πρόβλεψης. Η γενίκευση, αν είναι καλή γενίκευση, θα θεωρηθεί νόμος της φύσης. Η επιστήμη παρουσιάζει αντικειμενικά αποτελέσματα τα οποία μπορούν να επιβεβαιωθούν από οποιονδήποτε θελήσει να κάνει την προσπάθεια και να επαναλάβει τα αρχικά πειράματα.

Αυτή η άποψη για την επιστημονική μέθοδο είναι παραδόξως εξαιρετικά διαδεδομένη, ακόμα και μεταξύ επιστημόνων εν ενεργεία. Κι όμως, αφήνει πολλά και ποικίλα κενά. Το σημαντικότερο απ' αυτά είναι η παραδοχή της ως προς τη φύση της παρατήρησης και τα επαγωγικά επιχειρήματα.

Κριτική της κοινής άποψης

Παρατήρηση

Όπως είδαμε, η κοινή άποψη για την επιστημονική μέθοδο υποστηρίζει ότι οι επιστήμονες ξεκινούν κάνοντας αμερόληπτες παρατηρήσεις πριν διατυπώσουν τις θεωρίες που επεξηγούν αυτές τις παρατηρήσεις. Ωστόσο αυτή η περιγραφή της πραγματικής ουσίας της παρατήρησης είναι ανακριβής. Η κοινή άποψη θεωρεί δεδομένο ότι οι γνώσεις και οι προσδοκίες μας δεν επηρεάζουν τις παρατηρήσεις μας, ότι είναι δυνατόν η παρατήρηση να είναι εντελώς απαλλαγμένη από προκαταλήψεις.

Όπως ανέφερα στο προηγούμενο κεφάλαιο μιλώντας για την αντίληψη, όταν βλέπουμε κάτι δεν σημαίνει ότι απλώς καταγράφεται μια εικόνα στον αμφιβληστροειδή μας ή, όπως το έθεσε ο φιλόσοφος Ν. Ρ. Χάνσον [N. R. Hanson] (1924-1967), «Αυτό που βλέπω δεν αφορά μόνον ό,τι πίπτει στο βολβό του ματιού μου». Οι γνώσεις και οι προσδοκίες μας γι' αυτό που είναι πιθανό να δούμε επηρεάζουν αυτό που πραγματικά βλέπουμε. Όταν, λόγω χάριν, κοιτάζω τα καλώδια ενός τηλεφωνικού κέντρου βλέπω ένα χαοτικό σύμπλεγμα από χρωματιστά σύρματα. Ένας ηλεκτρονικός της τηλεφωνικής εταιρείας, κοιτάζοντας το ίδιο πράγμα, θα έβλεπε τη διάταξη των τηλεφωνικών συνδέσεων, και ούτω καθεξής. Το γνωστικό πλαίσιο του ηλεκτρονικού της τηλεφωνικής εταιρείας επηρεάζει αυτό που βλέπει στην πραγματικότητα. Δεν είναι ότι ο ηλεκτρονικός κι εγώ έχουμε την ίδια οπτική εμπειρία, την οποία ερμηνεύουμε αργότερα διαφορετικά. Η οπτική εμπειρία, όπως εμφανικά ισχυρίζεται η αντιληπτική θεωρία του αιτιοκρατικού ρεαλισμού, δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις πεποιθήσεις μας σχετικά μ' αυτό που βλέπουμε.

Άλλο ένα παράδειγμα σχετικό μ' αυτό το ζήτημα. Σκεφτείτε πόσο διαφορετικό είναι αυτό που βλέπει ένας εκπαιδευμένος φυσικός επιστήμονας κοιτάζοντας ένα ηλεκτρονικό μικροσκόπιο κι αυτό που θα έβλεπε ο άνθρωπος ενός προ-επιστημονικού πολιτι-

σμού κοιτάζοντας το ίδιο όργανο. Ο φυσικός θα κατανοούσε την αμοιβαία σχέση ανάμεσα στα διαφορετικά μέρη του οργάνου και θα μπορούσε να εκτιμήσει τη χρήση του και τις δυνατότητές του. Για τον άνθρωπο του προ-επιστημονικού πολιτισμού, θ' αποτελούσε μάλλον ένα ακατάληπτο συνονθύλευμα από κομμάτια μετάλλου και καλώδια άσχετα μεταξύ τους, μυστηριωδώς συναρμολογημένα.

Υπάρχουν βέβαια πολλά κοινά σημεία σ' αυτό που βλέπουν οι θεατές της ίδιας σκηνής, διαφορετικά θα ήταν αδύνατο να υπάρξει επικοινωνία. Όμως η κοινή άποψη για την επιστημονική μέθοδο έχει την τάση να παραβλέπει ένα σημαντικό στοιχείο που αφορά την παρατήρηση. Αυτό που βλέπουμε δεν μπορεί να υποβιβαστεί στις απλές εικόνες που προβάλλονται στον αμφιβληστροειδή μας. Αυτό που συνήθως βλέπουμε εξαρτάται απ' αυτό που ονομάζεται «διανοητική προδιάθεση». Από τις γνώσεις και τις προσδοκίες μας και, σε τελική ανάλυση, την πολιτιστική μας ανατροφή.

Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι υπάρχουν ορισμένες παρατηρήσεις που αρνούνται πεισματικά να συμμορφωθούν με τις πεποιθήσεις μας. Παρ' όλο που ξέρω ότι το φεγγάρι δεν είναι καθόλου μεγαλύτερο όταν βρίσκεται χαμηλότερα στον ορίζοντα απ' ό,τι όταν βρίσκεται στο ζενίθ του, δεν μπορώ παρά να το δω ως μεγαλύτερο. Η αντιληπτική εμπειρία του φεγγαριού που έχω, σ' αυτή την περίπτωση, δεν επηρεάζεται από τις συνειδητές προϋπάρχουσες πεποιθήσεις μου. Είναι προφανές πως θα μπορούσα να πω ότι «φαίνεται μεγαλύτερο» και όχι ότι «είναι μεγαλύτερο», αυτό όμως εμπεριέχει θεωρητικοποίηση. Σ' αυτή την περίπτωση πάντως φαίνεται πως η αντιληπτική μου εμπειρία παραμένει ανεπηρέαστη από τις πεποιθήσεις μου. Αυτό φανερώνει ότι η σχέση ανάμεσα σ' αυτό που ξέρουμε και σ' αυτό που βλέπουμε δεν είναι τόσο ξεκάθαρη όσο υποθέτουμε μερικές φορές. Η προϋπάρχουσα γνώση δεν μας ωθεί πάντοτε να δούμε κάτι διαφορετικό. Δεν αποδυναμώνεται βέβαια το επιχείρημα εναντίον της κοινής άποψης για την επιστήμη, μιας και στις περισσότερες

περιπτώσεις αυτό που βλέπουμε επηρεάζεται όντως σημαντικά από τη διανοητική μας προδιάθεση.

Εκφορά των παρατηρήσεων

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό της παρατήρησης σε επιστημονικό πλαίσιο που η κοινή άποψη παραβλέπει είναι η φύση της εκφοράς των παρατηρήσεων. Ο επιστήμονας πρέπει να εκφράσει τις συγκεκριμένες παρατηρήσεις χρησιμοποιώντας το λόγο. Όμως η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο επιστήμονας για να μετατρέψει αυτές τις παρατηρήσεις σε εκφορά τού λόγου εμπεριέχει πάντοτε θεωρητικές παραδοχές. Δεν υπάρχει αυτό που λέμε εντελώς ουδέτερη εκφορά των παρατηρήσεων.

Η εκφορά των παρατηρήσεων είναι «πνιγμένη στη θεωρία». Για παράδειγμα, ακόμα και μια καθημερινή εκφορά όπως «Έπιασε το γυμνό καλώδιο κι έπαθε ηλεκτροπληξία» θεωρεί δεδομένο ότι υπάρχει κάτι που ονομάζεται ηλεκτρισμός και που μπορεί να προκαλέσει τραυματισμό. Όταν ο ομιλητής χρησιμοποιεί τη λέξη «ηλεκτροπληξία», προϋποθέτει την ύπαρξη μιας ολόκληρης θεωρίας για τα αίτια του τραυματισμού του ανθρώπου που άγγιξε το καλώδιο.

Για να καταλάβει κανείς απόλυτα αυτή την εκφορά, σημαίνει ότι καταλαβαίνει επίσης θεωρίες που αφορούν τόσο τον ηλεκτρισμό όσο και τη φυσιολογία. Οι θεωρητικές παραδοχές εμπεριέχονται στον τρόπο περιγραφής του γεγονότος. Με άλλα λόγια, η εκφορά των παρατηρήσεων ταξινομεί την εμπειρία μας με συγκεκριμένο τρόπο, αυτός όμως δεν είναι ο μοναδικός τρόπος με τον οποίο μπορούμε να ταξινομήσουμε τις εμπειρίες μας.

Ουσιαστικά, ο τρόπος που εκφέρονται συνήθως οι παρατηρήσεις στο χώρο της επιστήμης, όπως για παράδειγμα «η μοριακή δομή του υλικού επηρεάστηκε από τη θερμότητα» προϋποθέτει την ύπαρξη αρκετά πολύπλοκων θεωριών. Η θεωρία πάντοτε προηγείται. Η κοινή άποψη για την επιστημονική μέθοδο είναι

πάντοτε εσφαλμένη στην υπόθεσή της ότι η αμερόληπτη παρατήρηση προηγείται πάντα της θεωρίας. Αυτό που βλέπει κανείς εξαρτάται συνήθως απ' αυτά που ξέρει και οι λέξεις που χρησιμοποιεί για να περιγράψει αυτό που βλέπει πάντα προϋποθέτουν την ύπαρξη κάποιας θεωρίας σχετικής με τη φύση αυτού που βλέπει. Πρόκειται για δύο αναπόφευκτα δεδομένα της φύσης της παρατήρησης που υποσκάπτουν την έννοια της αντικειμενικής, απροκατάληπτης, ουδέτερης παρατήρησης.

Επιλογή

Ένα τρίτο σημείο που αφορά την παρατήρηση είναι ότι οι επιστήμονες δεν «παρατηρούν» απλώς, καταγράφοντας όλες ανεξαιρέτως τις μετρήσεις όλων ανεξαιρέτως των φαινομένων. Αυτό θα ήταν κυριολεκτικά αδύνατο. Οι επιστήμονες επιλέγουν σε ποιες πλευρές μιας κατάστασης θα εστιάσουν το ενδιαφέρον τους. Και αυτή η επιλογή επίσης περιλαμβάνει αποφάσεις σχετικές με τη θεωρία.

Το Επαγωγικό Πρόβλημα

Μια άλλη αντίρρηση στην κοινή άποψη για την επιστημονική μέθοδο απορρέει από το γεγονός ότι βασίζεται στην επαγωγή περισσότερο, παρά στην παραγωγή. Η επαγωγή και η παραγωγή αποτελούν δυο διαφορετικούς τύπους επιχειρηματολογίας. Το επαγωγικό επιχείρημα αποτελείται από μια γενίκευση βασισμένη σ' έναν αριθμό εξειδικευμένων παρατηρήσεων. Αν, μετά από εκτεταμένες παρατηρήσεις των ζώων με τρίχωμα, έφτανα στο συμπέρασμα πως όλα τα ζώα με τρίχωμα είναι ζωοτόκα (γεννούν, δηλαδή, ζωντανά νεογνά και όχι αβγά), θα χρησιμοποιούσα ένα επαγωγικό επιχείρημα. Το παραγωγικό επιχείρημα, από την άλλη μεριά, ξεκινά με συγκεκριμένες συλλογιστικές προτάσεις,

ύστερα ακολουθεί μια λογική πορεία προκειμένου να φτάσει στο συμπέρασμα που συνάγεται απ' αυτές τις προτάσεις. Για παράδειγμα, ξεκινώντας από τις συλλογιστικές προτάσεις «Όλα τα πτηνά ανήκουν στο ζωικό βασίλειο» και «Οι κύκνοι είναι πτηνά» μπορώ, επομένως, να συμπεράνω ότι όλοι οι κύκνοι ανήκουν στο ζωικό βασίλειο. Αυτό είναι ένα παραγωγικό επιχειρήμα.

Τα παραγωγικά επιχειρήματα διακρίνονται από αληθοέπεια. Αυτό σημαίνει ότι, αν οι συλλογιστικές προτάσεις είναι αληθείς, τότε και τα συμπεράσματα πρέπει να είναι αληθή. Όταν βεβαιώνεις τις συλλογιστικές προτάσεις και διαψεύδεις το συμπέρασμα, έρχεσαι σε αντίφαση με τον εαυτό σου. Αν λοιπόν οι προτάσεις «Όλα τα πτηνά ανήκουν στο ζωικό βασίλειο» και «Οι κύκνοι είναι πτηνά» είναι και οι δύο αληθείς, τότε πρέπει επίσης να αληθεύει ότι όλοι οι κύκνοι ανήκουν στο ζωικό βασίλειο.

Αντίθετα, τα συμπεράσματα των επαγωγικών επιχειρημάτων με αληθείς συλλογιστικές προτάσεις μπορεί να είναι αληθή ή ψευδή. Παρ' όλο που όλες οι παρατηρήσεις των ζώων με τρίχωμα που έκανα ήταν ορθές και όλα τα ζώα ήταν ζωτόκα, το επαγωγικό μου συμπέρασμα, ότι τα ζώα με τρίχωμα είναι ζωτόκα μπορεί τελικά ν' αποδειχτεί ψευδές. Πράγματι, η ύπαρξη του ορνιθόρρυγχου πλατύποδα, ενός παράξενου ζώου με τρίχωμα που γεννάει αβγά, πιστοποιεί ότι πρόκειται για ψευδή γενίκευση.

Επαγωγικά επιχειρήματα χρησιμοποιούμε συνεχώς. Η επαγωγή είναι που μας κάνει να περιμένουμε ότι το μέλλον θα μοιάζει με το παρελθόν. Έχω πει καφέ πολλές φορές, αλλά δεν έχω πάθει ποτέ δηλητηρίαση, επομένως, με βάση τον επαγωγικό συλλογισμό, υποθέτω ότι ο καφές δεν θα με δηλητηριάσει ούτε και στο μέλλον. Η ημέρα ακολουθεί πάντα τη νύχτα, σύμφωνα με την εμπειρία μου, επομένως υποθέτω ότι έτσι θα συνεχίσει να γίνεται.

Έχω παρατηρήσει πολλές φορές ότι, αν σταθώ κάτω από τη βροχή, βρέχομαι, υποθέτω λοιπόν ότι το μέλλον θα μοιάζει με το παρελθόν και αποφεύγω όσο μπορώ να βρίσκομαι έξω όταν βρέχει. Όλα αυτά αποτελούν παραδείγματα επαγωγικής σκέψης. Ολόκληρη η ζωή μας βασίζεται στο γεγονός ότι η επαγωγή μας επι-

τρέπει να κάνουμε αρκετά αξιόπιστες προβλέψεις σχετικά με το περιβάλλον μας και τα πιθανά αποτελέσματα των πράξεών μας. Χωρίς την αρχή της επαγωγής, η αλληλεπίδραση με το περιβάλλον μας θα ήταν εντελώς χαοτική. Δεν θα μπορούσαμε να βασιστούμε πουθενά ώστε να υποθέσουμε ότι το μέλλον θα μοιάζει με το παρελθόν. Δεν θα ξέραμε αν το φαγητό που πρόκειται να καταναλώσουμε θα μας θρέψει ή θα μας δηλητηριάσει. Σε κάθε μας βήμα δεν θα ξέραμε αν το έδαφος θα μας στηρίξει ή αν θ' ανοίξει να μας καταπιεί, και ούτω καθεξής. Όλες οι προβλεπόμενες κανονικότητες του περιβάλλοντός μας θα μπορούσαν να αμφισβητηθούν.

Παρά τον τόσο ουσιαστικό ρόλο που παίζει η επαγωγή στη ζωή μας, αδιαμφισβήτητο γεγονός είναι ότι η αρχή της επαγωγής δεν είναι απόλυτα αξιόπιστη. Όπως είδαμε ήδη, μπορεί να μας οδηγήσει σε ψευδές συμπέρασμα στο ερώτημα αν όλα τα ζώα με τρίχωμα είναι ζωοτόκα. Τα συμπεράσματά της δεν είναι τόσο αξιόπιστα όσο αυτά που προέρχονται από παραγωγικά επιχειρήματα με αληθείς συλλογιστικές προτάσεις.

Επεξηγώντας αυτό το σημείο, ο Μπέρτραντ Ράσελ στο βιβλίο του *Προβλήματα της Φιλοσοφίας* [Problems of Philosophy] χρησιμοποίησε ως παράδειγμα ένα κοτόπουλο που ξυπνά κάθε πρωί με τη σκέψη ότι, όπως το τάισαν την προηγούμενη μέρα, έτσι θα το ταΐσουν και τη συγκεκριμένη μέρα. Ένα πρωί ξυπνά και ένας αγρότης του στρίβει το λαρύγγι. Το κοτόπουλο χρησιμοποίησε ένα επαγωγικό επιχειρήμα βασισμένο σε πολυάριθμες παρατηρήσεις. Μήπως, με το να στηριζόμαστε τόσο πολύ στην επαγωγή, φερόμαστε το ίδιο ανόητα μ' αυτό το κοτόπουλο; Πώς μπορεί να δικαιολογηθεί η εμπιστοσύνη που δείχνουμε στην επαγωγή; Αυτό είναι το λεγόμενο Επαγωγικό Πρόβλημα, ένα πρόβλημα που προσδιόρισε ο Ντέιβιντ Χιουμ στο βιβλίο του *Πραγματεία πάνω στην Ανθρώπινη Φύση* [Treatise Concerning Human Nature]. Πώς μπορούμε να δικαιολογήσουμε την εμπιστοσύνη που δείχνουμε σε μια τόσο αναξιόπιστη συλλογιστική μέθοδο; Αυτό το θέμα αφορά ιδιαίτερα τη φιλοσοφία της επιστήμης, επει-

δή η επαγωγή, τουλάχιστον ως προς την κοινή θεωρία που σκιαγραφήθηκε πιο πάνω, παίζει κρίσιμο ρόλο στην επιστημονική μέθοδο.

Μια άλλη πτυχή του Επαγωγικού Προβλήματος

Μέχρις εδώ αντιμετωπίσαμε το Επαγωγικό Πρόβλημα απλώς ως ένα ερώτημα που αφορά τη δικαιολόγηση των γενικεύσεων για το μέλλον με βάση το παρελθόν. Υπάρχει άλλη μια πτυχή του Επαγωγικού Προβλήματος που δεν έχουμε αγγίξει ακόμα. Πρόκειται για το γεγονός ότι υπάρχουν πολυάριθμες και πολύ διαφορετικές γενικεύσεις που θα μπορούσαμε να κάνουμε με βάση το παρελθόν, όλες σε λογική συμφωνία με τα διαθέσιμα στοιχεία. Αυτές οι διαφορετικές γενικεύσεις όμως οδηγούν σε εντελώς διαφορετικές προβλέψεις για το μέλλον. Ο σύγχρονος φιλόσοφος Νέλσον Γκούντμαν [Nelson Goodman] (1906-) καλύπτει επαρκώς το πρόβλημα στο παράδειγμά του για το «πρε». Αυτό το παράδειγμα μπορεί να μοιάζει ως τέχνασμα, αλλά επεξηγεί ένα σημαντικό θέμα.

Ο Γκούντμαν επινόησε τον όρο «πρε» για να αποκαλύψει αυτή τη δεύτερη πτυχή του Επαγωγικού Προβλήματος. Η λέξη «πρε» είναι μια πλασματική ονομασία χρώματος. Ένα αντικείμενο είναι πρε αν το εξετάσουμε πριν το έτος 2000 και βρούμε ότι είναι πράσινο ή αν δεν το εξετάσουμε μέχρι τότε, οπότε είναι μπλε. Έχουμε αρκετές εμπειρίες ώστε να θεωρήσουμε ότι η γενίκευση «Όλα τα σμαράγδια είναι πράσινα» είναι αληθής. Τα στοιχεία μας όμως συμφωνούν εξίσου λογικά και με την άποψη «Όλα τα σμαράγδια είναι πρε» (δεδομένου ότι οι παρατηρήσεις έγιναν όλες πριν το 2000). Όμως, αυτό που θα πούμε, ότι όλα τα σμαράγδια είναι πράσινα ή ότι είναι πρε, θα επηρεάσει τις προβλέψεις μας σχετικά με την παρατήρηση των σμαραγδιών μετά το 2000. Αν πούμε ότι όλα τα σμαράγδια είναι πρε, τότε προβλέπουμε ότι ορισμένα σμαράγδια που θα εξεταστούν μετά το έτος 2000 θα φαί-

νονται μπλε. Όσα έχουν εξεταστεί πριν το 2000 θα έχουν χρώμα πράσινο και όσα δεν έχουν εξεταστεί πριν το 2000 θα φαίνονται μπλε. Αν όμως πούμε, όπως είναι και το πιθανότερο, ότι όλα τα σμαράγδια είναι πράσινα, τότε σύμφωνα με την πρόβλεψή μας, θα φαίνονται όλα πράσινα, όποτε κι αν εξεταστούν.

Αυτό το παράδειγμα αποδεικνύει ότι οι προβλέψεις που κάνουμε με βάση την επαγωγή δεν είναι οι μοναδικές που θα μπορούσαμε να κάνουμε χρησιμοποιώντας τα διαθέσιμα στοιχεία. Έτσι λοιπόν, όχι μόνο φτάνουμε στο συμπέρασμα ότι οι προβλέψεις που κάνουμε με βάση την επαγωγή δεν είναι εκατό τοις εκατό αξιόπιστες, αλλά επίσης ότι δεν είναι καν οι μοναδικές προβλέψεις σε λογική ακολουθία με τα στοιχεία που έχουμε συγκεντρώσει.

Προσπάθειες επίλυσης του Επαγωγικού Προβλήματος

Φαίνεται να λειτουργεί

Ως απάντηση στο Επαγωγικό Πρόβλημα θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι αυτή η πίστη στην επαγωγή είναι όχι μόνο διαδεδομένη, αλλά και σχετικά αποδοτική. Τις περισσότερες φορές αποτελεί έναν εξαιρετικά χρήσιμο τρόπο ν' ανακαλύπτουμε κανονικότητες στο φυσικό κόσμο και να προβλέπουμε τη μελλοντική συμπεριφορά του. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, η επιστήμη έχει δώσει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να στείλει άλλους ανθρώπους στο φεγγάρι. Αφού η επιστήμη βασίζεται στην αρχή της επαγωγής, έχουμε άφθονα στοιχεία ότι η πίστη μας στην επαγωγή είναι δικαιολογημένη. Φυσικά, υπάρχει πάντοτε η πιθανότητα να μην ανατείλει ο ήλιος το πρωί ή ξυπνώντας αύριο να μας στρίψει κάποιος το λαρύγγι, σαν το κοτόπουλο, πάντως η επαγωγή είναι η καλύτερη μέθοδος που έχουμε. Δεν υπάρχει άλλος τύπος επιχειρήματος που να μας βοηθά να προβλέψουμε το μέλλον καλύτερα από την αρχή της επαγωγής.

Μια αντίρρηση σ' αυτή την υπεράσπιση της επαγωγικής αρχής είναι ότι και η ίδια η υπεράσπισή της βασίζεται στην επαγωγή. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για ένα επιχείρημα που κινείται σε φαύλο κύκλο. Το επιχείρημα καταλήγει στον ισχυρισμό ότι, εφόσον η επαγωγή έχει αποδειχτεί επιτυχής με διάφορους τρόπους στο παρελθόν, θα συνεχίσει να αποδεικνύεται επιτυχής και στο μέλλον. Και αυτή η γενίκευση όμως επίσης βασίζεται σ' έναν αριθμό περιπτώσεων όπου η επαγωγή λειτούργησε σωστά και άρα αποτελεί και η ίδια επαγωγικό επιχείρημα. Ένα επαγωγικό επιχείρημα δεν μπορεί ν' αποτελέσει επαρκή δικαιολόγηση της επαγωγής. Αυτό θα ήταν σοφιστεία, θα προϋπέθετε αυτό ακριβώς που προσπαθεί ν' αποδείξει, συγκεκριμένα ότι η επαγωγή είναι δικαιολογημένη.

Εξέλιξη

Οι καθολικές προτάσεις, οι προτάσεις δηλαδή που ξεκινούν με το «Όλα...», όπως «Όλοι οι κύκνοι είναι λευκοί» θεωρούν δεδομένο πως υπάρχουν ομοιότητες ανάμεσα στα πράγματα που τοποθετούνται στην ίδια ομάδα. Σ' αυτή την περίπτωση πρέπει να υπάρχει κάποιο χαρακτηριστικό κοινό σε όλους τους κύκνους ξεχωριστά, έτσι ώστε να έχει νόημα η ομαδοποίησή τους. Όπως είδαμε στην περίπτωση του «πρε», ωστόσο, δεν υπάρχει ένας μόνο τρόπος που πρέπει ν' ακολουθήσουμε προκειμένου να ταξινομήσουμε τα πράγματα που απαντάμε στον κόσμο και τις ιδιότητες που τους αποδίδουμε. Είναι πιθανό ότι, αν προσγειώνονταν εξωγήινοι στη γη, θα χρησιμοποιούσαν πολύ διαφορετικές κατηγορίες απ' αυτές που χρησιμοποιούμε εμείς και, με βάση αυτές, θα έκαναν πολύ διαφορετικές επαγωγικές προβλέψεις απ' αυτές που κάνουμε εμείς.

Παρ' όλα αυτά, όπως μας δείχνει το παράδειγμα του «πρε», ορισμένες γενικεύσεις μάς έρχονται πιο φυσικά σε σχέση με άλλες. Η πιο αληθοφανής εξήγηση γι' αυτό βρίσκεται στην εξέλι-

ξη: τα ανθρώπινα όντα γεννιούνται με ομάδες κατηγοριών γενετικά προκαθορισμένες, στις οποίες εμείς προσαρμόζουμε τις εμπειρίες μας.

Έχουμε φτάσει ως είδος, μέσω της φυσικής επιλογής, στο σημείο να τείνουμε να κάνουμε επαγωγικές γενικεύσεις που προβλέπουν με αρκετή ακρίβεια τη συμπεριφορά του κόσμου που μας περιβάλλει. Αυτές οι τάσεις είναι που επικρατούν όταν κάνουμε επαγωγικούς συλλογισμούς: έχουμε μια φυσική ροπή να ομαδοποιούμε τις εμπειρίες μας μέσα στον κόσμο με τέτοιο τρόπο ώστε να καταλήγουμε σε αξιόπιστες προβλέψεις. Ανεξάρτητα από το αν αυτή η ερμηνεία δικαιολογεί την εμπιστοσύνη που δείχνουμε στην επαγωγή, μας παρέχει μια εξήγηση ως προς το γιατί εμπιστευόμαστε γενικότερα τα επαγωγικά επιχειρήματα και γιατί, συνήθως, έχουμε δίκιο.

Πιθανότητα

Άλλη μια απάντηση στο Επαγωγικό Πρόβλημα είναι η παραδοχή ότι, παρ' όλο που δεν μπορούμε να αποδείξουμε ότι το συμπέρασμα ενός επαγωγικού επιχειρήματος είναι εκατό τοις εκατό βέβαιο, μπορούμε εντούτοις να αποδείξουμε ότι έχει μεγάλες πιθανότητες να ευσταθεί. Οι λεγόμενοι φυσικοί νόμοι που ανακαλύπτει η επιστήμη δεν έχει αποδειχθεί ότι ισχύουν απόλυτα. Πρόκειται για γενικεύσεις που έχουν μεγάλες πιθανότητες να είναι αληθείς. Όσοι περισσότερες παρατηρήσεις κάνουμε για να επιβεβαιώσουμε αυτούς τους νόμους, τόσο αυξάνονται οι πιθανότητες να είναι αληθείς. Αυτή η απάντηση αναφέρεται ορισμένες φορές ως πιθανοκρατία. Δεν μπορούμε να πούμε με σιγουριά ότι ο ήλιος θ' ανατείλει αύριο, μπορούμε όμως, με βάση την επαγωγή, να κρίνουμε ότι υπάρχουν μεγάλες πιθανότητες γι' αυτό.

Εντούτοις, μια αντίρρηση σ' αυτό είναι ότι και η ίδια η πιθανότητα είναι κάτι που μπορεί ν' αλλάξει. Ο υπολογισμός των πιθανοτήτων που έχει ένα συμβάν να επαναληφθεί στο μέλλον βα-

σίζεται στο πόσο συχνά έχει συμβεί στο παρελθόν. Η μοναδική δικαιολογία όμως που έχουμε για να υποθέσουμε ότι η πιθανότητα θα συνεχίσει να υπάρχει και στο μέλλον είναι κι η ίδια επαγωγική. Πρόκειται λοιπόν για κυκλικό επιχειρήμα, εφόσον βασίζεται στην επαγωγή για να δικαιολογήσει την εμπιστοσύνη που δειχνουμε στην επαγωγή.

Θεωρία της Διάψευσης: εικασία και ανατροπή

Άλλος ένας τρόπος επίλυσης του Επαγωγικού Προβλήματος, τουλάχιστον όσον αφορά το θέμα της επιστημονικής μεθόδου, είναι να αρνηθεί κανείς ότι η επαγωγή αποτελεί τη βάση της επιστημονικής μεθόδου. Η Θεωρία της Διάψευσης, η φιλοσοφία της επιστήμης που ανέπτυξε μεταξύ άλλων και ο Καρλ Πόπερ [Karl Popper] (1902-1994), κάνει ακριβώς αυτό. Οι οπαδοί της θεωρίας της διάψευσης ισχυρίζονται ότι η κοινή άποψη για την επιστήμη είναι άστοχη. Οι επιστήμονες δεν ξεκινούν κάνοντας παρατηρήσεις, ξεκινούν με μια θεωρία. Οι επιστημονικές θεωρίες και οι λεγόμενοι φυσικοί νόμοι δεν αποτελούν ισχυρισμούς αλήθειας αλλά είναι μάλλον συλλογιστικές απόπειρες να δοθεί μια εξήγηση των διαφόρων πτυχών του φυσικού κόσμου. Είναι εικασίες. Καλά συναρμολογημένες υποθέσεις που σκοπό έχουν να βελτιώσουν προηγούμενες θεωρίες.

Οι εικασίες υποβάλλονται κατόπιν σε πειραματικές δοκιμές. Τα πειράματα όμως έχουν πολύ συγκεκριμένο στόχο. Γίνονται με την πρόθεση να αποδείξουν πως οι εικασίες είναι μάλλον ψευδείς, παρά πως είναι αληθείς. Η επιστήμη λειτουργεί προσπαθώντας περισσότερο να διαψεύσει θεωρίες, παρά να αποδείξει την ισχύ τους. Όποια θεωρία αποδεικνύεται αναληθής απορρίπτεται ή, στην καλύτερη περίπτωση, τροποποιείται.

Η επιστήμη λοιπόν προοδεύει μέσω της εικασίας και της ανατροπής. Για καμιά θεωρία δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι είναι απόλυτα αληθής: όλες οι θεωρίες μπορούν κατ' αρχήν να

διαψευσθούν. Αυτή η άποψη δείχνει να ταιριάζει με την προοδευτική πορεία που έχουμε δει ν' ακολουθεί η ιστορία της επιστήμης: η άποψη του Πτολεμαίου για το σύμπαν, που τοποθετούσε τη γη στο κέντρο του κόσμου, παραγκωνίστηκε από την άποψη του Κοπέρνικου. Η φυσική του Νεύτωνα παραγκωνίστηκε από τη φυσική του Αϊνστάιν.

Η διάψευση παρουσιάζει ένα τουλάχιστον μεγάλο πλεονέκτημα σε σχέση με την κοινή άποψη για την επιστήμη. Αυτό έγκειται στο γεγονός ότι μία και μόνη περίπτωση διάψευσης αρκεί για να αποδείξει πως η θεωρία δεν είναι ικανοποιητική, ενώ όσες παρατηρήσεις κι αν κάνουμε για να επιβεβαιώσουμε μια θεωρία δεν αρκούν ποτέ για να μας βεβαιώσουν εκατό τοις εκατό ότι η θεωρία θα ισχύει για όλες τις μελλοντικές παρατηρήσεις. Αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό των καθολικών προτάσεων. Όταν πω «Όλοι οι κύκνοι είναι λευκοί», αρκεί να φανεί ένας και μόνο μαύρος κύκνος για να καταρριφθεί η θεωρία μου. Μπορώ ωστόσο να παρατηρήσω δύο εκατομμύρια λευκούς κύκνους και ο επόμενος κύκνος που θα δω δεν αποκλείεται καθόλου να είναι μαύρος. Με άλλα λόγια, είναι πολύ ευκολότερο να αναιρέσει κανείς μια γενίκευση, παρά να αποδείξει την ισχύ της.

Διαψευσιμότητα

Η Θεωρία της Διάψευσης μας παρέχει επίσης έναν τρόπο να διακρίνουμε ανάμεσα στις χρήσιμες επιστημονικές υποθέσεις και στις υποθέσεις που είναι άσχετες με την επιστήμη. Ο έλεγχος της χρησιμότητας μιας θεωρίας βασίζεται στο βαθμό της δυνατότητας διάψευσής της.

Μια οποιαδήποτε θεωρία είναι άχρηστη για την επιστήμη, ουσιαστικά δεν αποτελεί καν επιστημονική υπόθεση, αν δεν υπάρχει καμιά παρατήρηση που να έχει πιθανότητες να τη διαψεύσει. Για παράδειγμα, μπορεί κανείς σχετικά εύκολα να επινοήσει πειράματα που θα διαψεύσουν την υπόθεση «Η βροχή στην Ισπα-

νία πέφτει κυρίως στις πεδιάδες», ενώ δεν υπάρχει κανένα πείραμα που να αποδεικνύει πως η πρόταση «είτε θα βρέξει σήμερα είτε όχι» είναι ψευδής. Η τελευταία πρόταση είναι εξ ορισμού αληθής και επομένως δεν αφορά καθόλου την εμπειρική παρατήρηση. Δεν αποτελεί επιστημονική υπόθεση.

Όσο μεγαλύτερη πιθανότητα διάψευσης έχει μια πρόταση, τόσο μεγαλύτερη είναι και η χρησιμότητά της για την επιστήμη. Πολλές προτάσεις εκφράζονται με τρόπο ασαφή, πράγμα που δημιουργεί δυσκολίες ως προς τον έλεγχο τους και την ερμηνεία των αποτελεσμάτων τους. Μια ξεκάθαρη, διαψεύσιμη πρόταση όμως, είτε θα αποδειχτεί πολύ γρήγορα ως ψευδής είτε θα προβάλει αντίσταση στις προσπάθειες διάψυσής της. Όπως και να 'χει, θα βοηθήσει στην πρόοδο της επιστήμης. Αν μπορεί να διαψευσθεί, θα συνεισφέρει προωθώντας την ανάπτυξη μιας υπόθεσης που δεν θα μπορεί να ανατραπεί τόσο εύκολα. Αν αποδειχτεί ότι δύσκολα διαψεύδεται, θα αποτελέσει μια πειστική θεωρία, την οποία θα πρέπει να βελτιώσουν νέες θεωρίες.

Αν εξετάσουμε προσεκτικά ορισμένες υποθέσεις που γενικότερα θεωρούνται επιστημονικές, θα διαπιστώσουμε ότι δεν μπορούν να ελεγχθούν. Δεν υπάρχει καμιά πιθανή παρατήρηση ικανή να τις διαψεύσει.

Ένα επίμαχο παράδειγμα παρουσιάζεται στην περίπτωση της ψυχανάλυσης. Ορισμένοι υποστηρικτές της Θεωρίας της Διάψευσης υποστήριζαν ότι πολλοί από τους ισχυρισμούς της ψυχανάλυσης είναι λογικά μη διαψεύσιμοι και επομένως μη επιστημονικοί. Αν ένας ψυχαναλυτής ισχυριστεί ότι το όνειρο κάποιου ασθενή του αφορά ουσιαστικά μια άλυτη σεξουαλική σύγκρουση που προέρχεται από την παιδική ηλικία του ασθενή, δεν υπάρχει καμία παρατήρηση ικανή να διαψεύσει αυτό τον ισχυρισμό. Αν ο ασθενής αρνηθεί ότι υπάρχει σύγκρουση, ο ψυχαναλυτής θα το θεωρήσει ως επιπλέον επιβεβαίωση ότι ο ασθενής κάτι απωθεί. Αν ο ασθενής παραδεχτεί ότι η ερμηνεία του ψυχαναλυτή είναι σωστή, τότε θα επιβεβαιώσει κι αυτός την υπόθεση.

Δεν υπάρχει λοιπόν τρόπος να διαψευσθεί ο ισχυρισμός, κ

έτσι δεν μπορεί να μας προσφέρει επιπλέον γνώσεις για τον κόσμο. Επομένως, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της Θεωρίας της Διάψευσης, πρόκειται για μια ψευδο-επιστημονική υπόθεση. Δεν είναι κατά κανένα τρόπο πραγματική επιστημονική υπόθεση. Εντούτοις, το γεγονός ότι μια θεωρία δεν είναι επιστημονική μ' αυτή την έννοια δεν συνεπάγεται ότι δεν έχει καμιά αξία. Ο Πόπερ πίστευε ότι πολλοί από τους ισχυρισμούς της ψυχανάλυσης ίσως αργότερα να μπορέσουν να ελεγχθούν, αλλά στην προ-επιστημονική μορφή τους δεν θα πρέπει να θεωρούνται επιστημονικές υποθέσεις.

Ο λόγος για τον οποίο θα πρέπει να αποφευχθούν οι υποθέσεις που δεν μπορούν να ελεγχθούν είναι ότι εμποδίζουν την πρόοδο της επιστήμης. Αν δεν υπάρχει πιθανότητα να ανατραπούν, τότε δεν υπάρχει τρόπος να αντικατασταθούν από μια καλύτερη θεωρία. Παρεμποδίζεται η διαδικασία της εικασίας και της ανατροπής, που αποτελεί χαρακτηριστικό της προόδου της επιστήμης. Η επιστήμη προοδεύει μέσα από τα λάθη. Προοδεύει μέσα από θεωρίες που διαψεύδονται και αντικαθίστανται από καλύτερες. Μ' αυτή την έννοια, υπάρχει στην επιστήμη μια δόση δοκιμής και λάθους. Οι επιστήμονες δοκιμάζουν μια υπόθεση, βλέπουν αν μπορούν να τη διαψεύσουν και, αν μπορούν, την αντικαθιστούν με μια καλύτερη, την οποία κατόπιν υποβάλλουν στην ίδια επεξεργασία. Οι υποθέσεις που αντικαθίστανται, τα λάθη δηλαδή, συνεισφέρουν όλες στη γενικότερη αύξηση των γνώσεών μας για τον κόσμο. Αντίθετα, οι θεωρίες που είναι λογικά μη διαψεύσιμες δεν έχουν να προσφέρουν πολλά, μ' αυτή τη μορφή, στον επιστήμονα.

Πολλές από τις πιο επαναστατικές επιστημονικές θεωρίες γεννήθηκαν από τολμηρές ευφάνταστες εικασίες. Η θεωρία του Πόπερ δίνει έμφαση στη δημιουργική φαντασία που χρειάζεται για να επινοηθούν νέες θεωρίες. Έτσι επεξηγεί με μεγαλύτερη αληθοφάνεια τη δημιουργικότητα της επιστήμης απ' ό,τι η κοινή άποψη, που παρουσιάζει τις επιστημονικές θεωρίες ως λογικές συνεπαγωγές κατόπιν παρατηρήσεων.

Κριτική της Θεωρίας της Διάψευσης

Ο ρόλος της επιβεβαίωσης

Μία κριτική της Θεωρίας της Διάψευσης είναι ότι δεν λαμβάνει υπόψη το ρόλο της επιβεβαίωσης των θεωριών στην επιστήμη. Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της στις προσπάθειες διάψευσης των υποθέσεων, υποβιβάζει τα αποτελέσματα των επιτυχημένων προβλέψεων βάσει των οποίων μια επιστημονική θεωρία θα γίνει αποδεκτή ή όχι.

Για παράδειγμα, αν η υπόθεσή μου είναι ότι η θερμοκρασία βρασμού του νερού ποικίλλει σε σταθερή αναλογία με την ατμοσφαιρική πίεση στην οποία διεξάγεται το πείραμα, αυτό θα μου επιτρέψει να κάνω μια σειρά προβλέψεων για τη θερμοκρασία βρασμού του νερού σε διάφορες πιέσεις. Μπορεί, λόγου χάριν, να με οδηγήσει στη σωστή πρόβλεψη ότι οι ορειβάτες δεν θα καταφέρουν να φτιάξουν καλό τσάι σε μεγάλο υψόμετρο, γιατί το νερό θα βράσει σε θερμοκρασία χαμηλότερη των 100 βαθμών Κελσίου κι έτσι το βράσιμο των φύλλων του τσαγιού δεν θα γίνει σωστά. Αν οι προβλέψεις μου αποδειχτούν ακριβείς, τότε αυτό θα συνεισφέρει θετικά στη θεωρία μου.

Η διάψευση που περιέγραψα παραπάνω αγνοεί αυτή την πλευρά της επιστήμης. Οι επιτυχείς προβλέψεις που βασίζονται σε υποθέσεις, ιδιαίτερα αν πρόκειται για ασυνήθιστες και πρωτότυπες υποθέσεις, παίζουν σημαντικό ρόλο στην επιστημονική εξέλιξη.

Αυτό δεν ανατρέπει τη Θεωρία της Διάψευσης. Η λογική ισχύς μίας και μοναδικής παρατήρησης που διαψεύδει παραμένει μεγαλύτερη από οποιοδήποτε αριθμό επιβεβαιωτικών παρατηρήσεων. Η Θεωρία της Διάψευσης, ωστόσο, χρειάζεται μια μικρή προσαρμογή έτσι ώστε να αναγνωρίσει το ρόλο που παίζει η επιβεβαίωση μιας υπόθεσης.

Ανθρώπινο λάθος

Η Θεωρία της Διάψευσης δείχνει να συνηγορεί στην ανατροπή μιας θεωρίας με βάση μία και μοναδική περίπτωση που τη διαψεύδει.

Πρακτικά όμως οποιοδήποτε επιστημονικό πείραμα ή μελέτη εμπεριέχει πολλούς παράγοντες και συνήθως υπάρχει μεγάλο περιθώριο λάθους και παρερμηνείας των αποτελεσμάτων. Μπορεί να μη λειτουργούν σωστά τα μηχανήματα μέτρησης ή μπορεί οι μέθοδοι συγκέντρωσης των δεδομένων να αποδειχτούν αναξιόπιστες. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι οι επιστήμονες δεν πρέπει να επηρεάζονται τόσο εύκολα από μια παρατήρηση που δείχνει να υπονομεύει τη θεωρία.

Ο Πόπερ θα συμφωνούσε μ' αυτό. Δεν αποτελεί σοβαρό πρόβλημα για τη Θεωρία της Διάψευσης. Από την οπτική γωνία της λογικής είναι ξεκάθαρο ότι, κατ' αρχήν, μία και μοναδική περίπτωση διάψευσης θα μπορούσε να υπονομεύσει μια θεωρία. Ο Πόπερ όμως δεν ισχυρίζεται πως οι επιστήμονες εν ενεργεία θα έπρεπε απλώς να εγκαταλείπουν μια θεωρία αμέσως μόλις εμφανιστεί μια περίπτωση που φαίνεται να τη διαψεύδει. Θα πρέπει ν' αντιδρούν με σκεπτικισμό και να ερευνούν κάθε πιθανή πηγή λάθους.

Ιστορικά ανακριβής

Η Θεωρία της Διάψευσης αδυνατεί να εξηγήσει ικανοποιητικά πολλές από τις σημαντικότερες εξελίξεις στην ιστορία της επιστήμης. Η Επανάσταση του Κοπέρνικου, η αναγνώριση πως ο ήλιος βρίσκεται στο κέντρο του σύμπαντος και πως η γη και οι υπόλοιποι πλανήτες περιστρέφονται σε τροχιά γύρω του, αποτελεί παράδειγμα του γεγονότος ότι η παρουσία εμφανώς ανατρεπτικών δεδομένων δεν ανάγκασε τις μεγάλες προσωπικότητες να απορρίψουν τις υποθέσεις τους. Επέμειναν στις υποθέσεις τους

αψηφώντας τις αποδείξεις για το αντίθετο, οι οποίες, σύμφωνα με τα κριτήρια της εποχής, ήταν συντριπτικές. Οι αλλαγές στο μοντέλο της φύσης του σύμπαντος δεν επήλθαν μέσα από τη διαδικασία της εικασίας και της επακόλουθης ανατροπής. Χρειάστηκε να περάσουν αρκετοί αιώνες εξέλιξης της φυσικής ώσπου να μπορέσει η θεωρία να επαληθευτεί επαρκώς μέσα από παρατηρήσεις.

Κατά τον ίδιο τρόπο, η θεωρία της βαρύτητας του Ισαάκ Νεύτωνα [Isaac Newton] (1642-1727) εμφανώς διαψεύστηκε από την παρατήρηση της τροχιάς της σελήνης, που πραγματοποιήθηκε αμέσως μετά τη δημοσιοποίηση της θεωρίας του. Χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια για ν' αποδειχτεί ότι αυτές οι παρατηρήσεις ήταν παραπλανητικές. Παρά τη φαινομενική ανατροπή της θεωρίας του, ο Νεύτων και άλλοι επέμειναν στη θεωρία της βαρύτητας και αυτό είχε ευεργετικά αποτελέσματα για την εξέλιξη της επιστήμης. Κι όμως, σύμφωνα με το συλλογισμό του Πόπερ για τη διάψευση, η θεωρία του Νεύτωνα έπρεπε να έχει απορριφθεί εξαιτίας της διάψευσής της.

Τα δυο αυτά παραδείγματα υποδεικνύουν ότι η Θεωρία της Διάψευσης στην επιστήμη δεν βρίσκεται πάντοτε σε απόλυτη συμφωνία με την πραγματική ιστορία της επιστήμης. Η θεωρία χρειάζεται τουλάχιστον τροποποίηση για να μπορέσει να εξηγήσει με ακρίβεια πώς αντικαθίστανται οι επιστημονικές θεωρίες.

Συμπέρασμα

Σ' ετούτο το κεφάλαιο ασχολήθηκα ιδιαίτερα με το πρόβλημα της επαγωγής και με τη συλλογιστική της διάψευσης στην επιστημονική μέθοδο. Παρ' όλο που οι εν ενεργεία επιστήμονες δεν χρειάζεται να γνωρίζουν τις φιλοσοφικές προεκτάσεις των πράξεών τους, πολλοί έχουν επηρεαστεί από τη συλλογιστική της διάψευσης στην επιστημονική πρόοδο. Αν και η φιλοσοφία δεν επηρεάζει απαραίτητα τον τρόπο που εργάζονται οι επιστήμο-

νες, μπορεί αναμφισβήτητα ν' αλλάξει τον τρόπο που αντιλαμβάνονται το έργο τους.

Άλλα αναγνώσματα

- Το *What Is This Thing Called Science?* του A. F. Chalmers (Milton Keynes: Open University Press, 1978) είναι μια εξαιρετική εισαγωγή σ' αυτό τον τομέα. Είναι καλογραμμένο και κεντρίζει τη σκέψη. Καλύπτει τα περισσότερα από τα πιο σημαντικά θέματα της σύγχρονης φιλοσοφίας της επιστήμης με τρόπο προσιτό.
- Το *Philosophy of Natural Science* του C. G. Hempel (New Jersey: Prentice-Hall, 1966) και το *An Introduction to the Philosophy of Science* του Anthony O'Hear (Oxford: Clarendon Press, 1989) μπορεί επίσης να φανούν χρήσιμα.
- *Popper* του Bryan Magee (London: Fontana, 1973). Πρόκειται για μια καλή εισαγωγή στο έργο του Καρλ Πόπερ.
- Το *A Historical Introduction to the Philosophy of Science* του John Losee (Oxford: Oxford University Press, τρίτη έκδοση, 1993) αποτελεί μια σαφή και ενδιαφέρουσα επισκόπηση της ιστορίας της φιλοσοφίας της επιστήμης.

RENATI
DES CARTES,
MEDITATIONES
DE PRIMA
PHILOSOPHIA,
IN QVA DEI EXISTENTIA
ET ANIMÆ IMMORTALITAS
DEMONSTRATUR.

PARISIIS,
Apud MICHAELEM SOLY, viâ Iacobæâ, sub
signo Phœnicis.

M. DC. XLI.
Cum Priuilegiò, & Approbatione Doctorum.

Η πρώτη έκδοση των «Στοχασμών» του Καρτέσιου.

Ο Νους

Τι είναι ο νους; Έχουμε ψυχή χωρίς υλική υπόσταση; Η σκέψη είναι απλώς μια πλευρά της υλικής υπόστασης, ένα παράγωγο της διέγερσης των νεύρων στον εγκέφαλο; Πώς μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι οι άλλοι άνθρωποι δεν είναι απλώς πολύπλοκα κι εκλεπτυσμένα ρομπότ; Πώς ξέρουμε ότι έχουν πράγματι συνείδηση; Όλα αυτά τα ερωτήματα ανήκουν στην κατηγορία της φιλοσοφίας της νόησης.

Φιλοσοφία της νόησης και ψυχολογία

Η φιλοσοφία της νόησης πρέπει να διαχωρίζεται από την ψυχολογία, αν και είναι στενά συνδεδεμένες. Η ψυχολογία είναι η επιστημονική μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς και σκέψης. Βασίζεται στην παρατήρηση των ανθρώπων, συχνά κάτω από πειραματικές συνθήκες. Αντίθετα, η φιλοσοφία της νόησης δεν είναι πειραματικό θέμα. Δεν απαιτεί να γίνονται πραγματικές επιστημονικές παρατηρήσεις. Η φιλοσοφία επικεντρώνεται

νεται στην ανάλυση των εννοιών που χρησιμοποιούμε.

Οι φιλόσοφοι της νόησης απασχολούνται με εννοιολογικά θέματα που προκύπτουν όταν κάνουμε σκέψεις πάνω στο νου. Ένας ψυχολόγος θα ερευνούσε, λόγου χάριν, τις διαταραχές της συμπεριφοράς όπως η σχιζοφρένεια, εξετάζοντας τους ασθενείς, κάνοντας τεστ και ούτω καθεξής. Ένας φιλόσοφος, από την άλλη πλευρά, θα έθετε εννοιολογικά ερωτήματα, όπως «Τι είναι νους;» ή «Τι εννοούμε λέγοντας “διανοητική ασθένεια”;». Αυτά τα ερωτήματα δεν μπορούν να απαντηθούν εξετάζοντας μεμονωμένα συγκεκριμένες περιπτώσεις. Απαιτούν από μας ανάλυση της σημασίας των όρων μέσω των οποίων εκφράζονται.

Για να διευκρινίσουμε αυτό το σημείο, ας στραφούμε σ' ένα άλλο παράδειγμα. Ένας νευροψυχολόγος που κάνει έρευνες σχετικά με τη σκέψη του ανθρώπου μπορεί να κάνει παρατηρήσεις που αφορούν τα πλαίσια της διέγερσης των εγκεφαλικών νεύρων.

Ένας φιλόσοφος της νόησης θα έθετε πιο βασικά εννοιολογικά ερωτήματα σχετικά με το αν η δραστηριότητα αυτών των νεύρων έχει ως αποτέλεσμα τη σκέψη ή αν υπάρχει κάποιο χαρακτηριστικό της έννοιας της σκέψης, που σημαίνει ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί απλώς φυσικό συμβάν. Ή, για να το θέσουμε με πιο παραδοσιακό τρόπο, ο νους που έχουμε είναι κάτι ξεχωριστό από το σώμα μας;

Σ' αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε ορισμένες από τις βασικές διαφωνίες της φιλοσοφίας της νόησης και θα αναφερθούμε ιδιαίτερα στο αν επαρκεί η υλική εξήγηση για το νου και αν μπορούμε να γνωρίσουμε το νου των άλλων ανθρώπων.

Το Πρόβλημα Νους και Σώμα

Με τον τρόπο που περιγράφουμε τους εαυτούς μας και τον κόσμο κάνουμε συνήθως διαχωρισμό ανάμεσα στις πνευματικές και τις υλικές πλευρές. Οι πνευματικές πλευρές αφορούν πράγματα

όπως η σκέψη, τα αισθήματα, οι αποφάσεις, τα όνειρα, η φαντασία, οι επιθυμίες κ.λπ. Οι υλικές πλευρές αφορούν τα πόδια, τα μέλη, τον εγκέφαλό μας, τα φλιτζάνια του τσαγιού, το Μέγαρο του Κοινοβουλίου κ.λπ.

Όταν κάνουμε κάτι, όταν παίζουμε τένις ας πούμε, χρησιμοποιούμε και την πνευματική και την υλική πλευρά μας. Σκεφτόμαστε τους κανόνες του παιχνιδιού, το πού είναι πιθανό να ρίξει ο αντίπαλος την επόμενη μπαλιά και κινούμε το σώμα μας. Υπάρχει όμως πραγματικός διαχωρισμός ανάμεσα στο νου και στο σώμα ή μήπως δεν είναι παρά ένας βολικός τρόπος να μιλάμε για τον εαυτό μας; Το πρόβλημα της επεξήγησης της πραγματικής σχέσης νου και σώματος είναι γνωστό ως Πρόβλημα της Ύλης και του Πνεύματος.

Όσοι πιστεύουν ότι ο νους και το σώμα είναι ξεχωριστά πράγματα, ότι ο καθένας από μας έχει ένα νου κι ένα σώμα ονομάζονται δυαδιστές ως προς το νου και το σώμα.

Όσοι πιστεύουν ότι το πνεύμα είναι κατά κάποιο τρόπο το ίδιο πράγμα με την ύλη, ότι δεν είμαστε τίποτα περισσότερο από σάρκα και αίμα και δεν έχουμε κάποια ξεχωριστή πνευματική ουσία, είναι γνωστοί ως υλιστές.

Θα ξεκινήσουμε εξετάζοντας το δυαδισμό και τις κύριες επικρίσεις του.

Δυαδισμός

Ο δυαδισμός, όπως είδαμε, περιλαμβάνει την πίστη στην ύπαρξη μιας άυλης ουσίας: του πνεύματος. Ένας δυαδιστής πιστεύει χαρακτηριστικά ότι το σώμα και ο νους είναι ξεχωριστές οντότητες που αλληλεπιδρούν, αλλά παραμένουν διαχωρισμένες. Οι διανοητικές διεργασίες, όπως η σκέψη, είναι κάτι διαφορετικό από τις σωματικές, όπως οι ριπές των εγκεφαλικών νευρικών κυττάρων. Οι νοητικές διεργασίες συμβαίνουν στο νου, όχι στο σώμα. Ο νους δεν είναι ο ζωντανός εγκέφαλος.

Ο δυαδισμός ύλης/πνεύματος είναι μια άποψη που υποστηρίζεται από πολλούς ανθρώπους, ιδιαίτερα όσους πιστεύουν ότι είναι δυνατό να επιβιώσουμε μετά το σωματικό μας θάνατο, είτε ζώντας σ' έναν κόσμο πνευμάτων είτε μέσω της μετενσάρκωσής μας σε νέο σώμα.

Και οι δυο αυτές θέσεις προϋποθέτουν ότι οι άνθρωποι δεν είναι απλώς υλικά όντα, αλλά μάλλον το αντίθετο. Πως το σημαντικότερο κομμάτι μας είναι ο άυλος νους ή, όπως συνήθως αποκαλείται σε θρησκευτικό πλαίσιο, η ψυχή. Ο Καρτέσιος είναι πιθανότατα ο πιο διάσημος δυαδιστής ως προς την ύλη και το πνεύμα. Αυτός ο δυαδισμός αποκαλείται συχνά καρτεσιανός δυαδισμός.

Ένα ισχυρό κίνητρο για την πίστη στην αλήθεια του δυαδισμού είναι η δυσκολία που αντιμετωπίζουμε όλοι μας να κατανοήσουμε πώς ένα καθαρά υλικό αντικείμενο, σαν τον εγκέφαλο, μπορεί να προκαλεί τις τόσο σύνθετες δομές συναισθημάτων και σκέψης τις οποίες αποκαλούμε συνείδηση. Πώς μπορεί ένα καθαρά υλικό αντικείμενο να νιώθει μελαγχολία ή να εκτιμά έναν πίνακα ζωγραφικής; Τέτοια ερωτήματα παρουσιάζουν το δυαδισμό αρχικά ως εύλογη λύση στο Πρόβλημα Νους και Σώμα. Υπάρχουν ωστόσο αρκετά ισχυρές επικρίσεις εναντίον του στο επίπεδο της φιλοσοφικής θεωρίας.

Κριτική του δυαδισμού

Δεν μπορεί να ερευνηθεί επιστημονικά

Μία κριτική που συχνά απευθύνεται στο δυαδισμό Νους/Σώμα είναι ότι δεν μας βοηθά πραγματικά να κατανοήσουμε τη φύση του νου. Το μόνο που μας λέει είναι ότι υπάρχει μέσα στον καθένα μας μια άυλη ουσία που σκέφτεται, ονειρεύεται, βιώνει και σύττω καθεξής. Όμως, ισχυρίζονται οι υλιστές, ένας άυλος νους δεν μπορεί να ερευνηθεί άμεσα. Συγκεκριμένα, δεν μπορεί να

ερευνηθεί επιστημονικά, γιατί η επιστήμη ασχολείται μόνο με τον υλικό κόσμο. Μόνο τις επιδράσεις του στον κόσμο μπορούμε να εξετάσουμε.

Ο δυαδιστής ίσως αντιτάξει σ' αυτό ότι μπορούμε να παρατηρήσουμε το νου μέσω της ενδοσκόπησης, μέσω του συλλογισμού, δηλαδή, πάνω στην ίδια μας τη σκέψη. Μπορούμε επίσης να ερευνήσουμε το νου έμμεσα, από τις επιδράσεις του στον υλικό κόσμο, πράγμα που κάνουμε.

Η επιστήμη στο μεγαλύτερο μέρος της λειτουργεί συμπεραίνοντας τα αίτια των αποτελεσμάτων που παρατηρεί. Η επιστημονική έρευνα ενός άυλου νου θ' αποτελούσε μια περίπτωση αυτής ακριβώς της προσέγγισης. Κι εκτός αυτού, ο δυαδισμός ύλης/πνεύματος έχει τουλάχιστον το πλεονέκτημα ότι εξηγεί το πώς είναι δυνατόν να επιβιώσουμε μετά το σωματικό μας θάνατο, κάτι που ο υλισμός δεν μπορεί να κάνει χωρίς να εισάγει την ιδέα της μετά θάνατον ανάστασης του σώματος.

Εξέλιξη

Είναι ευρύτερα αποδεκτό ότι ο άνθρωπος εξελίχθηκε από απλούστερες μορφές ζωής. Ο δυαδιστής ωστόσο θα αντιμετώπιζε δυσκολίες προσπαθώντας να εξηγήσει πώς είναι δυνατόν να συνέβη αυτό. Υποθέτουμε ότι οι πολύ απλές μορφές ζωής, όπως οι αμοιβάδες, δεν έχουν νου, ενώ οι άνθρωποι, και πιθανόν μερικά από τα ανώτερα ζώα, έχουν. Πώς θα μπορούσαν λοιπόν οι αμοιβάδες ν' αποτελέσουν την πρωταρχική πηγή όντων που έχουν νου; Από πού μπορεί να προήλθε ξαφνικά αυτή η ουσία του νου; Και γιατί η εξέλιξη του νου ακολούθησε τόσο παράλληλη πορεία με την εξέλιξη του εγκεφάλου;

Μια απάντηση που θα μπορούσε ν' αντιτάξει ένας δυαδιστής σ' αυτή την κριτική είναι ότι ακόμα κι οι αμοιβάδες έχουν νου, πολύ περιορισμένο βέβαια, και ότι ο νους εξελίχθηκε παράλληλα με τη σωματική εξέλιξη των ζώων. Ο δυαδιστής θα μπορούσε

να προχωρήσει ακόμα περισσότερο και να πει ότι όλες οι φυσικές οντότητες διαθέτουν ένα είδος νου. Αυτή η τελευταία άποψη είναι γνωστή ως παμψυχισμός.

Σύμφωνα με τους παμψυχιστές, ακόμα και οι πέτρες διαθέτουν νου, σε πολύ πρωτόγονη μορφή. Η εξέλιξη της ανθρώπινης νοητικής ικανότητας μπορεί μ' αυτό τον τρόπο να εξηγηθεί ως συνδυασμός υλικών ουσιών και άρα ως συγχώνευση απλούστερων μορφών νόησης με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας πιο σύνθετης.

Λίγοι δυαδιστές ωστόσο βλέπουν με συμπάθεια αυτή την προσέγγιση, επειδή αποδυναμώνει το διαχωρισμό ανάμεσα στα ανθρώπινα όντα και σ' αυτό που θεωρούμε κόσμο των άψυχων όντων.

Αλληλεπίδραση

Η μεγαλύτερη δυσκολία που έχει ν' αντιμετωπίσει ένας δυαδιστής έγκειται στο να εξηγήσει πώς δύο τόσο διαφορετικές ουσίες όπως ο νους και το σώμα είναι δυνατόν να αλληλεπιδρούν. Είναι ξεκάθαρο, κατά την άποψη των δυαδιστών, ότι κάνω μια σκέψη κι ύστερα αυτή η σκέψη μπορεί να προκαλέσει μια κίνηση του σώματος. Για παράδειγμα, κάνω τη σκέψη πως θα ξύσω τη μύτη μου και ύστερα το δάχτυλό μου ανεβαίνει ως τη μύτη μου και την ξύνει. Η δυσκολία που αντιμετωπίζει ο δυαδιστής βρίσκεται στο να εξηγήσει με ακρίβεια το πώς η καθαρά νοητική σκέψη μπορεί να οδηγήσει στη σωματική κίνηση του ξυσίματος.

Αυτή η δυσκολία εντείνεται ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι τα εγκεφαλικά συμβάντα συνδέονται στενά με τα διανοητικά συμβάντα. Γιατί να πρέπει να εισάγουμε την ιδέα πως ο νους είναι κάτι ξεχωριστό από το σώμα, όταν είναι προφανές πως, για παράδειγμα, μια σοβαρή εγκεφαλική βλάβη οδηγεί σε διανοητική καθυστέρηση; Αν ο νους και το σώμα είναι πράγματι διαχωρισμένα, γιατί να συμβαίνει αυτό;

Αντιβαίνει σε μια βασική επιστημονική αρχή

Άλλη μια όψη της δυσκολίας που υπάρχει στην εξήγηση της αλληλεπίδρασης είναι πως δείχνει να αντιβαίνει σε μια πολύ βασική επιστημονική αρχή. Οι περισσότεροι επιστήμονες, ιδιαίτερα οι υλιστές, θεωρούν πως κάθε αλλαγή σ' ένα αντικείμενο μπορεί να εξηγηθεί από ένα προηγούμενο συμβάν της υλικής σφαιράς. Τα αίτια όλων των συμβάντων στο πεδίο της ύλης είναι και τα ίδια υλικά. Για παράδειγμα, λοιπόν, αν πυροδοτηθεί κάποιο νευρικό κύτταρο στον εγκέφαλο ενός ανθρώπου, ένας νευροψυχολόγος θ' αναζητήσει το αίτιο στο σώμα. Αν όμως μια καθαρή σκέψη, που είναι μια δραστηριότητα του νου, μπορεί να οδηγήσει στην πράξη, τότε κάποιες καθαρά διανοητικές διεργασίες πρέπει να οδηγούν άμεσα σε σωματικές.

Οι δυαδιστές πρέπει πια να δικαιολογήσουν την επανεξέταση μιας μάλλον βασικής παραδοχής της επιστήμης. Ίσως βέβαια να πιστεύουν ότι μπορούν να δικαιολογήσουν αυτή την επανεξέταση με το δεδομένο ότι η ισχύς του δυαδισμού είναι αυταπόδεικτη. Αν όμως υπάρχουν αμφιβολίες σχετικά μ' αυτό, φαίνεται πιο λογικό να θεωρήσει κανείς ότι προβληματική είναι η θεωρία του δυαδισμού και όχι η επιστημονική παραδοχή, η οποία έχει επιφέρει τόσο αποδοτικά αποτελέσματα στην επιστημονική έρευνα μέχρι σήμερα.

Δυαδισμός χωρίς αλληλεπίδραση

Παραλληλισμός Ύλης και Πνεύματος

Υπάρχει ένας τρόπος να ξεπεράσει ο δυαδιστής τα προβλήματα που σχετίζονται με την επεξήγηση της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο νου και στο σώμα κι αυτός είναι να αρνηθεί εντελώς την ύπαρξή της. Ορισμένοι δυαδιστές υποστήριζαν ότι, παρ' όλο που υπάρχει και ο νους και το σώμα και έχουμε όλοι μας ένα από το

καθένα, δεν υπάρχει στην πραγματικότητα αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Αυτή η κάπως παράξενη ιδέα είναι γνωστή ως ψυχοσωματικός παραλληλισμός.

Ο νους και το σώμα λειτουργούν παράλληλα, σαν δύο ρολόγια που έχουν ρυθμιστεί στην ίδια ώρα. Όταν κάποιος μου πατάει το πόδι, νιώθω πόνο, αλλά όχι επειδή το σώμα μου στέλνει κάποιο μήνυμα στο νου μου. Αυτό συμβαίνει απλώς επειδή ο Θεός (ή διαφορετικά μία μάλλον πρωτοφανής κοσμολογική σύμπτωση) έχει ρυθμίσει τις δύο ανεξάρτητες πλευρές μου σε παράλληλη λειτουργία. Τη στιγμή που κάποιος πατάει το πόδι μου, έχει γίνει τέτοια ρύθμιση ώστε εγώ να αισθανθώ πόνο στο νου μου, αλλά το ένα συμβάν δεν αποτελεί αίτιο του άλλου. Απλώς το ένα συμβαίνει αμέσως μετά το άλλο.

Περιστασιοκρατία

Άλλη μια εξίσου παράξενη προσπάθεια να εξηγηθεί η αλληλεπίδραση νου και σώματος είναι γνωστή ως περιστασιοκρατία. Ενώ ο παραλληλισμός διακηρύσσει πως η πρωφανής σύνδεση ανάμεσα στο νου και στο σώμα είναι ψευδαίσθηση, η περιστασιοκρατία παραδέχεται ότι όντως υπάρχει σύνδεση, αλλά ισχυρίζεται ότι προκαλείται από την παρέμβαση του Θεού. Ο Θεός καλύπτει τη σχέση ανάμεσα στο νου και στο σώμα, ανάμεσα στον τραυματισμό του ποδιού μου και στον πόνο που αισθάνομαι ή ανάμεσα στην απόφασή μου να ξύσω τη μύτη μου και στην κίνηση του χεριού μου.

Ένα σημαντικό πρόβλημα με τον ψυχοσωματικό παραλληλισμό στην πιο εύλογη μορφή του τουλάχιστον, όπως και με την περιστασιοκρατία, είναι ότι και οι δύο θεωρίες παίρνουν ως δεδομένη την ύπαρξη του Θεού, πράγμα που, όπως είδαμε στο Κεφάλαιο 1, δεν είναι καθόλου αυταπόδεικτο. Επιπλέον, είναι πιθανό ακόμα και οι Θεϊστές να θεωρήσουν αυτές τις θεωρίες λίγο παρατραβηγμένες.

Επιφαινομενοκρατία

Μια τρίτη προσέγγιση του προβλήματος της αλληλεπίδρασης είναι γνωστή ως επιφαινομενοκρατία. Αυτή η άποψη υποστηρίζει ότι, παρ' όλο που όσα συμβαίνουν στο σώμα προκαλούν νοητικές διεργασίες, οι νοητικές διεργασίες δεν προκαλούν ποτέ σωματικές, ούτε και αποτελούν την πηγή άλλων νοητικών διεργασιών. Ο νους, λοιπόν, είναι ένα επιφαινόμενο. Με άλλα λόγια, είναι κάτι που δεν επηρεάζει κατά κανένα τρόπο άμεσα το σώμα. Ο οπαδός της επιφαινομενοκρατίας εξηγεί πως η ικανότητα που φαινομενικά έχω να υψώσω το χέρι μου όταν κάνω αυτή τη σκέψη είναι ψευδαίσθηση. Το χέρι μου που υψώνεται είναι μια καθαρά σωματική ενέργεια που απλώς φαίνεται να προκαλείται από τη σκέψη μου. Όλες οι νοητικές διεργασίες προκαλούνται άμεσα από σωματικές, αλλά καμιά νοητική διεργασία δεν αποτελεί πηγή μιας σωματικής.

Όπως ο παραλληλισμός και η περιστασιοκρατία, έτσι και η επιφαινομενοκρατία δεν παρουσιάζεται ιδιαίτερα πειστική ως θεωρία της νόησης. Σε όσα δύσκολα ερωτήματα απαντά, άλλα τόσα προκαλεί.

Ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα που σχετίζονται μ' αυτή τη θεωρία είναι ότι παρουσιάζει την ελεύθερη βούληση ως κάτι αδύνατο. Δεν μπορούμε ποτέ να επιλέξουμε τις πράξεις μας, το μόνο που μας μένει είναι η ψευδαίσθηση ότι έχουμε επιλογή στις ενέργειές μας. Και από την άλλη μεριά, γιατί η αιτιότητα να λειτουργεί προς τη μία κατεύθυνση, τα σωματικά αίτια να έχουν νοητικά αποτελέσματα, αλλά να μη συμβαίνει ποτέ το αντίθετο;

Υλισμός

Αφού εξετάσαμε το δυαδισμό Νους/Σώμα και μια σειρά από κριτικές και παραλλαγές του, ας περάσουμε τώρα να εξετάσουμε τον υλισμό. Ο υλισμός ως άποψη υποστηρίζει ότι οι νοητικές

διεργασίες μπορούν να εξηγηθούν απόλυτα ως σωματικές και συνήθως ως εγκεφαλικές διεργασίες.

Σε αντίθεση με το δυαδισμό Νους/Σώμα, που δηλώνει ότι υπάρχουν δύο βασικά είδη ουσίας, ο υλισμός είναι μια μορφή μονισμού. Είναι μια άποψη που υποστηρίζει ότι υπάρχει ένα μόνον είδος ουσίας, η ύλη. Ένα πλεονέκτημα που εμφανίζει άμεσα ο υλισμός σε σχέση με το δυαδισμό είναι ότι υποδεικνύει ένα πρόγραμμα για την επιστημονική μελέτη του νου. Στη θεωρία τουλάχιστον, θα ήταν δυνατό να γίνει μια εντελώς υλική περιγραφή οποιασδήποτε νοητικής διεργασίας.

Οι υλιστές φιλόσοφοι δεν προσπαθούν να ανακαλύψουν πώς ακριβώς εναρμονίζονται οι συγκεκριμένες εγκεφαλικές καταστάσεις με τις σκέψεις. Αυτό είναι έργο των νευροψυχολόγων και άλλων επιστημόνων. Οι φιλόσοφοι ενδιαφέρονται κυρίως να αποδείξουν ότι όλες οι νοητικές διεργασίες είναι υλικές και ότι ο δυαδισμός επομένως είναι εσφαλμένος ως θεωρία.

Υπάρχουν αρκετές παραλλαγές του υλισμού. Άλλες προσφέρονται περισσότερο για κριτική και άλλες λιγότερο.

Θεωρία της τυπολογικής ταυτότητας

Αυτή η παραλλαγή του υλισμού υποστηρίζει ότι οι νοητικές δραστηριότητες ταυτίζονται με τις σωματικές. Μια σκέψη για τον καιρό, λόγου χάριν, αποτελεί απλώς μια συγκεκριμένη εγκεφαλική κατάσταση. Όποτε εκδηλώνεται η συγκεκριμένη εγκεφαλική κατάσταση, τότε μπορούμε να την περιγράψουμε ως σκέψη που κάνουμε για τον καιρό. Αυτή η θεωρία είναι γνωστή ως θεωρία της τυπολογικής ταυτότητας. Όλες οι σωματικές καταστάσεις ενός συγκεκριμένου τύπου αποτελούν επίσης νοητικές καταστάσεις ενός συγκεκριμένου τύπου.

Για να γίνει πιο κατανοητή αυτή η άποψη, σκεφτείτε ότι οι όροι «νερό» και «H₂O» αναφέρονται και οι δύο στην ίδια ουσία. Χρησιμοποιούμε τον όρο «νερό» στις καθημερινές μας αναφο-

ς και «H₂O» στις επιστημονικές. Τώρα, ενώ και οι δυο όροι αφέρονται στο ίδιο πράγμα, έχουν μια μικρή διαφορά στη σημασία τους. Χρησιμοποιούμε τη λέξη «νερό» για να τονίσουμε τις βασικές ιδιότητες της ουσίας, ότι είναι υγρό και ούτω καθεξής. Ο όρος «H₂O» χρησιμοποιείται για να φανερώσει τη χημική του σύσταση. Λίγοι άνθρωποι, που θα ζητούσαν μια κανάτα H₂O να βάλουν στο ούισκι τους κι όμως το νερό είναι H₂O. Είναι να και το αυτό πράγμα.

Κατά παρόμοιο τρόπο, ο κεραυνός είναι ένα συγκεκριμένο είδος ηλεκτρικής εκκένωσης. Το αν θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο «κεραυνός» ή «ηλεκτρική εκκένωση» για να περιγράψουμε αυτό το γεγονός εξαρτάται από το αν έχει πιάσει καταιγίδα ή αν κάνουμε μια πιο επιστημονική ανάλυση του συμβάντος. Μπορεί να χρησιμοποιούμε τον όρο «κεραυνός» χωρίς να γνωρίζουμε την επιστημονική ανάλυση των αιτιών αυτού του φαινομένου, ακριβώς όπως μπορεί να χρησιμοποιούμε τον όρο «νερό» και να καταλαβαίνουμε πώς είναι να βρέχεται κανείς, χωρίς να γνωρίζουμε τη χημική σύσταση του νερού.

Για να επιστρέψουμε τώρα στη θεωρία της ταυτότητας Νους/Σώμα, οι φράσεις «μια σκέψη για τον καιρό» και «μια συγκεκριμένη εγκεφαλική κατάσταση» μπορεί να είναι δυο τρόποι να αναφερθεί κανείς στο ίδιο ακριβώς πράγμα. Οι δυο φράσεις περιγράφουν ένα ταυτόσημο γεγονός, αλλά η σημασία τους είναι κάπως διαφορετική.

Οι περισσότεροι από μας θα χρησιμοποιούσαμε τη νοητική περιγραφή «μια σκέψη για τον καιρό» για να περιγράψουμε αυτό το πράγμα, αλλά σύμφωνα με τη θεωρία της τυπολογικής ταυτότητας, ένας επιστήμονας θα μπορούσε, κατ' αρχήν, να δώσει μια λεπτομερειακή ανάλυση της εγκεφαλικής κατάστασης που αποτελεί αυτή η σκέψη.

Επιπλέον, ένας θεωρητικός της τυπολογικής ταυτότητας θα υποστήριζε ότι όλες οι σκέψεις αυτού του τύπου είναι στην πραγματικότητα εγκεφαλικές καταστάσεις που ανήκουν σ' αυτό τον ίδιο τύπο. Ένα πλεονέκτημα αυτής της θεωρίας της νόησης είναι

ότι υποδεικνύει αυτό που θα πρέπει να αναζητήσει ο νευροψυχολόγος, συγκεκριμένα τις φυσικές καταστάσεις του εγκεφάλου που αντιστοιχούν στους διάφορους τύπους σκέψης.

Υπάρχουν ωστόσο αρκετές αντιρρήσεις στη θεωρία της τυπολογικής ταυτότητας.

Κριτική της θεωρίας της τυπολογικής ταυτότητας

Άγνοια των εγκεφαλικών διαδικασιών

Οι περισσότεροι έχουμε άμεση γνώση των σκέψεών μας, αλλά δεν ξέρουμε τίποτα για τις εγκεφαλικές διαδικασίες. Αυτό θεωρείται από ορισμένους ως αντεπιχείρημα στον υλισμό. Η σκέψη δεν μπορεί να είναι το ίδιο πράγμα με μια εγκεφαλική διαδικασία, γιατί είναι δυνατόν να γνωρίζουμε τη σκέψη χωρίς να έχουμε ιδέα από νευροψυχολογία.

Έχουμε όλοι μας προνομιακή πρόσβαση στις σκέψεις μας. Αυτό σημαίνει ότι ξέρουμε καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον ποια είναι οι συνειδητές μας σκέψεις. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τις εγκεφαλικές καταστάσεις. Αν όμως οι σκέψεις και οι εγκεφαλικές καταστάσεις είναι ταυτόσημες, τότε θα έπρεπε να έχουν τις ίδιες ιδιότητες.

Αυτή η αντίρρηση ωστόσο δεν αποτελεί σοβαρό πρόβλημα για τον υλιστή. Μπορεί να μην ξέρουμε τίποτα για τη χημική σύσταση του νερού, αυτό όμως δεν μας εμποδίζει να κατανοούμε την έννοια «νερό» και να αναγνωρίζουμε τη γεύση του όταν το πίνουμε. Κατ' αναλογία, όλες οι σκέψεις μπορεί ν' αποτελούν εγκεφαλικές διαδικασίες, αλλά δεν υπάρχει λόγος να είναι υποχρεωμένος ο άνθρωπος που σκέφτεται να κατανοεί την ακριβή φύση αυτών των εγκεφαλικών διαδικασιών προκειμένου να κατανοήσει τις σκέψεις του.

Ιδιότητες των σκέψεων και των εγκεφαλικών καταστάσεων

Αν μια σκέψη για την αδελφή μου είναι ταυτόσημη με μια συγκεκριμένη εγκεφαλική κατάσταση, τότε εξυπακούεται ότι η σκέψη πρέπει να εντοπίζεται στο ίδιο ακριβώς σημείο με την εγκεφαλική κατάσταση.

Αυτό όμως ακούγεται κάπως παράξενο: οι σκέψεις δεν φαίνεται να εντοπίζονται κατά τέτοιο συγκεκριμένο τρόπο. Κι όμως, ως λογικό επακόλουθο της θεωρίας της τυπολογικής ταυτότητας, αυτό θα έπρεπε να γίνεται. Αν δω ένα πράσινο φωσφορίζον μετείκασμα επειδή κοίταξα πολλή ώρα ένα δυνατό φως, αυτό το μετείκασμα έχει συγκεκριμένο μέγεθος, εκθαμβωτικό χρώμα και συγκεκριμένο σχήμα, η διανοητική μου κατάσταση όμως είναι ενδεχομένως πολύ διαφορετική από αυτή την άποψη. Πώς λοιπόν μπορεί ένα μετείκασμα να είναι ταυτόσημο με μια συγκεκριμένη εγκεφαλική κατάσταση;

Όλες οι σκέψεις αφορούν κάτι

Όλες οι σκέψεις αφορούν κάτι: είναι αδύνατο να κάνεις μια σκέψη που να μην αφορά τίποτα απολύτως. Αν σκεφτώ «Το Παρίσι είναι η αγαπημένη μου πόλη», τότε η σκέψη μου αναφέρεται σ' έναν τόπο στον πραγματικό κόσμο. Οι εγκεφαλικές διαδικασίες και καταστάσεις όμως φαίνεται να μην αφορούν τίποτα. Δείχνουν να μην αναφέρονται σε τίποτα πέρα από τον εαυτό τους, αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει με τις σκέψεις.

Qualia: τι σημαίνει

Ο τυπολογικός υλισμός, όπως πολλές προσπάθειες επίλυσης του Προβλήματος Ύλης και Πνεύματος, έχει συχνά δεχτεί επικρίσεις ότι αποτυγχάνει να λάβει υπόψη του τη συνειδητή εμπειρία. Το

τι πραγματικά σημαίνει να βρίσκεται κανείς σε μια συγκεκριμένη κατάσταση.

Η συνείδηση μπορεί να είναι δύσκολο να προσδιοριστεί, σίγουρα όμως περιλαμβάνει αισθήσεις, συναισθήματα, πόνο, χαρά, επιθυμία και ούτω καθεξής. Μερικές φορές χρησιμοποιείται ως γενικός όρος η λατινική λέξη *qualia* για να καλύψει όλα αυτά τα πράγματα. Παρ' όλο που μπορεί να μιλάμε για «νερό» και για «H₂O» ως εναλλακτικές περιγραφές του ίδιου πράγματος, «η ανάνηψη της πρώτης φοράς που είδα τη Νέα Υόρκη» όμως δεν μπορεί να παραφραστεί με την ίδια ευκολία ως «μια συγκεκριμένη εγκεφαλική κατάσταση». Η διαφορά έγκειται στο ότι δεν αναφερόμαστε σε άψυχα αντικείμενα. Η ενσυνείδητη εμπειρία εμπεριέχει μια συγκεκριμένη αίσθηση. Όμως ο υποβιβασμός αυτής της σκέψης σε απλή εγκεφαλική κατάσταση δεν επεξηγεί καθόλου πώς είναι δυνατόν να συμβαίνει αυτό. Αγνοεί ένα από τα βασικότερα φαινόμενα που σχετίζονται με τη συνείδηση και τη σκέψη: την ύπαρξη των *qualia*.

Για να δώσω μεγαλύτερη έμφαση: αναλογιστείτε τη διαφορά ανάμεσα στις καθαρά σωματικές πλευρές ενός τρομερού πόνου δηλ. τη συμπεριφορά των νευρικών κυττάρων κ.λπ. και την πραγματική αίσθηση του αβάσταχτου πόνου.

Η περιγραφή της σωματικής διεργασίας αποτυγχάνει εντελώς να συλλάβει τι σημαίνει στην πραγματικότητα το να βιώνει κανείς αυτή την κατάσταση.

Ατομικές διαφορές

Άλλη μια επίκριση της θεωρίας της τυπολογικής ταυτότητας είναι ότι επιμένει πως οι σκέψεις για τον καιρό, λόγου χάριν, πρέπει αναγκαστικά να είναι όλες εγκεφαλικές καταστάσεις του ίδιου τύπου, ακόμα κι όταν οι σκέψεις γίνονται από διαφορετικούς ανθρώπους.

Μάλλον δικαιολογημένα πιστεύουμε ότι ο εγκέφαλος του κά-

θε ανθρώπου λειτουργεί με ελάχιστα διαφορετικό τρόπο ώστε οι διαφορετικές εγκεφαλικές καταστάσεις διαφορετικών ανθρώπων να μπορούν ακόμη να προκαλούν παρόμοιες σκέψεις.

Αυτό όμως προϋποθέτει ότι οι σκέψεις μπορούν να διαχωριστούν ξεκάθαρα και τακτικά. Ότι μπορούμε να πούμε πού τελειώνει η μια σκέψη και πού αρχίζει η άλλη. Μια βασική παραδοχή της θεωρίας της τυπολογικής ταυτότητας είναι ότι δυο άνθρωποι μπορούν να κάνουν σκέψεις του ίδιου ακριβώς τύπου. Σε μια προσεκτικότερη ανάλυση όμως αυτή η παραδοχή μοιάζει αμφισβητήσιμη. Αν εσείς κι εγώ σκεφτόμαστε και οι δύο ότι ο νυχτερινός ουρανός είναι όμορφος, μπορεί να εκφραστούμε με τις ίδιες ακριβώς λέξεις. Μπορεί να τονίσουμε και οι δύο το συγκεκριμένο τρόπο που φωτίζονται τα σύννεφα από το φεγγάρι και ούτω καθεξής. Η σκέψη που κάνουμε όμως είναι απαραίτητα του ίδιου τύπου;

Η σκέψη που κάνω για την ομορφιά του ουρανού δεν μπορεί εύκολα να απομονωθεί από το σύνολο των εμπειριών μου για τους νυχτερινούς ουρανούς, που προφανώς διαφέρει σημαντικά από τις δικές σας. Ή, από την άλλη, αν εγώ πιστεύω ότι ο συγγραφέας του *Χίλια Εννιακόσια Ογδόντα Τέσσερα* έγραφε με ψευδώνυμο κι εσείς πιστεύετε ότι ο Έρικ Μπλαϊρ έγραφε με ψευδώνυμο, ανήκουν οι σκέψεις που κάναμε στον ίδιο τύπο; Η έκφραση των πεποιθήσεών μας θα αναφερόταν σίγουρα στον ίδιο άνθρωπο, που ήταν πιο γνωστός στους λογοτεχνικούς κύκλους ως Τζορτζ Όργουελ.

Όμως δεν υπάρχει εύκολη απάντηση σε τέτοια ερωτήματα. Αυτό που φανερώνουν είναι ότι δύσκολα μπορούμε να κόψουμε τη διανοητική μας ζωή σε ξεκάθαρες φέτες τις οποίες κατόπιν να αφαιρέσουμε και να συγκρίνουμε με ανάλογες φέτες από τη διανοητική ζωή άλλων ανθρώπων. Αν είναι αδύνατο να καθορίσουμε πότε δυο άνθρωποι κάνουν σκέψεις του ίδιου τύπου, τότε ο υλισμός της τυπολογικής ταυτότητας δεν ευσταθεί ως θεωρία της νόησης.

Θεωρία της ενδεικτικής ταυτότητας

Ένας τρόπος να παρακαμφθούν οι επικρίσεις της θεωρίας της τυπολογικής ταυτότητας είναι μέσω της θεωρίας της ενδεικτικής ταυτότητας. Όπως η θεωρία της τυπολογικής ταυτότητας, έτσι και η θεωρία της ενδεικτικής ταυτότητας, που αποτελεί μια άλλη μορφή υλισμού, ορίζει ότι όλες οι σκέψεις είναι ταυτώσιμες με εγκεφαλικές καταστάσεις. Αντίθετα όμως από την τυπολογική θεωρία, η θεωρία της ενδεικτικής ταυτότητας δέχεται ότι οι σκέψεις του ίδιου τύπου δεν αποτελούν απαραίτητα εγκεφαλικές καταστάσεις του ίδιου τύπου.

Αυτή η θεωρία χρησιμοποιεί το βασικό διαχωρισμό ανάμεσα στον «τύπο» και στο «δείγμα». Ο διαχωρισμός αυτός εξηγείται ευκολότερα μέσα από παραδείγματα. Όλα τα αντίτυπα του βιβλίου *Πόλεμος και Ειρήνη* είναι *δείγματα* του συγκεκριμένου τύπου (του μυθιστορήματος *Πόλεμος και Ειρήνη*). Αν έχετε ένα Φολκσβάγκεν σκαραβαίο, τότε έχετε ένα δείγμα ενός συγκεκριμένου τύπου (του αυτοκινήτου «σκαραβαίος»).

Ο τύπος είναι το είδος. Το δείγμα είναι η μεμονωμένη περίπτωση του είδους. Αυτό που υποστηρίζει η θεωρία της ενδεικτικής ταυτότητας είναι ότι τα μεμονωμένα δείγματα μιας σκέψης συγκεκριμένου τύπου δεν αποτελούν απαραίτητα φυσικές καταστάσεις του ίδιου ακριβώς τύπου.

Επομένως, όταν σκέφτομαι σήμερα «ο Μπέρτραντ Ράσελ ήταν φιλόσοφος», αυτό μπορεί να συνεπάγεται μια διαφορετική εγκεφαλική κατάσταση από αυτήν στην οποία βρισκόμουν κάνοντας την ίδια σκέψη χτές. Κατ' αναλογία, για να κάνετε εσείς την ίδια σκέψη, δεν χρειάζεται να βρίσκεστε στην ίδια εγκεφαλική κατάσταση που βρισκόμουν εγώ σε οποιαδήποτε από τις δύο περιπτώσεις.

Η θεωρία της ενδεικτικής ταυτότητας ωστόσο αφήνει περιθώριο για μία τουλάχιστον σοβαρή κριτική.

Κριτική της θεωρίας της ενδεικτικής ταυτότητας

Ορισμένες εγκεφαλικές καταστάσεις μπορεί ν' αποτελούν διαφορετικές σκέψεις

Αυτή η απλή ενδεικτική ταυτότητα μοιάζει να δέχεται πως δυο άνθρωποι μπορεί να είναι σωματικά πανομοιότυποι μέχρι και το μικρότερο μόριό τους κι όμως να διαφέρουν διανοητικά. Αυτό δείχνει να εμφανίζει το νοητικό επίπεδο υπερβολικά ανεξάρτητο από το σωματικό. Καθιστά τη σχέση ανάμεσα στο σωματικό και το νοητικό απόλυτα μυστηριώδη. Ακόμα πιο μυστηριώδη απ' όσο ο δυαδισμός νου και σώματος.

Οι θεωρητικοί ωστόσο της ενδεικτικής ταυτότητας συνήθως υποστηρίζουν πως η θεωρία τους ενέχει την ιδέα της επακολουθίας. Η ιδιότητα ενός πράγματος είναι *επακόλουθη* μιας άλλης ιδιότητας (κυριολεκτικά «έρχεται μετά») αν εξαρτάται από αυτή την άλλη ιδιότητα για την ύπαρξή της. Έτσι, η ομορφιά, λόγω χάριν, (δεδομένου ότι είναι επιφανειακή) μπορεί να θεωρηθεί επακόλουθη των φυσικών χαρακτηριστικών. Αν δύο άνθρωποι είναι σωματικά *απαράλλακτοι*, τότε είναι αδύνατο ο ένας να είναι όμορφος κι ο άλλος να μην είναι. Εντούτοις, αυτό δεν σημαίνει πως όλοι οι όμορφοι άνθρωποι είναι *απαράλλακτοι* μεταξύ τους. Σημαίνει απλώς πως, αν δυο άνθρωποι είναι *απαράλλακτοι* στο κάθε τους κύτταρο, δεν μπορεί ο ένας να είναι όμορφος και ο άλλος να μην είναι.

Αν τώρα διασκευάσουμε τη θεωρία της ενδεικτικής ταυτότητας προσθέτοντας σ' αυτήν την ιδέα ότι οι νοητικές ιδιότητες είναι επακόλουθες των σωματικών, αυτό σημαίνει ότι, αν οι σωματικές ιδιότητες παραμείνουν οι ίδιες, οι νοητικές δεν μπορεί να διαφέρουν. Με άλλα λόγια, αν δύο άνθρωποι βρίσκονται στην ίδια ακριβώς εγκεφαλική κατάσταση, τότε θα έχουν τις ίδιες νοητικές εμπειρίες. Αυτό ωστόσο δεν σημαίνει ότι απλώς και μόνον επειδή δυο άνθρωποι έχουν τις ίδιες νοητικές εμπειρίες, πρέπει να βρίσκονται και στην ίδια εγκεφαλική κατάσταση.

Συμπεριφορισμός

Ο συμπεριφορισμός προσφέρει μια διαφορετική διέξοδο στο Πρόβλημα Νους και Σώμα από τις θεωρίες του δυαδισμού και του υλισμού που εξετάσαμε. Οι συμπεριφοριστές αρνούνται εντελώς την ύπαρξη του νου. Ας εξετάσουμε πιο λεπτομερειακά πώς είναι δυνατόν να αρνούνται πειστικά κάτι που για τους περισσότερους ανθρώπους είναι μάλλον πρόδηλο.

Όταν λέμε πως κάποιος πονάει ή είναι εκνευρισμένος αυτό δεν αποτελεί, ισχυρίζονται οι συμπεριφοριστές, περιγραφή της νοητικής εμπειρίας αυτού του ανθρώπου. Πρόκειται μάλλον για την περιγραφή της δημόσιας συμπεριφοράς αυτού του ανθρώπου ή της ενδεχόμενης συμπεριφοράς του σε μια υποθετική κατάσταση. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια περιγραφή τού τι θα έκανε κάτω από τις δεδομένες συνθήκες, την προδιάθεσή του, δηλαδή, για μία συμπεριφορά.

Όταν κάποιος πονάει, σημαίνει ότι έχει την τάση να μορφάζει, να βογκά, να φωνάζει, να ουρλιάζει και ούτω καθεξής, ανάλογα με την ένταση του πόνου. Όταν κάποιος είναι εκνευρισμένος, έχει την τάση να φωνάζει, να χτυπά τα πόδια του, να απαντά με αγένεια στους άλλους. Παρ' όλο που μιλάμε για τις νοητικές μας καταστάσεις, σύμφωνα με το συμπεριφοριστή αυτό αποτελεί απλώς ένα σύντομο τρόπο να περιγράψουμε τη συμπεριφορά μας και την τάση που έχουμε να συμπεριφερόμαστε με συγκεκριμένους τρόπους.

Αυτή η συντομία της περιγραφής νοητικών συμπεριφορών μας οδήγησε να πιστέψουμε ότι ο νους είναι κάτι ξεχωριστό: ο Γκίλμπερτ Ράιλ [Gilbert Ryle] (1900-1976), διάσημος συμπεριφοριστής φιλόσοφος, στο βιβλίο του *Η Έννοια του Νου* αποκάλυψε αυτή τη δυαδιστική άποψη «το δόγμα του φαντάσματος μέσα στη μηχανή», όπου φάντασμα είναι ο νους και μηχανή το σώμα.

Η συμπεριφοριστική θεώρηση παρουσιάζει το Πρόβλημα Νου και Σώμα ως ψευδο-πρόβλημα, ως μη αυθεντικό πρόβλημα. Πρόβλημα στην εξήγηση της σχέσης ανάμεσα στο νου και το σώμα

δεν υπάρχει, γιατί η νοητική εμπειρία εξηγείται εύκολα με βάση το μοντέλο των συμπεριφορών. Έτσι λοιπόν, αντί να επιλύσουν το πρόβλημα, οι συμπεριφοριστές ισχυρίζονται ότι το διέλυσαν ολοκληρωτικά.

Κριτική του συμπεριφορισμού

Προσποίηση

Μία επίκριση που δέχεται μερικές φορές ο συμπεριφορισμός είναι ότι δεν καταφέρνει να κάνει το διαχωρισμό ανάμεσα σε κάποιον που πονάει στην πραγματικότητα και σε κάποιον που προσποιείται ότι πονάει. Αν κάθε συζήτηση για το νοητικό περιοριστεί στην περιγραφή μιας συμπεριφοράς, τότε δεν υπάρχει περιθώριο να εξηγηθεί η διαφορά ανάμεσα σ' έναν πειστικό ηθοποιό και σε κάποιον που υποφέρει πραγματικά.

Σ' αυτή την επίκριση ο συμπεριφορισμός θα μπορούσε να αντιτάξει ότι μια ανάλυση της προδιάθεσης ενός ανθρώπου που προσποιείται ότι πονάει θα διέφερε από αυτήν του ανθρώπου που πονάει αληθινά.

Παρ' όλο που η συμπεριφορά τους θα ήταν επιφανειακά παρόμοια, θα υπήρχαν σίγουρα περιστάσεις στις οποίες θα διέφερε. Για παράδειγμα, κάποιος που προσποιείται ότι πονάει είναι μάλλον απίθανο να καταφέρει να επιδείξει όλα τα σωματικά επακόλουθα του πόνου, αλλαγές στη θερμοκρασία, εφίδρωση και τα παρόμοια.

Επίσης, κάποιος που προσποιείται ότι πονάει θα ανταποκρινόταν σε αναλγητικά φάρμακα εντελώς διαφορετικά από κάποιον που πονάει πραγματικά: ο υποκριτής δεν θα μπορούσε να καταλάβει πότε θα άρχιζε η επίδραση των φαρμάκων, ενώ ο άνθρωπος που πονάει αληθινά θα το συνειδητοποιούσε αμέσως, εξαιτίας των αλλαγών στη συμπεριφορά προς τον πόνο.

Qualia

Άλλη μια κριτική του συμπεριφορισμού είναι ότι αποτυγχάνει να συμπεριλάβει οποιαδήποτε αναφορά στο τι ακριβώς σημαίνει να βρίσκεται κανείς σε μια συγκεκριμένη νοητική κατάσταση. Υποβιβάζοντας όλα τα νοητικά συμβάντα σε τάσεις συμπεριφοράς, ο συμπεριφοριστής αποκλείει εντελώς τα *qualia* από το θέμα. Αναμφισβήτητα αποτελεί σοβαρό μειονέκτημα της θεωρίας το ότι υποβιβάζει την εμπειρία της πραγματικής αίσθησης του πόνου στην απλή προδιάθεση να ουρλιάξει κανείς, να μορφάσει και να πει «Πονάω». Υπάρχει μια πραγματική αίσθηση του πόνου και αυτή αποτελεί ουσιαστική πλευρά της νοητικής ζωής, όμως ο συμπεριφορισμός αυτό το αγνοεί.

Πώς θα μάθω για τις ίδιες μου τις πεποιθήσεις;

Σύμφωνα με το συμπεριφορισμό, μαθαίνω για τις δικές μου πεποιθήσεις με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που μαθαίνω για τις πεποιθήσεις των άλλων: με την παρατήρηση της συμπεριφοράς. Όμως είναι βέβαιο ότι αυτή είναι μια ανακριβής παρουσίαση του τι συμβαίνει στην πραγματικότητα. Ίσως να είναι αλήθεια ότι μπορώ να κάνω ενδιαφέρουσες ανακαλύψεις για όσα πραγματικά πιστεύω ακούγοντας τα όσα λέω και παρακολουθώντας αυτά που κάνω σε διάφορες περιστάσεις. Δεν χρειάζεται όμως να παρατηρήσω την ίδια μου τη συμπεριφορά για να μάθω ότι πιστεύω πως ο φόνος δεν είναι σωστό πράγμα ή ότι ζω στην Αγγλία. Αυτά τα πράγματα τα γνωρίζω χωρίς να χρειαστεί να δράσω σαν ιδιωτικός ντετέκτιβ που κάνω έρευνες για την ίδια μου τη συμπεριφορά. Ο συμπεριφορισμός λοιπόν δεν εξηγεί ικανοποιητικά τη διαφορά ανάμεσα στην πορεία προς την αυτογνωσία και στους τρόπους που έχει κανείς να ανακαλύψει τις πεποιθήσεις των άλλων ανθρώπων.

Μια πιθανή απάντηση σ' αυτή την κριτική είναι ότι όταν κά-

νω ενδοσκόπηση (όταν κοιτάζω μέσα στον εαυτό μου) για να δω αν πιστεύω ότι τα βασανιστήρια, λόγου χάριν, είναι απάνθρωπα, αυτό που κάνω είναι να σκέφτομαι μέσα μου «Τι θα έλεγα και τι θα έκανα αν μάθαινα ότι κάποιος βασανίζεται;». Η απάντηση σ' αυτή την ερώτηση θα μου αποκάλυπτε τη σχετική προδιάθεσή μου. Αν αυτό ισχύει, τότε ο συμπεριφοριστής έχει δίκιο να θεωρεί ότι το να μαθαίνει κανείς για τη δική του περίπτωση δεν έχει σημαντική διαφορά από το να ανακαλύπτει τι γίνεται με κάποιον άλλον. Αυτή η ανάλυση ωστόσο της ενδοσκόπησης δεν είναι ιδιαίτερα πειστική. Δεν ταιριάζει μ' αυτό που αισθάνομαι όταν κάνω αυτοανάλυση.

Ο πόνος των παράλυτων

Εφόσον ο συμπεριφορισμός βασίζεται ολοκληρωτικά στην ανταπόκριση ή την πιθανή ανταπόκριση ενός συγκεκριμένου ατόμου, τότε μάλλον συνεπάγεται ότι σε μια συμπεριφοριστική ανάλυση οι άνθρωποι που είναι εντελώς παράλυτοι δεν μπορούν να έχουν νοητικές εμπειρίες. Αν δεν μπορούν να κινηθούν και αν δεν μπορούν ποτέ να κινηθούν, πώς είναι δυνατόν να επιδείξουν οποιαδήποτε συμπεριφορά; Ένας συμπεριφοριστής θα ήταν αναγκασμένος να πει ότι ο άνθρωπος που είναι εντελώς παράλυτος δεν μπορεί να νιώσει πόνο, μιας και δεν μπορεί να επιδείξει συμπεριφορά που να εκφράζει πόνο. Κι όμως, από τα στοιχεία ανθρώπων που είχαν παραλύσει και αργότερα επανήλθαν ξέρουμε ότι οι παράλυτοι άνθρωποι έχουν πολύ πλούσιες νοητικές εμπειρίες και έχουν σίγουρα την ικανότητα να αισθανθούν πόνο.

Οι πεποιθήσεις μπορεί να προκαλέσουν συμπεριφορές

Μια άλλη επίκριση του συμπεριφορισμού είναι ότι δεν αφήνει περιθώριο στην πιθανότητα ότι οι πεποιθήσεις ενός ανθρώπου

μπορεί να προκαλούν τη συμπεριφορά του.

Σε μια συμπεριφοριστική ανάλυση, αιτία για την οποία κάποιος φορά το αδιάβροχό του δεν είναι η πεποίθησή του ότι βρέχει. Είναι μάλλον μια τάση να φορέσει ένα αδιάβροχο, πράγμα που αποτελεί το βασικό συστατικό της πεποίθησης. Τα νοητικά συμβάντα δεν μπορούν να προκαλέσουν τη συμπεριφορά, γιατί δεν υφίστανται ανεξάρτητα από τη συμπεριφορά.

Σύμφωνα με το συμπεριφορισμό, τα νοητικά συμβάντα δεν είναι παρά μια προδιάθεση να συμπεριφερθεί κανείς με συγκεκριμένο τρόπο. Κι όμως είναι βέβαιο ότι ισχύει πως σε μερικές περιπτώσεις τουλάχιστον, τα νοητικά συμβάντα οδηγούν πράγματι σε συγκεκριμένες συμπεριφορές. Φορώ το παλτό μου, επειδή πιστεύω ότι θα βρέξει. Ένας συμπεριφοριστής όμως δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει την πεποίθησή μου ότι θα βρέξει ούτε καν ως εξήγηση για τη συμπεριφορά μου, επειδή η πεποίθησή μου ουσιαστικά ορίζεται από τη συμπεριφορά και από την προδιάθεσή μου να συμπεριφερθώ με συγκεκριμένο τρόπο: η πεποίθηση και η πράξη είναι αδιαχώριστες.

Λειτουργιοκρατία

Η λειτουργιοκρατία είναι μια προσέγγιση στο Πρόβλημα Νους και Σώμα που αναπτύχθηκε πρόσφατα. Επικεντρώνεται στο λειτουργικό ρόλο των νοητικών καταστάσεων. Αυτό πρακτικά δηλώνει μια συγκέντρωση στην εισροή, την εκροή και τη σχέση ανάμεσα στις εσωτερικές καταστάσεις.

Ένας οπαδός της λειτουργιοκρατίας ορίζει την οποιαδήποτε νοητική κατάσταση ως προς τις χαρακτηριστικές της σχέσεις με άλλες νοητικές καταστάσεις και τις επιδράσεις της στη συμπεριφορά. Άρα, μια σκέψη για τον καιρό προσδιορίζεται ως προς τη σχέση της με άλλες σκέψεις και με τη συμπεριφορά. Τι με οδηγεί σ' αυτή τη σκέψη; Ποια είναι η σχέση της με άλλες σκέψεις μου και τι με ωθεί να κάνω;

Σ' αυτό το θέμα η λειτουργιοκρατία επωφελείται από ορισμένες αντιλήψεις του συμπεριφορισμού, όπως ότι η νοητική δραστηριότητα είναι συνήθως στενά συνδεδεμένη με την προδιάθεση για συγκεκριμένη συμπεριφορά – ενώ ταυτόχρονα δέχεται ότι τα νοητικά συμβάντα μπορεί πράγματι ν' αποτελέσουν αίτια συμπεριφοράς.

Η λειτουργιοκρατία μπορεί να γίνει ευκολότερα κατανοητή σε αντιπαράθεση με τη σχέση ενός υπολογιστή και του προγράμματός του. Όταν μιλάμε για υπολογιστές, μας διευκολύνει να κάνουμε το διαχωρισμό ανάμεσα στο μηχανήμα (hardware) και στο λογισμικό (software). Το hardware ενός υπολογιστή είναι τα υλικά από τα οποία έχει κατασκευαστεί: τρανζίστορ, κυκλώματα, τσιπάκια σιλικόνης, οθόνη, πληκτρολόγιο κ.λπ. Το λογισμικό, από την άλλη, είναι το πρόγραμμα, το λειτουργικό σύστημα με το οποίο δουλεύει το μηχανήμα. Το λογισμικό μπορεί συνήθως να προσαρμοστεί και να χρησιμοποιηθεί σε πολλά διαφορετικά συστήματα. Το λογισμικό είναι συνήθως ένα πολύπλοκο σύστημα οδηγίων προς τον υπολογιστή, του οποίου η εκτέλεση μπορεί να πραγματοποιηθεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους, επιτυγχάνοντας όμως το ίδιο αποτέλεσμα.

Η λειτουργιοκρατία ως θεωρία της νόησης ενδιαφέρεται περισσότερο για το software της σκέψης παρά για το hardware. Σ' αυτό μοιάζει με το συμπεριφορισμό. Ο υλισμός, αντίθετα, ενδιαφέρεται να αποδείξει τη σχέση ανάμεσά σε ορισμένα μέρη του hardware – τον ανθρώπινο εγκέφαλο – και σ' ένα συγκεκριμένο πακέτο software – την ανθρώπινη σκέψη.

Η λειτουργιοκρατία ως θεωρία δεν ασχολείται καθόλου με το hardware της σκέψης, παρ' όλο που είναι αναμφίβολα συμβατή με ορισμένα είδη υλισμού. Διατηρεί μια ουδετερότητα ως προς το είδος του φυσικού συστήματος μέσα στο οποίο λειτουργούν τα νοητικά προγράμματα. Κύριο μέλημά της είναι να προσδιορίσει τις σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στα διάφορα είδη σκέψης και συμπεριφοράς.

Κριτική της λειτουργιοκρατίας

Qualia: υπολογιστές και άνθρωποι

Ενώ η λειτουργιοκρατία είναι μια εξαιρετικά διαδεδομένη θεωρία της νόησης ανάμεσα στους φιλοσόφους, μια κριτική που δέχεται συχνά είναι ότι δεν επεξηγεί επαρκώς την ενσυνείδητη εμπειρία και τις εντυπώσεις: Τι σημαίνει να πονάει κανείς, να είναι ευτυχισμένος, να σκέφτεται τον καιρό και ούτω καθεξής.

Μια παρόμοια ένσταση γίνεται συχνά και στην άποψη ότι οι υπολογιστές μπορεί να διαθέτουν νου. Για παράδειγμα, ο σύγχρονος φιλόσοφος Τζον Σηρλ χρησιμοποίησε ένα διανοητικό πείραμα για να προσπαθήσει να προσδιορίσει τη διαφορά ανάμεσα στο πώς κατανοεί μια ιστορία ένας άνθρωπος και πώς την «κατανοεί» ένας υπολογιστής.

Φανταστείτε ότι βρίσκεστε κλειδωμένοι σε κάποιο δωμάτιο. Δεν ξέρετε κινέζικα. Μέσα από τη γραμματοθυρίδα της πόρτας πέφτουν διάφοροι κινέζικοι χαρακτήρες τυπωμένοι σε μικρές κάρτες. Πάνω σ' ένα τραπέζι μέσα στο δωμάτιο υπάρχει ένα βιβλίο κι ένας σωρός από κάρτες με άλλους κινέζικους χαρακτήρες τυπωμένους πάνω τους. Η αποστολή σας είναι να ταιριάξετε τον κινέζικο χαρακτήρα που υπάρχει στην κάρτα που έπεσε από τη γραμματοθυρίδα μ' έναν κινέζικο χαρακτήρα μέσα στο βιβλίο. Το βιβλίο μετά θα σας υποδείξει έναν άλλον, διαφορετικό κινέζικο χαρακτήρα που ταιριάζει μ' αυτόν. Εσείς πρέπει να πάρετε αυτό τον άλλο χαρακτήρα από το σωρό με τις κάρτες που υπάρχουν στο τραπέζι και να τον ρίξετε έξω, μέσα από τη γραμματοθυρίδα. Σε κάποιον που βρίσκεται έξω από το δωμάτιο φαίνεται ότι δίνετε απαντήσεις για μια ιστορία γραμμένη στα κινέζικα. Οι κάρτες που πέφτουν μέσα στο δωμάτιο είναι ερωτήσεις γραμμένες στα κινέζικα. Αυτές που πετάτε προς τα έξω είναι οι απαντήσεις σας, επίσης στα κινέζικα. Παρ' όλο που δεν ξέρετε κινέζικα, απ' έξω φαίνεται σαν να καταλαβαίνετε την ιστορία και να δίνετε ευφυείς απαντήσεις στις ερωτήσεις που σας κάνουν. Η δική

Ο Χέγκελ.

σας εμπειρία όμως δεν έχει καμιά σχέση με την κατανόηση της ιστορίας: χειρίζεστε απλώς κάποια πράγματα που για σας είναι ακατάληπτοι χαρακτήρες.

Ένα λεγόμενο «έξυπνο» υπολογιστικό πρόγραμμα βρίσκεται στην ίδια ακριβώς θέση με σας στο διανοητικό πείραμα του «Κινέζικου δωματίου» του Σηρλ. Όπως κι εσείς, απλώς χειρίζεται κάποια σύμβολα χωρίς να κατανοεί πραγματικά σε τι αναφέρονται. Κατ' επέκταση, αν σκεφτούμε τη λειτουργιοκρατία σύμφωνα με την αναλογία του υπολογιστή που παρέθεσα πιο πάνω, δεν είναι σε θέση να μας δώσει μια ολοκληρωμένη εικόνα του νου. Δεν συλλαμβάνει την αυθεντική κατανόηση, εφόσον την εξομοιώνει με το χειρισμό συμβόλων.

Ο Νους των Άλλων

Έχουμε ήδη εξετάσει τις περισσότερες και σοβαρότερες προσπάθειες επίλυσης του Προβλήματος Νους και Σώμα. Όπως είδαμε, καμιά θεωρία της νόησης δεν είναι απόλυτα ικανοποιητική. Ας περάσουμε τώρα σ' ένα άλλο θέμα της φιλοσοφίας της νόησης, στο λεγόμενο Πρόβλημα του Νου των Άλλων.

Πώς ξέρω ότι οι άλλοι άνθρωποι σκέφτονται, αισθάνονται και έχουν συνείδηση όπως εγώ; Εγώ ξέρω σίγουρα πότε πονάω, αλλά πώς μπορώ να είμαι σίγουρος ότι πονάει και κάποιος άλλος στ' αλήθεια; Με τον τρόπο που ζω τη ζωή μου υποθέτω ότι οι άλλοι άνθρωποι είναι όντα που αισθάνονται και είναι ικανοί να βιώσουν εμπειρίες που μοιάζουν πολύ με τις δικές μου. Πώς όμως μπορώ να είμαι σίγουρος γι' αυτό; Πώς μπορώ να ξέρω ότι όλοι οι άλλοι άνθρωποι δεν είναι ρομπότ μεγάλης εξειδίκευσης ή, όπως λέγονται μερικές φορές, αυτόματα, προγραμματισμένα να αντιδρούν σαν να έχουν εσωτερική ζωή, ενώ στην πραγματικότητα δεν έχουν;

Μπορεί αυτή η αντίληψη να θυμίζει αρκετά κάποια μορφή παράνοιας, είναι όμως ένα σοβαρό ερώτημα στο οποίο οι φιλό-

σοφοί έχουν αφιερώσει μεγάλο μέρος της προσοχής τους. Μελετώντας το αποκαλύπτονται σημαντικές διαφορές ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο αποκτάμε γνώση των δικών μας εμπειριών και στον τρόπο με τον οποίο γνωρίζουμε τις εμπειρίες των άλλων.

Δεν αποτελεί πρόβλημα για το συμπεριφορισμό

Πριν στραφούμε στον πιο κοινό τρόπο επίλυσης αυτών των αμφιβολιών για τις εμπειρίες των άλλων ανθρώπων, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι το πρόβλημα του νου των άλλων δεν υφίσταται για τους συμπεριφοριστές. Για ένα συμπεριφοριστή είναι προφανώς ορθό να αποδίδει νοητικές εμπειρίες στους άλλους με βάση τη συμπεριφορά τους, αφού αυτό ακριβώς είναι ο νους: οι τάσεις να συμπεριφέρεται κανείς με συγκεκριμένους τρόπους σε συγκεκριμένες περιστάσεις. Αυτό έχει προκαλέσει τη γένεση ενός διαβόητου συμπεριφοριστικού αστείου. Δύο συμπεριφοριστές κάθονταν έρωτα και μετά λέει ο ένας στον άλλον: «Ήταν υπέροχο για σένα. Πώς ήταν για μένα;».

Το επιχείρημα εξ αναλογίας

Η πιο έκδηλη απάντηση στην αμφιβολία για το αν οι άλλοι άνθρωποι έχουν συνείδηση είναι το επιχείρημα εξ αναλογίας.

Όπως είδαμε στο Κεφάλαιο 1 όταν εξετάζαμε το Τελολογικό Επιχείρημα σχετικά με την ύπαρξη του Θεού, ένα επιχείρημα εξ αναλογίας βασίζεται στη σύγκριση δύο παρόμοιων πραγμάτων. Αν το ένα μοιάζει με το άλλο σε μερικά πράγματα, θεωρείται ότι θα μοιάζει με το άλλο και σε άλλα.

Οι άλλοι άνθρωποι μοιάζουν με μένα σε πολλά σημαντικά πράγματα. Είμαστε όλοι μέλη του ίδιου είδους και επομένως τα σώματά μας μοιάζουν αρκετά. Επίσης συμπεριφερόμαστε με αρκετά παρόμοιο τρόπο. Όταν νιώθω αβάσταχτο πόνο, ουρλιάζω,

και το ίδιο κάνουν τα περισσότερα μέλη του ανθρώπινου είδους όταν βρεθούν σε καταστάσεις που θα περίμενα να αισθανθούν πόνο. Το επιχείρημα εξ αναλογίας υποστηρίζει πως οι ομοιότητες στο σώμα και στη συμπεριφορά ανάμεσα στη δική μου περίπτωση και στην περίπτωση των άλλων ανθρώπων μου αρκεί για να συμπεράνω ότι οι άλλοι άνθρωποι έχουν πραγματική συνείδηση, όπως εγώ.

Κριτική του επιχειρήματος εξ αναλογίας

Δεν αποτελεί απόδειξη

Το επιχείρημα εξ αναλογίας δεν προσφέρει αδιάσειστες αποδείξεις ότι οι άλλοι άνθρωποι διαθέτουν νου. Τα επιχειρήματα εξ αναλογίας απαιτούν μεγάλο αριθμό ενισχυτικών αποδεικτικών στοιχείων. Στην περίπτωση όμως του συγκεκριμένου επιχειρήματος εξ αναλογίας υπάρχει μία και μοναδική περίπτωση, η περίπτωση του εαυτού μου, στην οποία έχω παρατηρήσει τη σχέση ανάμεσα σ' ένα είδος σώματος και συμπεριφοράς και σ' ένα είδος συνείδησης.

Και εκτός αυτού, τα σώματα και οι συμπεριφορές των άλλων ανθρώπων έχουν πολλές διαφορές από τα αντίστοιχα δικά μου. Αυτές οι διαφορές μπορεί να είναι σημαντικότερες από τις ομοιότητες. Θα μπορούσα να χρησιμοποιήσω το επιχείρημα εξ αναλογίας για να καταδείξω ότι οι διαφορές ανάμεσα στο δικό μου σώμα και συμπεριφορά και σ' αυτά των άλλων ανθρώπων υποδεικνύουν μια πιθανή διαφορά στον τύπο των νοητικών εμπειριών ανάμεσά μας. Κι εκτός αυτού, τα επιχειρήματα εξ αναλογίας είναι επαγωγικά και ως τέτοια μπορούν να προσφέρουν μόνο πιθανά αποδεικτικά στοιχεία για τα συμπεράσματά τους. Δεν μπορούν ποτέ να αποδείξουν κάτι αδιαμφισβήτητο. Στην καλύτερη περίπτωση λοιπόν, ένα τέτοιο επιχείρημα μπορεί απλώς να προτείνει ότι οι άλλοι άνθρωποι είναι σχεδόν βέβαιο ότι διαθέτουν

νου. Δεν είναι παραγωγική απόδειξη, αλλά, όπως είδαμε στο κεφάλαιο για την επιστήμη, δεν υπάρχει απόδειξη ότι ο ήλιος θα ανατείλει αύριο κι όμως έχουμε ισχυρούς λόγους να νιώθουμε βεβαιότητα ότι έτσι θα γίνει.

Αναπόδεικτο

Εντούτοις, δεν φαίνεται να υπάρχει τρόπος να αποδειχτεί αδιαμφισβήτητα ότι μια δήλωση όπως «αυτός πονάει» είναι αληθής ή, σε τελική ανάλυση, ότι είναι ψευδής. Το γεγονός ότι κάποιος ουρλιάζει, δεν συνεπάγεται από μόνο του ότι εκείνος βιώνει την ίδια εμπειρία με μένα όταν νιώθω αβάσταχτο πόνο. Μπορεί να μη βιώνει καμιά εμπειρία. Όλες οι λεκτικές αναφορές της εμπειρίας είναι αναξιόπιστες. Κι ένα ρομπότ θα μπορούσε να έχει προγραμματιστεί έτσι ώστε να απαντά πειστικά κάτω από τέτοιες συνθήκες. Δεν υπάρχει πιθανή παρατήρηση που να μπορεί να επιβεβαιώσει ή να αντικρούσει την ιδέα ότι αυτός ο άνθρωπος νιώθει πόνο.

Είναι προφανές ότι το γεγονός πως κάποιος ουρλιάζει σε μια πραγματική κατάσταση θα μας αρκούσε για να πιστέψουμε με αρκετή βεβαιότητα ότι αυτός ο άνθρωπος πονάει. Από την οπτική γωνία της λογικής όμως, η συμπεριφορά δεν αποτελεί απόλυτο αποδεικτικό στοιχείο πόνου (παρ' όλο που οι περισσότεροι άνθρωποι λειτουργούν με την παραδοχή ότι *είναι* αξιόπιστη)

Ίσως βέβαια θεωρήσουμε κάπως παρατραβηγμένη την υποθεση ότι οι άλλοι άνθρωποι δεν ζουν συνειδητά. Μπορεί λοιπόν να είμαστε ήδη τόσο βέβαιοι ότι οι άλλοι άνθρωποι διαθέτουν νου, ώστε να μη χρειαζόμαστε ατράνταχτες αποδείξεις γι' αυτό το θέμα. Οι περισσότεροι από μας δρουν τον περισσότερο καιρό σύμφωνα με την παραδοχή ότι έτσι είναι. Ο σολιψισμός, όπως είδαμε στο κεφάλαιο για τον εξωτερικό κόσμο, δεν είναι υπερασπίσιμη θέση.

Συμπέρασμα

Σ' αυτό το κεφάλαιο η προσοχή μας επικεντρώθηκε σε διαμάχες που αφορούν το δυαδισμό, τον υλισμό και το Πρόβλημα του Νου των Άλλων. Αυτά αποτελούν βασικά θέματα της φιλοσοφίας της νόησης.

Μιας και η φύση της σκέψης απασχολεί ιδιαίτερα τη φιλοσοφία, πολλοί φιλόσοφοι και κυρίως όσοι ειδικεύονται στη φιλοσοφία της νόησης θεωρούν ότι ερωτήματα σαν αυτά που εξετάσαμε σ' ετούτο το κεφάλαιο βρίσκονται στην καρδιά σχεδόν κάθε φιλοσοφικού ζητήματος. Αναμφισβήτητα, πολλοί από τους λαμπρότερους φιλοσόφους του εικοστού αιώνα έχουν δώσει μεγάλο βάρος σε ερωτήματα της φιλοσοφίας της νόησης. Αυτό είχε ως επακόλουθο πολλά κείμενα σχετικά μ' αυτό τον τομέα να είναι ιδιαίτερα εξειδικευμένα και να περιέχουν τεχνικούς όρους.

Τα βιβλία που παραθέτω πιο κάτω θα σας προσφέρουν κάποια καθοδήγηση μέσα στον πολύπλοκο λαβύρινθο των έργων πάνω στο θέμα.

Άλλα αναγνώσματα

- Η καλύτερη εισαγωγή στη φιλοσοφία της νόησης είναι το *The Philosophy of Mind* των Peter Smith και O. R. Jones (Cambridge: Cambridge University Press, 1986). Είναι ένα βιβλίο σαφές και κατατοπιστικό για τις περισσότερες από τις σύγχρονες διαμάχες σ' αυτό τον τομέα.
- *Matter and Consciousness* του P. M. Churchland (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1984). Άλλη μια χρήσιμη εισαγωγή.
- *Theories of the Mind* του Stephen Priest (London: Penguin, 1991). Πρόκειται για μια κριτική επισκόπηση των κυριότερων προσεγγίσεων στη φιλοσοφία της νόησης.
- Προτείνω επίσης το *The Character of Mind* του Colin McGinn (Oxford: Oxford University Press, 1982), παρ' όλο που σε μερικά σημεία παρουσιάζει δυσκολίες.

- *The Mind's I* που επιμελήθηκαν οι Douglas R. Hofstadter και Daniel C. Dennett (London: Penguin, 1982). Μια ενδιαφέρουσα και διασκεδαστική συλλογή άρθρων, διαλογισμών και διηγημάτων που αφορούν φιλοσοφικές ιδέες σχετικές με το νου. Περιλαμβάνει το άρθρο του John Searle «Minds, Brains and Programs», στο οποίο εξετάζεται το ερώτημα αν οι υπολογιστές μπορούν πραγματικά να σκεφτούν.

Ο Ζαν-Ζακ Ρουσσώ.

Η Τέχνη

Οι περισσότεροι άνθρωποι που κάνουν επισκέψεις σε γκαλερί, που διαβάζουν μυθιστορήματα και ποίηση, που παρακολουθούν θέατρο ή μπαλέτο, που πηγαίνουν στον κινηματογράφο ή ακούν μουσική έχουν αναρωτηθεί κάποια στιγμή τι είναι τέχνη. Αυτό είναι το βασικό ερώτημα που βρίσκεται στη βάση όλης της φιλοσοφίας της τέχνης. Σ' αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζονται διάφορες απαντήσεις που έχουν δοθεί σ' αυτό το ερώτημα. Εξετάζονται επίσης ορισμένα φιλοσοφικά ερωτήματα σχετικά με τη φύση της κριτικής της τέχνης.

Το γεγονός της εμφάνισης νέων μορφών τέχνης, όπως ο κινηματογράφος και η φωτογραφία, και το ότι οι γκαλερί τέχνης εκθέτουν ετερόκλητα πράγματα, όπως ένα σωρό από τούβλα ή μια ντάνα χαρτοκιβώτια, μας αναγκάζει να σκεφτούμε πάνω στα όρια αυτού που είμαστε διατεθειμένοι ν' αποκαλέσουμε τέχνη. Είναι προφανές ότι η λέξη τέχνη σημαίνει διαφορετικά πράγματα για διαφορετικούς πολιτισμούς σε διαφορετικές εποχές. Έχει υπηρετήσει τελετουργικούς, θρησκευτικούς και ψυχαγωγικούς σκοπούς και έχει επίσης αποτελέ-

σει την έκφραση των πεποιθήσεων, των φόβων και των επιθυμιών που έπαιζαν πρωταρχικό ρόλο στον πολιτισμό που την παρήγαγε.

Σε παλιότερες εποχές το τι συμπεριλάμβανε η τέχνη έμοιαζε πιο ξεκάθαρα προσδιορισμένο. Εντούτοις, στο τέλος του εικοστού αιώνα φαίνεται ότι έχουμε φτάσει στο σημείο όπου έργο τέχνης μπορεί να ονομαστεί οτιδήποτε, χωρίς κανέναν περιορισμό. Αν είναι έτσι, τότε τι είναι αυτό που καθιστά ένα αντικείμενο ή ένα γραπτό κείμενο ή ένα μουσικό κομμάτι άξιο να ονομαστεί έργο τέχνης, σε αντίθεση με κάποιο άλλο;

Μπορεί να οριστεί η τέχνη;

Τα έργα τέχνης χαρακτηρίζονται από τεράστια ποικιλία: οι πίνακες, τα θεατρικά έργα, οι ταινίες, τα μυθιστορήματα, τα μουσικά κομμάτια και ο χορός ίσως φαίνεται να μην έχουν και πολλά κοινά. Αυτό ώθησε ορισμένους φιλοσόφους να υποστηρίζουν ότι η τέχνη δεν μπορεί να οριστεί καθόλου. Ισχυρίζονται ότι είναι εντελώς εσφαλμένο ν' αναζητά κανείς κάποιον κοινό παρονομαστή, εφόσον η ποικιλία στα έργα τέχνης είναι αρκετά μεγάλη για να επιτρέψει την ύπαρξη ενός ορισμού που να ισχύει για όλα και να είναι ικανοποιητικός. Για να το υποστηρίξουν αυτό χρησιμοποίησαν την ιδέα της οικογενειακής ομοιότητας, μια σύλληψη που χρησιμοποίησε ο Λούντβικ Βιτγκενστάιν στις *Φιλοσοφικές αναζητήσεις* του.

Η άποψη της οικογενειακής ομοιότητας

Μπορεί εσείς να μοιάζετε λίγο στον πατέρα σας και ο πατέρας σας μπορεί να μοιάζει με την αδελφή του. Όμως, είναι πιθανό να μην μοιάζετε καθόλου με την αδελφή του πατέρα σας. Με άλλα λόγια, ανάμεσα στα διαφορετικά μέλη μιας οικογένειας μπορεί

να υπάρχει μερική αντιστοιχία στις ομοιότητες, χωρίς να υπάρχει κανένα ευδιάκριτο χαρακτηριστικό κοινό σε όλους. Το ίδιο συμβαίνει και με τα παιχνίδια: πολλά μοιάζουν μεταξύ τους, αλλά είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς τι κοινό έχουν μεταξύ τους η πασιέντσα, το σκάκι, το ράγκμπι και το ξυλίκι.

Οι ομοιότητες ανάμεσα στα διάφορα είδη τέχνης μπορεί ν' ανήκουν σ' αυτό τον τύπο. Παρά τις προφανείς ομοιότητες ανάμεσα σε ορισμένα έργα τέχνης, μπορεί να μην υπάρχουν ευδιάκριτα χαρακτηριστικά κοινά σε όλα, κοινοί παρονομαστές. Αν αυτό είναι αλήθεια, τότε είναι λάθος να αναζητά κανείς ένα γενικό ορισμό για την τέχνη. Στην καλύτερη περίπτωση, μπορούμε να ελπίζουμε στον ορισμό μιας μορφής τέχνης, όπως το μυθιστόρημα, η φανταστική ταινία ή η συμφωνία.

Κριτική της άποψης της οικογενειακής ομοιότητας

Ένας τρόπος ν' αποδειχτεί πως αυτή η άποψη είναι λανθασμένη θα ήταν να αντιπαρατάξουμε έναν ικανοποιητικό ορισμό για την τέχνη. Πιο κάτω θα μελετήσουμε μια σειρά προσπαθειών προς αυτή την κατεύθυνση. Αξίζει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι ακόμα και στην περίπτωση της οικογενειακής ομοιότητας υπάρχει κάτι κοινό σε όλα τα μέλη μιας οικογένειας, το γεγονός ότι σχετίζονται γενετικά. Και όλα τα παιχνίδια μοιάζουν μεταξύ τους ως προς το ότι έχουν τη δυνατότητα να απορροφήσουν τον παίχτη ή το θεατή προκαλώντας σ' αυτόν ένα ενδιαφέρον χωρίς πρακτικές απολαβές.

Τώρα, μπορεί αυτός ο ορισμός του παιχνιδιού να είναι μάλλον ασαφής και όχι απόλυτα ικανοποιητικός. Δεν μας βοηθά, λόγου χάριν, να κάνουμε το διαχωρισμό ανάμεσα στα παιχνίδια και σε άλλες δραστηριότητες όπως το να φιλιέται κάποιος ή ν' ακούει μουσική. Υποδηλώνει όμως ότι μπορεί να βρεθεί ένας πιο λεπτομερής και πειστικός ορισμός. Αν μπορεί αυτό να γίνει για τα παιχνίδια, δεν υπάρχει λόγος ν' αποκλείουμε προκαταβολικά την

πιθανότητα να το καταφέρουμε και για τα έργα τέχνης. Μπορεί βέβαια ο κοινός παρονομαστής όλων των έργων τέχνης να μην είναι τελικά ιδιαίτερα ενδιαφέρον ή σημαντικό, σίγουρα όμως είναι πιθανό να βρεθεί.

Ας μελετήσουμε λοιπόν ορισμένες από τις προσπάθειες να οριστεί η τέχνη. Θα εξετάσουμε τις θεωρίες της σημαίνουσας μορφής, του ιδεαλισμού και της θεσμοθέτησης.

Θεωρία της σημαίνουσας μορφής

Η θεωρία της σημαίνουσας μορφής, που έγινε δημοφιλής στις αρχές του εικοστού αιώνα και συνδέθηκε κυρίως με τον κριτικό της τέχνης Κλάιβ Μπελ [Clive Bell] (1881-1964) και το βιβλίο του *Τέχνη*, ξεκινά με την παραδοχή ότι όλα τα αυθεντικά έργα τέχνης προκαλούν ένα καλαισθητικό συναίσθημα στο θεατή, τον ακροατή ή τον αναγνώστη. Αυτό το συναίσθημα διαφέρει από τα συναισθήματα της καθημερινής ζωής. Είναι χαρακτηριστικό ως προς το ότι δεν έχει καμία σχέση με πρακτικές ανησυχίες.

Τι είναι αυτό που κάνει τους ανθρώπους ν' αντιδρούν μ' αυτό τον τρόπο στα έργα τέχνης; Γιατί τα έργα τέχνης ξυπνούν αυτό το καλαισθητικό συναίσθημα; Η απάντηση που έδωσε ο Μπελ είναι ότι όλα τα αυθεντικά έργα τέχνης έχουν μια κοινή ιδιότητα που είναι γνωστή ως «σημαίνουσα μορφή», όρο που επινόησε ο ίδιος.

Η σημαίνουσα μορφή είναι μια συγκεκριμένη σχέση των μερών, των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της δομής ενός έργου τέχνης, και όχι της θεματολογίας του. Παρ' όλο που αυτή η θεωρία συνήθως εφαρμόζεται μόνο στις εικαστικές τέχνες, μπορεί εξίσου εύστοχα να θεωρηθεί ορισμός όλων των μορφών τέχνης.

Για παράδειγμα λοιπόν, ένας θεωρητικός της σημαίνουσας μορφής, σχετικά με το τι είναι αυτό που κάνει τον πίνακα του Βαν Γκογκ με θέμα ένα ζευγάρι παλιές μπότες έργο τέχνης, θα υποδείκνυε το συνδυασμό των χρωμάτων και της υφής που εμπει-

ριέχουν τη σημαίνουσα μορφή και επομένως προξενούν το καλαισθητικό συναίσθημα στους ευαίσθητους κριτικούς.

Η σημαίνουσα μορφή είναι μια ακαθόριστη ιδιότητα που ο ευαίσθητος κριτικός μπορεί διαισθητικά να αναγνωρίσει σ' ένα έργο τέχνης. Δυστυχώς, οι αναισθητοι κριτικοί είναι ανίκανοι να εκτιμήσουν τη σημαίνουσα μορφή. Ο Μπελ, αντίθετα με τους θεωρητικούς της άποψης της θεσμοθέτησης, για παράδειγμα, που εξετάζεται πιο κάτω, πίστευε πως η τέχνη είναι μια αξιολογική έννοια. Αυτό σημαίνει ότι όταν αποκαλούμε κάτι έργο τέχνης δεν σημαίνει απλώς ότι το κατατάσσουμε, αλλά επίσης ότι του δίνουμε ένα συγκεκριμένο κύρος. Όλα τα αυθεντικά έργα τέχνης, όλων των εποχών και όλων των πολιτισμών, εμπεριέχουν τη σημαίνουσα μορφή.

Κριτική της θεωρίας της σημαίνουσας μορφής

Κυκλικότητα

Το επιχείρημα που χρησιμοποιείται για να υποστηρίξει τη θεωρία της σημαίνουσας μορφής μοιάζει κυκλικό. Φαίνεται να λέει απλώς ότι το καλαισθητικό συναίσθημα προκαλείται από μια ιδιότητα που προκαλεί το καλαισθητικό συναίσθημα, για την οποία δεν μπορεί να ειπωθεί τίποτ' άλλο. Αυτό είναι σαν να εξηγεί κανείς πώς επιδρά ένα υπνωτικό χάπι κάνοντας αναφορά στην ιδιότητά του να προκαλεί τον ύπνο. Είναι ένα κυκλικό επιχείρημα, επειδή αυτό που υποτίθεται ότι εξηγεί χρησιμοποιείται στην εξήγηση. Ορισμένα κυκλικά επιχειρήματα ωστόσο μπορεί να αποδειχτούν κατατοπιστικά. Αυτά που δεν μπορούν είναι γνωστά ως επιχειρήματα που κινούνται σε φαύλο κύκλο.

Οι υποστηρικτές της θεωρίας θα ισχυρίζονταν ότι το επιχείρημα δεν κινείται σε φαύλο κύκλο, μιας και διαφωτίζει το γιατί ορισμένοι άνθρωποι είναι καλύτεροι κριτικοί από άλλους, και συγκεκριμένα επειδή έχουν μεγαλύτερη ικανότητα να εντοπίζουν

τη σημαίνουσα μορφή. Δικαιολογεί επίσης το γεγονός ότι κάποια έργα τέχνης που προέρχονται από άλλους πολιτισμούς και άλλες εποχές θεωρείται ότι έχουν πολλά κοινά με τα σημερινά έργα τέχνης.

Αδιάψευστο

Άλλη μια αντίρρηση στη θεωρία είναι ότι δεν μπορεί να ανατραπεί. Μια παραδοχή της θεωρίας της σημαίνουσας μορφής είναι ότι υπάρχει ένα μοναδικό συναίσθημα που νιώθουν όλοι όσοι βιώνουν πραγματικά την τέχνη όταν εκτιμούν ένα αυθεντικό έργο τέχνης. Αυτό όμως είναι εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι αδύνατο, ν' αποδειχθεί.

Αν κάποιος ισχυριστεί ότι έχει βιώσει ολοκληρωτικά την εμπειρία ενός έργου τέχνης, αλλά δεν βίωσε αυτό το καλαισθητικό συναίσθημα, τότε ο Μπελ θα έλεγε ότι αυτός ο άνθρωπος έκανε λάθος. Είτε η εμπειρία του δεν ήταν ολοκληρωμένη είτε δεν ήταν ευαίσθητος κριτικός. Αυτό όμως σημαίνει ότι η θεωρία προϋποθέτει αυτό που υποτίθεται ότι αποδεικνύει: ότι υπάρχει όντως ένα μοναδικό καλαισθητικό συναίσθημα και ότι αυτό προκαλείται από τα αυθεντικά έργα τέχνης. Η θεωρία επομένως μοιάζει αδιάψευστη. Και πολλοί φιλόσοφοι πιστεύουν πως αν είναι αδύνατο να ανατραπεί μια θεωρία επειδή κάθε πιθανή παρατήρηση την επιβεβαιώνει, τότε πρόκειται για μια θεωρία χωρίς νόημα.

Κατ' αναλογία, αν αναφερθούμε σε κάτι που θεωρούμε έργο τέχνης, το οποίο όμως δεν ξυπνά αυτό το καλαισθητικό συναίσθημα σ' έναν ευαίσθητο κριτικό, τότε ο θεωρητικός της σημαίνουσας μορφής θα ισχυριστεί ότι δεν πρόκειται για αυθεντικό έργο τέχνης. Και πάλι, δεν υπάρχει καμιά πιθανή παρατήρηση που να μπορεί να αποδείξει ότι ένας τέτοιος άνθρωπος κάνει λάθος στον ισχυρισμό του.

Ιδεαλιστική θεωρία

Η ιδεαλιστική θεωρία της τέχνης, σύμφωνα με την πιο πειστική της διατύπωση από τον Ρ. Τζ. Κόλινγουντ [R. G. Collingwood] (1889-1943) στο βιβλίο του *Αρχές της Τέχνης* [Principles of Art], διαφέρει από τις άλλες θεωρίες της τέχνης στο ότι θεωρεί πως το πραγματικό έργο τέχνης είναι άυλο. Είναι μια ιδέα ή ένα συναίσθημα στο νου του καλλιτέχνη. Η ιδέα παίρνει υλική έκφραση μέσω της φαντασίας και τροποποιείται από την επαφή του καλλιτέχνη με το συγκεκριμένο μέσο καλλιτεχνικής έκφρασης, αλλά το ίδιο το έργο τέχνης παραμένει στο νου του καλλιτέχνη. Σε ορισμένες εκφάνσεις της ιδεαλιστικής θεωρίας δίνεται μεγάλη έμφαση στην αυθεντικότητα του συναισθήματος που εκφράζεται. Αυτό προσθέτει στη θεωρία ένα ισχυρό στοιχείο αξιολόγησης.

Η ιδεαλιστική θεωρία κάνει ένα διαχωρισμό ανάμεσα στην τέχνη και στη χειροτεχνία. Τα έργα τέχνης δεν εξυπηρετούν κανένα συγκεκριμένο σκοπό. Δημιουργούνται από την επαφή του καλλιτέχνη με το συγκεκριμένο μέσο έκφρασης, όπως τις λαδομπογιές ή τις λέξεις. Τα χειροτεχνήματα, αντίθετα, δημιουργούνται για ένα συγκεκριμένο σκοπό και ο τεχνίτης ξεκινά έχοντας κατά νου ένα σχέδιο, αντί να σχεδιάζει το αντικείμενο ενώ το δημιουργεί. Για παράδειγμα λοιπόν, ένας πίνακας του Πικάσο δεν εξυπηρετεί κανένα συγκεκριμένο σκοπό και ενδεχομένως δεν είχε σχεδιαστεί εκ των προτέρων, ενώ το τραπέζι στο οποίο κάθονται εξυπηρετεί μια πολύ συγκεκριμένη λειτουργία και κατασκευάστηκε σύμφωνα με κάποιο προϋπάρχον σχέδιο, κάποιο προσχέδιο.

Ο πίνακας είναι ένα έργο τέχνης. Το τραπέζι είναι ένα χειροτεχνήμα. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα έργα τέχνης δεν μπορεί να περιέχουν στοιχεία χειροτεχνίας. Είναι προφανές ότι πολλά μεγάλα έργα τέχνης περιέχουν όντως τέτοια στοιχεία χειροτεχνίας. Ο Κόλινγουντ δηλώνει σαφώς ότι οι δυο κατηγορίες, της τέχνης και της χειροτεχνίας, δεν αποκλείουν η μια την άλλη. Υποστηρί-

ζει μάλλον ότι κανένα έργο τέχνης δεν αποτελεί μέσο για την επίτευξη κάποιου σκοπού.

Η ιδεαλιστική θεωρία αντιπαραθέτει τα αυθεντικά έργα τέχνης με την τέχνη της ψυχαγωγίας. Την τέχνη δηλαδή που δημιουργείται με σκοπό να ψυχαγωγήσει απλώς τους ανθρώπους ή να διεγείρει συγκεκριμένα συναισθήματα. Η αυθεντική τέχνη δεν έχει σκοπό. Είναι η ίδια αυτοσκοπός. Η τέχνη της ψυχαγωγίας έχει σκοπό και άρα είναι υποδεέστερη της καθαρής τέχνης. Κατ' αναλογία, η καθαρά θρησκευτική τέχνη, όπως αποκαλείται, δεν θεωρείται τέχνη, γιατί τα έργα της δημιουργούνται για ένα συγκεκριμένο σκοπό.

Κριτική της ιδεαλιστικής θεωρίας

Παράξενη

Η βασική αντίρρηση στην ιδεαλιστική θεωρία βρίσκεται στο ότι είναι παράξενο να θεωρεί κανείς τα έργα τέχνης ιδέες μέσα στο νου αντί για φυσικά αντικείμενα. Αυτό σημαίνει ότι όταν πηγαίνουμε σε μια γκαλερί, δεν βλέπουμε παρά τα ίχνη της πραγματικής δημιουργίας των καλλιτεχνών. Αυτή η άποψη δύσκολα γίνεται αποδεκτή, παρ' όλο που εμφανίζεται πιο πειστική στις περιπτώσεις των λογοτεχνικών και των μουσικών έργων τέχνης, όπου δεν υπάρχει ένα μοναδικό φυσικό αντικείμενο που να μπορούμε ν' αποκαλέσουμε έργο τέχνης.

Πολύ περιορισμένη

Μια δεύτερη αντίρρηση σ' αυτή τη θεωρία είναι ότι είναι πολύ περιορισμένη. Φαίνεται να κατατάσσει πολλά καθιερωμένα έργα τέχνης στην κατηγορία της απλής χειροτεχνίας, όχι της καθαρής τέχνης. Πολλοί σπουδαίοι πίνακες πορτραίτων ζωγραφίστηκαν

για να υπάρξει ένα μνημείο του παρουσιαστικού του μοντέλου τους. Πολλά σπουδαία θεατρικά έργα γράφτηκαν με σκοπό να ψυχαγωγήσουν. Αυτό σημαίνει ότι, επειδή δημιουργήθηκαν με κάποιο συγκεκριμένο σκοπό στο νου του καλλιτέχνη, δεν μπορεί να αποτελούν έργα τέχνης; Και τι γίνεται με την Αρχιτεκτονική, που είναι κατά παράδοση μια από τις Καλές Τέχνες; Τα περισσότερα κτίρια δημιουργήθηκαν με κάποιο συγκεκριμένο σκοπό, άρα δεν μπορούν, στα πλαίσια αυτής της θεωρίας, να θεωρηθούν έργα τέχνης.

Θεωρία της θεσμοθέτησης

Η λεγόμενη θεωρία της θεσμοθέτησης της τέχνης είναι μία πρόσφατη προσπάθεια συγγραφέων σαν το σύγχρονο φιλόσοφο Τζορτζ Ντίκι να δοθεί μία εξήγηση για το πώς πράγματα τόσο διαφορετικά όσο το θεατρικό έργο *Μάκβεθ*, η *Πέμπτη Συμφωνία* του Μπετόβεν, ένας σωρός τούβλα, ένας ουρητήρας με τον τίτλο «Πηγγή», το ποίημα του Τ. Σ. Έλιοτ *Έρημη χώρα*, *Τα ταξίδια του Γκιούλιβερ* του Σουίφτ και οι φωτογραφίες του Ουίλιαμ Κλάιν μπορούν να θεωρηθούν όλα τους έργα τέχνης. Η θεωρία δηλώνει ότι όλ' αυτά έχουν δύο κοινά στοιχεία.

Πρώτον, είναι όλα τους τεχνουργήματα. Όλα δηλαδή έχουν υποστεί μέχρι ένα βαθμό επεξεργασία από τον άνθρωπο. Η λέξη «τεχνουργήμα» χρησιμοποιείται με αρκετή ελευθερία. Ακόμα κι ένα κομμάτι ξύλου που ξεβράστηκε στην παραλία και κάποιος το μάζεψε θα μπορούσε να θεωρηθεί έργο τέχνης, αν συμπεριλαμβανόταν στα εκθέματα μιας γκαλερί. Η τοποθέτησή του στη γκαλερί με το σκοπό να παρακινηθεί ο κόσμος και να το δει με συγκεκριμένο τρόπο θ' αποτελούσε επεξεργασία. Αυτός ο ορισμός του τεχνουργήματος μάλιστα είναι τόσο ελεύθερος ώστε να μην προσθέτει τίποτα σημαντικό στην έννοια της τέχνης.

Δεύτερον και σημαντικότερο, έχουν όλα τους χαρακτηριστεί έργα τέχνης από κάποιο μέλος του καλλιτεχνικού κόσμου, όπως

Ο Νίτσε με στρατιωτική στολή (1868).

έναν ιδιοκτήτη γκαλερί, έναν εκδότη, έναν παραγωγό, ένα διευθυντή ορχήστρας ή έναν καλλιτέχνη. Σε όλες τις περιπτώσεις, κάποιος που διαθέτει το ανάλογο κύρος έχει κάνει αυτό που ισοδυναμεί με τη βάπτισή τους ως έργα τέχνης.

Αυτό μπορεί να ακούγεται σαν να σημαίνει ότι έργα τέχνης δεν είναι παρά τα πράγματα που ορισμένοι άνθρωποι αποκαλούν έργα τέχνης, ένας προφανώς κυκλικός ισχυρισμός. Και στην πραγματικότητα δεν απέχει και πολύ. Τα μέλη του καλλιτεχνικού κόσμου, ωστόσο, δεν είναι ανάγκη να κάνουν ολόκληρη τελετουργία προκειμένου να ονομαστεί κάτι έργο τέχνης, δεν χρειάζεται καν να το αποκαλέσουν έργο τέχνης. Αρκεί να αντιμετωπίζουν το έργο ως τέχνη.

Η θεωρία της θεσμοθέτησης, λοιπόν, ισχυρίζεται ότι ορισμένα άτομα ή ομάδες της κοινωνίας μας έχουν την ικανότητα να μετατρέψουν ένα τεχνούργημα σε έργο τέχνης με την απλή πράξη της «βάπτισής» του, η οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί αποκαλώντας κάτι «τέχνη», αλλά τις περισσότερες φορές ισοδυναμεί με τη δημοσίευση, την έκθεση ή την παράσταση του έργου. Οι ίδιοι οι καλλιτέχνες μπορεί να είναι μέλη αυτού του καλλιτεχνικού κόσμου. Όλα τα μέλη αυτής της ελίτ έχουν το αντίστοιχο της ικανότητας του βασιλιά Μήδα: να μετατρέπουν ό,τι αγγίζουν σε χρυσάφι.

Κριτική της θεωρίας της θεσμοθέτησης

Δεν κάνει διαχωρισμό μεταξύ καλής και κακής τέχνης

Μερικές φορές έχει υποστηριχτεί ότι η θεωρία της θεσμοθέτησης είναι ατυχής ως θεωρία της τέχνης γιατί μοιάζει να αποδέχεται πως έργα τέχνης μπορούν να θεωρηθούν τα πιο εξεζητημένα και πιο ανούσια αντικείμενα. Αν ανήκα στον κόσμο της τέχνης, θα μπορούσα να κάνω το αριστερό παπούτσι μου έργο τέχνης, εκθέτοντάς το σε μια γκαλερί.

Είναι πράγματι αλήθεια πως η θεωρία της θεσμοθέτησης επιτρέπει σε οτιδήποτε να γίνει έργο τέχνης. Όταν βαπτίζει κάτι «έργο τέχνης», δεν σημαίνει ότι είναι καλό έργο τέχνης, ούτε και κακό, σε τελική ανάλυση. Το μόνο που κάνει είναι να αποκαλεί ένα αντικείμενο έργο τέχνης με την έννοια της κατάταξης. Με άλλα λόγια, το τοποθετεί στην κατηγορία των πραγμάτων που ονομάζουμε έργα τέχνης. Αυτό διαφέρει από τον τρόπο που χρησιμοποιούμε συχνά τη λέξη «τέχνη», όχι απλώς για να κατατάξουμε κάτι, αλλά συχνά και για να υποδηλώσουμε ότι είναι καλό στο είδος του.

Μερικές φορές χρησιμοποιούμε τον όρο μεταφορικά, για να αναφερθούμε σε πράγματα που δεν είναι στην κυριολεξία έργα τέχνης, όπως για παράδειγμα όταν λέμε ότι «αυτή η ομελέτα είναι έργο τέχνης». Η θεωρία της θεσμοθέτησης δεν έχει να μας πει τίποτα για καμιά από τις δυο αυτές αξιολογικές κρίσεις της λέξης «τέχνη». Είναι μια θεωρία που αναφέρεται σ' αυτό που όλα τα έργα τέχνης, καλά, κακά και αδιάφορα, έχουν κοινό μεταξύ τους. Αφορά τη λέξη «τέχνη» μόνο με την έννοια της κατάταξης.

Οι περισσότεροι άνθρωποι ωστόσο που θέτουν το ερώτημα «Τι είναι τέχνη;» δεν ενδιαφέρονται απλώς γι' αυτό που αποκαλούμε τέχνη, αλλά θέλουν να μάθουν γιατί μερικά αντικείμενα χαίρουν μεγαλύτερης εκτίμησης από κάποια άλλα. Τόσο η θεωρία της σημαίνουσας μορφής όσο και η ιδεαλιστική θεωρία είναι εν μέρει αξιολογικές. Σύμφωνα μ' αυτές, όταν αποκαλούμε κάτι έργο τέχνης, αυτό σημαίνει ότι είναι κατά μία έννοια καλό, είτε επειδή εμπεριέχει σημαίνουσα μορφή είτε επειδή πρόκειται για ειλικρινή καλλιτεχνική έκφραση κάποιου συναισθήματος. Η θεωρία της θεσμοθέτησης όμως δεν προσπαθεί να δώσει απάντηση στα αξιολογικά ερωτήματα για την τέχνη. Είναι υπερβολικά ανοιχτή ως προς το τι μπορεί να θεωρηθεί τέχνη. Ορισμένοι θεωρούν πως αυτή είναι η μεγαλύτερή της αρετή. Άλλοι πως είναι το μεγαλύτερό της ελάττωμα.

Κυκλικότητα

Η θεωρία της θεσμοθέτησης είναι κυκλική. Ουσιαστικά λέει ότι τέχνη είναι οτιδήποτε επιλέξει να αποκαλέσει τέχνη μια ορισμένη ομάδα προνομιούχων ανθρώπων. Αυτό μοιάζει σαν παιχνίδι με τις λέξεις, ένα παιχνίδι που μπορεί να έχει ανησυχητικές πολιτικές επιπτώσεις, αν προικισμένοι με το άγγιγμα του Μήδα είναι μόνον οι άνθρωποι που ανήκουν σε μια ιδιαίτερη κοινωνική τάξη.

Ένας υποστηρικτής της θεωρίας της θεσμοθέτησης θα μπορούσε να αντιτάξει σ' αυτό ότι η απαίτηση να είναι τεχνούργημα το έργο τέχνης και ο περιορισμός σχετικά με το ποιος είναι ικανός να αποδώσει τον τίτλο του έργου τέχνης σ' ένα αντικείμενο αρκούν για να προσδώσουν περιεχόμενο στη θεωρία. Αν αυτό ισχύει, τότε χρειαζόμαστε έναν πιο λεπτομερή υπολογισμό ως προς το ποιος ακριβώς ανήκει στον κόσμο της τέχνης. Ακόμα όμως κι αν ξέραμε ποιοι είναι προικισμένοι με αυτό το χάρισμα του Μήδα και γιατί το δικαιούνται, θα θέλαμε ακόμα να μάθουμε γιατί επιλέγουν να θεωρήσουν έργο τέχνης ένα αντικείμενο αντί για κάποιο άλλο. Αυτό οδηγεί στην τρίτη κριτική.

Ποια κριτήρια χρησιμοποιεί ο κόσμος της τέχνης;

Η πιο εύστοχη ίσως αντίρρηση στη θεωρία της θεσμοθέτησης είναι αυτή που τέθηκε από το σύγχρονο φιλόσοφο της τέχνης και συγγραφέα Ρίτσαρντ Βόλχαιμ [Richard Wollheim] (1923-). Ακόμα κι αν συμφωνήσουμε ότι τα μέλη του καλλιτεχνικού κόσμου έχουν τη δύναμη να μετονομάσουν οποιοδήποτε τεχνούργημα σε έργο τέχνης, πρέπει να έχουν λόγους για τους οποίους περιλαμβάνουν μερικά τεχνουργήματα και όχι κάποια άλλα. Αν δεν υπάρχει μια λογική πίσω απ' αυτό που κάνουν, τότε γιατί να παρουσιάζει οποιοδήποτε ενδιαφέρον για μας η κατηγορία της τέχνης; Και αν έχουν λόγους, τότε αυτοί οι λόγοι καθορίζουν αν κάτι είναι τέχνη ή όχι. Η ανάλυση αυτών των λόγων θα ήταν πο-

λύ πιο ενδιαφέρουσα και κατατοπιστική από την ανούσια θεωρία της θεσμοθέτησης. Αν μπορούσαμε να εξακριβώσουμε αυτούς τους λόγους, τότε η θεωρία της θεσμοθέτησης θα ήταν περιττή.

Εντούτοις, η θεωρία της θεσμοθέτησης μας θυμίζει τουλάχιστον ότι αυτό που κάνει κάτι έργο τέχνης είναι θέμα πολιτισμού και εξαρτάται από τους κοινωνικούς θεσμούς των συγκεκριμένων εποχών και όχι κάποιος άχρονος κανόνας.

Κριτική της τέχνης

Υπάρχει άλλος ένας σημαντικός τομέας φιλοσοφικής διαμάχης για τις τέχνες, του οποίου το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στα διάφορα είδη γραπτών κειμένων με θέμα την τέχνη και ειδικότερα στις μεθόδους και στην αιτιολόγηση που προβάλλουν. Ένα από τα κεντρικά θέματα της διαμάχης σ' αυτό τον τομέα αφορά το κατά πόσο οι δεδηλωμένες προθέσεις ενός καλλιτέχνη παίζουν ρόλο στην κριτική αξιολόγηση του έργου τέχνης.

Θεωρία της αντι-πρόθεσης

Οι υποστηρικτές της θεωρίας της αντι-πρόθεσης υποστηρίζουν ότι οφείλουμε να λαμβάνουμε υπόψη μόνο τις προθέσεις που εμπεριέχονται στο ίδιο το έργο τέχνης. Οτιδήποτε άλλο έχει σταχυολογηθεί από ημερολόγια, συνεντεύξεις με τον καλλιτέχνη, καλλιτεχνικές διακηρύξεις και ούτω καθεξής δεν παίζει άμεσο ρόλο στην πραγμάτωση της αυθεντικής κριτικής ερμηνείας. Αυτές οι πληροφορίες αφορούν περισσότερο μια μελέτη της ψυχολογίας του καλλιτέχνη. Η ψυχολογία αποτελεί από μόνη της ενδιαφέρον θέμα και μπορεί να μας πει πολλά για τη γένεση των έργων τέχνης. Όμως η πηγή ενός έργου δεν θα πρέπει να συγχέεται με τη σημασία του. Η κριτική θα πρέπει να ασχολείται μόνο με τα εγγενή στοιχεία του έργου, αυτά δηλαδή που εμπεριέχο-

νται σ' αυτό. Οι προσωπικές δηλώσεις για το τι είχε ο καλλιτέχνης στο νου του είναι εξωγενή στοιχεία του έργου και άρα άσχετα με την αυθεντική κριτική.

Οι υποστηρικτές της θεωρίας της αντι-πρόθεσης, όπως ο κριτικός Ουίλιαμ Ουίμσατ και ο Μονρό Μπίρντςλεϊ που έγραφαν τη δεκαετία του 1940, ονομάζουν το φαινομενικό σφάλμα να βασίζεται κανείς σε εξωγενή στοιχεία Πλάνη της Πρόθεσης. Αυτή η άποψη της αντι-πρόθεσης χρησιμοποιείται για να υπερασπιστεί την προσεκτική ανάγνωση των λογοτεχνικών κειμένων και τις προσεκτικές αναλύσεις άλλων έργων τέχνης. Βασίζεται στην ιδέα ότι τα έργα τέχνης είναι κατά μία έννοια δημόσια και ότι από τη στιγμή που τα δημιούργησε, ο καλλιτέχνης δεν θα πρέπει να έχει καμιά παραπάνω εξουσία στην ερμηνεία τους από οποιονδήποτε άλλον.

Ένας παρόμοιος ισχυρισμός έγινε πιο πρόσφατα από ανθρώπους, όπως ο Ρολάν Μπαρτ [Roland Barthes] (1915-1980), που διακήρυξαν μεταφορικά το θάνατο του συγγραφέα. Αυτό που εννοούν εν μέρει είναι ότι, από τη στιγμή της δημοσιοποίησης του λογοτεχνικού κειμένου, η ερμηνεία ανήκει στον αναγνώστη. Δεν πρέπει να θεωρείται πλέον ότι ο συγγραφέας έχει προνομιακή άποψη σ' αυτό το θέμα. Μια συνέπεια αυτής της θεωρίας είναι ότι τα κείμενα θεωρούνται σημαντικότερα από τους συγγραφείς που τα παρήγαγαν, ενώ προάγεται ο ρόλος του κριτικού. Η σημασία του κειμένου διαμορφώνεται από την ερμηνεία του αναγνώστη και όχι από τις προθέσεις του συγγραφέα. Η άποψη της αντι-πρόθεσης, επομένως, ισχυρίζεται ότι οι πτυχές του έργου είναι σχετικές με την εκτίμηση του κριτικού γι' αυτό.

Κριτική της θεωρίας της αντι-πρόθεσης

Λανθασμένη άποψη για τη πρόθεση

Μία κριτική στη θέση της αντι-πρόθεσης είναι ότι βασίζεται σε

εσφαλμένη άποψη ως προς το τι είναι πρόθεση. Αντιμετωπίζει την πρόθεση σαν να αποτελεί πάντοτε ένα διανοητικό συμβάν που εκδηλώνεται αμέσως πριν κάνουμε οτιδήποτε. Πολλοί φιλόσοφοι μάλιστα πιστεύουν πως είναι χαρακτηριστικό των προθέσεων να εμπλέκονται στον τρόπο που δρούμε. Δεν είναι τόσο εύκολο να διαχωριστούν από τις ίδιες τις πράξεις. Όταν λοιπόν έχω την πρόθεση ν' ανάψω το φως, δεν σημαίνει ότι πρέπει να βιώσω ένα νοητικό συμβάν αμέσως πριν απλώσω το χέρι μου στο διακόπτη. Αυτό μπορεί να συμβεί την ίδια στιγμή που απλώνω το χέρι μου στο διακόπτη ενώ η πρόθεση είναι ενσωματωμένη στην ίδια μου την πράξη ν' απλώσω το χέρι μου.

Αυτή η κριτική στη θεωρία της αντι-πρόθεσης ωστόσο δεν είναι ιδιαίτερα εύστοχη, μιας και οι υποστηρικτές της θεωρίας της αντι-πρόθεσης δεν αποδοκιμάζουν την απλή θεμελίωση της κριτικής πάνω στις προθέσεις, αλλά μάλλον τη θεμελίωσή της σε οτιδήποτε εξωγενές ως προς το έργο τέχνης. Οι υποστηρικτές της θεωρίας ευχαρίστως δέχονται πως οι προθέσεις που εμπεριέχονται πράγματι στο έργο αφορούν άμεσα την κριτική.

Ειρωνεία

Μια άλλη πιο εύστοχη αντίρρηση στη θεωρία της αντι-πρόθεσης είναι ότι ορισμένες μορφές συγγραφικού τεχνάσματος, όπως η ειρωνεία, απαιτούν μια αξιολόγηση της πρόθεσης του συγγραφέα. Σε πολλές περιπτώσεις αυτή η πρόθεση είναι εξωγενής.

Ειρωνεία έχουμε όταν λέμε ή δείχνουμε κάτι, εννοώντας όμως το αντίθετό του. Για παράδειγμα, όταν ένας φίλος λέει «Είναι θαυμάσια μέρα», μπορεί να μην είναι προφανές αν το εννοεί κυριολεκτικά ή ειρωνικά. Ένας τρόπος να αποφασίσει κανείς θα ήταν να διευκρινίσει κάποια στοιχεία, όπως το πλαίσιο στο οποίο ειπώθηκε – μήπως, για παράδειγμα, έβρεχε καταρρακτωδώς;

Ένας άλλος τρόπος θα ήταν να δώσει προσοχή στον τόνο της φωνής με τον οποίο ειπώθηκε. Αν όμως κανένα από τα δύο αυτά

στοιχεία δεν επαρκεί για να κριθεί το θέμα, ένας ευνόητος τρόπος να το διαπιστώσει κανείς θα ήταν να ρωτήσει τον ομιλητή αν το εννοούσε ειρωνικά. Με άλλα λόγια, θα στρεφόταν σε εξωγενείς προθέσεις.

Σε ορισμένες περιπτώσεις ειρωνείας στην τέχνη, στοιχεία εξωγενή ως προς το έργο μπορεί ν' αποδειχτούν εξαιρετικά χρήσιμα για να κριθεί η σημασία του. Φαίνεται παράλογο να απορρίπτεται εντελώς αυτή η πηγή πληροφοριών σχετικά με το έργο. Ένας υποστηρικτής της αντι-πρόθεσης μάλλον θα απαντούσε σ' αυτό ότι αν η ειρωνεία δεν γίνεται άμεσα κατανοητή από μια προσεκτική ανάλυση του έργου, τότε δεν αφορά την κριτική, μιας και η κριτική ασχολείται μ' αυτό που έχει δημοσιοποιηθεί. Όταν η ειρωνεία βασίζεται στις εξωτερικές προθέσεις του καλλιτέχνη μοιάζει υπερβολικά με μυστικό κώδικα για να έχει ιδιαίτερη σημασία.

Πολύ περιορισμένη άποψη της κριτικής της τέχνης

Σύμφωνα με μια τρίτη κριτική στη θεωρία της αντι-πρόθεσης, η άποψή της για το τι είναι κριτική της τέχνης είναι πολύ περιορισμένη. Η καλή κριτική της τέχνης θα χρησιμοποιήσει όλα τα διαθέσιμα στοιχεία, εγγενή και εξωγενή του εν λόγω έργου. Ο κριτικός περιορίζεται υπερβολικά θέτοντας αυστηρούς και άκαμπτους κανόνες εκ των προτέρων σχετικά με το είδος των στοιχείων που μπορεί να χρησιμοποιήσει για να υποστηρίξει τα κριτικά του σχόλια.

Εκτέλεση, ερμηνεία, γνησιότητα

Η εκτέλεση των έργων τέχνης μπορεί να δημιουργήσει φιλοσοφικές δυσκολίες αρκετά παρόμοιες μ' αυτές που εμπεριέχονται στην άσκηση της κριτικής της τέχνης. Κάθε εκτέλεση αποτελεί

Ο Έντμουντ Χάσερλ.

και μια ερμηνεία αυτού του έργου. Ιδιαίτερες δυσκολίες παρουσιάζονται όταν το έργο τέχνης ανήκει σε πολύ παλαιότερη εποχή. Εδώ θα εξετάσω ως παράδειγμα την περίπτωση της εκτέλεσης μουσικών έργων από προηγούμενους αιώνες, παρόμοια όμως επιχειρήματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν, για παράδειγμα, και για τις ιστορικά ακριβείς παραστάσεις των έργων του Σαίξπηρ.

Ιστορική γνησιότητα στην εκτέλεση

Τα τελευταία χρόνια έχει αυξηθεί κατά πολύ ο αριθμός των συναυλιών και των ηχογραφήσεων όπου οι μουσικοί προσπαθούν να παράγουν ιστορικά γνήσιους ήχους. Αυτό συνήθως σημαίνει ότι παίζουν σε όργανα σαν αυτά που ήταν διαθέσιμα την εποχή που γράφτηκε η μουσική, αντί για τους σύγχρονους απογόνους τους. Για παράδειγμα λοιπόν, μια ορχήστρα που προσπαθεί να εκτελέσει με ιστορική γνησιότητα τα *Βραδεμβούργια Κοντσέρτα* του Μπαχ θα απέκλειε τα σύγχρονα όργανα και θα έπαιζε με όργανα σαν αυτά που υπήρχαν την εποχή του Μπαχ, με τους χαρακτηριστικούς ήχους και περιορισμούς τους. Ο διευθυντής ορχήστρας θα συμβουλευόταν όσο το δυνατόν περισσότερο την ιστορική έρευνα για να βρει το τέμπο και το στυλ της ερμηνείας που χαρακτήριζαν την εποχή του Μπαχ. Ο σκοπός μιας τέτοιας ερμηνείας θα ήταν να αναπαραχθούν με τη μεγαλύτερη δυνατή πιστότητα οι ήχοι που είχε ακούσει το πρώτο κοινό του Μπαχ:

Παρ' όλο που τέτοιες εκτελέσεις παρουσιάζουν προφανώς μεγάλο ενδιαφέρον για τον ιστορικό της μουσικής, προκαλούν αρκετά φιλοσοφικά ερωτήματα σχετικά με το κύρος των διαφόρων εκτελέσεων ενός έργου τέχνης. Χρησιμοποιώντας τη λέξη «γνησιότητα» για να περιγράψουμε αυτές τις εκτελέσεις, υπονοούμε ότι κατά κάποιο τρόπο οι σύγχρονες εκτελέσεις δεν είναι γνήσιες. Υποδηλώνεται ότι υπάρχει κάτι σημαντικά καλύτερο σε μια «γνήσια» εκτέλεση. Αυτό γεννά το ερώτημα αν οι μουσικές εκτελέσεις πρέπει να στοχεύουν σ' αυτό το είδος ιστορικής γνησιό-

τητας. Η άποψη ότι θα έπρεπε να το κάνουν συναντά πολλές αντιρρήσεις.

Κριτική της ιστορικής γνησιότητας στην εκτέλεση

Η φαντασίωση του ταξιδιού στο χρόνο

Μια κριτική στο κίνημα της γνήσιας εκτέλεσης είναι ότι μια ιστορικά γνήσια εκτέλεση δεν μπορεί ποτέ να επιτευχθεί. Το κίνητρό της είναι μια αφελής προσπάθεια να ακούσει κανείς τους ήχους που θα πρέπει να άκουγε ο συνθέτης. Αυτό όμως που ξεχνά ο «γνήσιος» εκτελεστής είναι ότι, αν και μπορούμε να αναπαράγουμε τα όργανα μιας περασμένης εποχής, δεν μπορούμε ποτέ να εξαλείψουμε εντελώς τη μουσική που έχει γραφτεί και παιχτεί από εκείνη την εποχή ως τώρα. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε ποτέ ν' ακούσουμε τη μουσική με αφτιά που ανταποκρίνονται στην ιστορική γνησιότητα. Όταν ακούμε σήμερα Μπαχ, γνωρίζουμε τις σημαντικές εξελίξεις της μουσικής από την εποχή τη δική του μέχρι τις μέρες μας και είμαστε εξοικειωμένοι με τους ήχους των σύγχρονων οργάνων που παίζονται με σύγχρονες τεχνικές. Έχουμε ακούσει ατονική μουσική και γνωρίζουμε τον ήχο του σύγχρονου πιάνου καλύτερα από τον ήχο του αρπικόρδου. Κατά συνέπεια, η μουσική του Μπαχ έχει σήμερα εντελώς διαφορετική σημασία για το σύγχρονο ακροατή απ' αυτή που είχε για το αρχικό κοινό του.

Απλοϊκή άποψη για τη μουσική εκτέλεση

Μια δεύτερη κριτική αυτής της προσπάθειας για ιστορικά γνήσιες εκτελέσεις είναι ότι φανερώνει μια απλοϊκή άποψη για την εκτέλεση του μουσικού έργου.

Η κρίση για το αν μια συγκεκριμένη εκτέλεση είναι καλή ή

όχι καταλήγει να εξαρτάται αποκλειστικά από τις ιστορικές και όχι από τις συναφείς καλλιτεχνικές αναζητήσεις. Περιορίζει σοβαρά τις δυνατότητες του εκτελεστή για μια δημιουργική ερμηνεία της παρτιτούρας. Δημιουργεί ένα μουσείο μουσικών εκτελέσεων, αντί να παρέχει στους εκτελεστές της κάθε νέας γενιάς τη δυνατότητα μιας καινούριας και επαναστατικής ερμηνείας του έργου του συνθέτη, μιας ερμηνείας που λαμβάνει υπόψη τόσο την ιστορία της μουσικής όσο και την ιστορία της ερμηνείας του συγκεκριμένου κομματιού.

Οι ιστορικές ερμηνείες μπορεί να μην αποδώσουν το πνεύμα

Το υπερβολικό ενδιαφέρον για ιστορική ακρίβεια μπορεί συχνά να περισπάσει την προσοχή από την ερμηνεία ενός μουσικού κομματιού.

Ένας εκτελεστής που ενδιαφέρεται κατά κύριο λόγο για την ιστορία μπορεί εύκολα να αποτύχει να αποδώσει σωστά το έργο του συνθέτη. Πολλά μπορεί να ειπωθούν για μια ευαίσθητη ερμηνεία που στόχο έχει να συλλάβει το πνεύμα του έργου του συνθέτη αντί να αναπαράγει τους αρχικούς ήχους. Πρόκειται για ένα διαφορετικό είδος γνησιότητας. Είναι μια γνησιότητα της ερμηνείας κι εδώ η χρήση της λέξης «γνησιότητα» σημαίνει κάτι σαν «καλλιτεχνική ειλικρίνεια» και όχι τόσο την απλή ιστορική ακρίβεια.

Πλαστογραφία και καλλιτεχνική αξία

Άλλο ένα ερώτημα σχετικό με τη γνησιότητα το οποίο προκαλεί φιλοσοφικά ερωτήματα είναι το αν ένας αυθεντικός πίνακας έχει μεγαλύτερη καλλιτεχνική αξία από μια τέλεια πλαστογραφία.

Εδώ θα εξετάσω μόνο τις πλαστογραφίες των πινάκων ζωγραφικής, όμως κάθε είδος καλλιτεχνήματος που έχει υλική υπό-

σταση μπορεί να πλαστογραφηθεί. Για παράδειγμα, ένα γλυπτό, μια εκτύπωση, μια φωτογραφία και ούτω καθεξής. Τα αντίγραφα μυθιστορημάτων, ποιημάτων και συμφωνιών δεν θεωρούνται πλαστογραφήσεις. Μπορεί όμως να πλαστογραφηθούν τα πρωτότυπα χειρόγραφα, ενώ απομιμήσεις στο ύφος κάποιου συγκεκριμένου συγγραφέα ή συνθέτη μπορεί να περάσουν ως αυθεντικά έργα.

Κατ' αρχάς, είναι σημαντικό να γίνει διαχωρισμός ανάμεσα στους διάφορους τύπους πλαστογραφίας. Οι δύο βασικοί τύποι είναι το τέλειο αντίγραφο και η ζωγραφική που μιμείται το στυλ ενός διάσημου καλλιτέχνη. Ένα ακριβές αντίγραφο της *Μόνα Λίζα* θα ήταν πλαστογραφία του πρώτου τύπου. Οι πίνακες του πλαστογράφου Βαν Μέγκερεν στο στυλ του Βερμέρ, οι οποίοι μάλιστα ξεγέλασαν τους περισσότερους ειδικούς, αποτελούν παράδειγμα του δεύτερου τύπου. Δεν υπήρχε πρωτότυπο το οποίο να αντιγράψουν.

Είναι προφανές ότι μόνο το πραγματικό χειρόγραφο ενός θεατρικού έργου, ενός μυθιστορήματος ή ενός ποιήματος θα μπορούσε να πλαστογραφηθεί με την πρώτη έννοια του όρου. Θα μπορούσαν όμως να γίνουν πλαστογραφήσεις του δεύτερου τύπου, για έργα του Σαίξπηρ, λόγου χάριν, από κάποιον που μιμείται επιδέξια το στυλ του συγγραφέα.

Θα έπρεπε άραγε να αντιμετωπίζονται οι πλαστογραφήσεις ως σημαντικά έργα τέχνης από μόνα τους; Αν ο πλαστογράφος είναι ικανός να παράγει ένα έργο που πείθει τους ειδικούς ότι είναι προϊόν του αυθεντικού καλλιτέχνη, τότε ο πλαστογράφος είναι σίγουρα το ίδιο ταλαντούχος με τον αυθεντικό καλλιτέχνη και θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται σαν ισάξιος του. Αυτή η θέση έχει τόσο υποστηρικτές όσο και πολέμιους.

Τιμή, σνομπισμός, κειμήλιο

Ίσως να είναι μόνον οι οικονομικές ανησυχίες του καλλιτεχνικού κόσμου, η εμμονή για το πόσο αξίζει ένας πίνακας, που κάνει

τους ανθρώπους να εκτιμούν το αυθεντικό περισσότερο από το καλό αντίγραφο. Αν υπάρχει μόνον ένα κομμάτι από τον κάθε πίνακα, τότε οι δημοπράτες μπορεί να πουλήσουν τον κάθε πίνακα πάρα πολύ ακριβά, ως μοναδικό αντικείμενο. Αυτό λέγεται μερικές φορές «Φαινόμενο Σόθμπι» από το διάσημο οίκο πλειστηριασμών. Αν υπάρχουν πολλά αντίτυπα του ίδιου πίνακα, τότε η τιμή του κάθε αντίγραφου είναι πιθανόν να πέσει, ιδιαίτερα αν το πρωτότυπο δεν θεωρείται πιο αξιόλογο από τα αντίγραφα. Αυτό στην ουσία βάζει τους πίνακες στην ίδια κατηγορία με τις εκτυπώσεις.

Η διαφορετικά, μπορεί να μην είναι μόνον η οικονομική πλευρά του καλλιτεχνικού κόσμου, αλλά και ο σνομπισμός των συλλεκτών τέχνης που δίνει έμφαση στους αυθεντικούς πίνακες σε σχέση με τα αντίγραφα. Οι συλλέκτες απολαμβάνουν ιδιαίτερα την ιδιοκτησία ενός μοναδικού αντικειμένου. Γι' αυτούς ίσως είναι σημαντικότερο να έχουν στην κατοχή τους ένα αυθεντικό σκίτσο του Κόνσταμπλ από ένα τέλειο αντίγραφο του μόνο και μόνο από σνομπισμό και όχι τόσο εξαιτίας της καλλιτεχνικής αξίας του.

Άλλο ένα κίνητρο για την κατοχή αυθεντικών έργων αφορά τη γοητεία τους ως κειμήλια. Τα κειμήλια συναρπάζουν εξαιτίας της ιστορίας τους. Ένα κομμάτι Τιμιου Ξύλου μπορεί να ασκεί μια ιδιαίτερη γοητεία σε σύγκριση με άλλα αδιάφορα κομματάκια ξύλου, απλώς και μόνον επειδή πιστεύεται ότι ήρθε σε άμεση επαφή με τη σάρκα του Χριστού. Κατ' αναλογία, ένας αυθεντικός πίνακας του Βαν Γκογκ μπορεί να εκτιμάται τόσο πολύ επειδή ήταν ένα αντικείμενο που ο μεγάλος ζωγράφος άγγιξε, που του αφιέρωσε την προσοχή του, που περιέχει το μόχθο της τέχνης του και ούτω καθεξής.

Η τιμή, ο σνομπισμός και η αξία ως κειμήλιο δεν έχουν και μεγάλη σχέση με την καλλιτεχνική αξία.

Το πρώτο αφορά τη σπανιότητα, τις διακυμάνσεις στα γούστα των συλλεκτών και τους χειρισμούς των εμπόρων τέχνης.

Το δεύτερο είναι θέμα κοινωνικού ανταγωνισμού.

Το τρίτο έχει να κάνει με την ψυχολογία και αφορά τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουμε τα αντικείμενα.

Αν αυτοί οι τρεις παράγοντες επεξηγούν τα αίτια για την ευρέως διαδεδομένη προτίμηση για τα αυθεντικά έργα τέχνης σε σχέση με τις καλές απομιμήσεις, τότε ίσως οι καλές απομιμήσεις να είναι πράγματι το ίδιο σημαντικές σε *καλλιτεχνικό επίπεδο* όσο και τα πρωτότυπα. Υπάρχουν ωστόσο ισχυρά επιχειρήματα εναντίον αυτής της άποψης.

Τέλειες απομιμήσεις

Ένας λόγος για να προτιμούμε τα πρωτότυπα από τις απομιμήσεις είναι ότι δεν μπορούμε ποτέ να είμαστε σίγουροι ότι μια απομίμηση είναι όντως τέλεια. Απλώς και μόνο επειδή μια απομίμηση ενός πίνακα του Βαν Γκογκ είναι τόσο καλή ώστε να ξεγελάσει τους ειδικούς του σήμερα, δε σημαίνει ότι θα ξεγελάσει και τους μελλοντικούς ειδικούς.

Αν μπορούν οι διαφορές να γίνουν ορατές αργότερα, τότε δεν μπορούμε ποτέ να είμαστε σίγουροι ότι μια απομίμηση είναι τέλεια. Άρα, ακόμα και αν πιστεύουμε πως μια τέλεια απομίμηση θα είχε την ίδια καλλιτεχνική αξία με το πρωτότυπο, στην περίπτωση μιας πραγματικής απομίμησης δεν θα μπορούμε ποτέ να είμαστε σίγουροι ότι η απομίμηση αποτελεί όντως ακριβές αντίγραφο.

Αξίζει ν' αντιτάξουμε σ' αυτή την άποψη το ότι οι διαφορές ανάμεσα στην απομίμηση και στο πρωτότυπο που είναι πιθανόν να παρουσιαστούν είναι συνήθως ελάχιστες. Είναι αβάσιμο να υποθέσουμε ότι πολύ συχνά θα είναι τέτοιου είδους ώστε να αλλάξουν ουσιαστικά τις απόψεις μας για την καλλιτεχνική αξία του πίνακα.

Έργα τέχνης εναντίον καλλιτεχνών

Ακόμα κι αν κάποιος κατάφερνε να δημιουργήσει έναν πίνακα που θα ήταν πανομοιότυπος μ' έναν πίνακα, ας πούμε, του Σεζάν αυτό σαν επίτευγμα διαφέρει πολύ από το επίτευγμα του ίδιου του Σεζάν. Αυτό που εν μέρει εκτιμούμε στο επίτευγμα του Σεζάν δεν είναι απλώς η δημιουργία ενός μεμονωμένου, όμορφου πίνακα, αλλά μάλλον ο τρόπος με τον οποίο καθιέρωσε ένα πρωτότυπο στυλ και δημιούργησε μια ολόκληρη σειρά από πίνακες. Η πρωτοτυπία του αποτελεί μέρος του επιτεύγματός του, όπως επίσης και ο τρόπος με τον οποίο οι διαφορετικοί πίνακες που δημιούργησε κατά τη διάρκεια της ζωής του συνεισφέρουν στο να κατανοήσουμε κάθε μεμονωμένο έργο που παρήγαγε. Μπορούμε να εκτιμήσουμε απόλυτα το καλλιτεχνικό του επίτευγμα μόνο τοποθετώντας τον κάθε πίνακα μέσα στο πλαίσιο ολόκληρης της παραγωγής του.

Τώρα, ενώ ένας πλαστογράφος μπορεί να έχει το μηχανιστικό ταλέντο ως ζωγράφος που είχε και ο Σεζάν, το επίτευγμα του Σεζάν δεν περιορίζεται στο ταλέντο του ως τεχνίτη. Ο πλαστογράφος που αντιγράφει χωρίς πρωτοτυπία δεν μπορεί ποτέ να ευελπιστεί ότι θα γίνει μεγάλος ζωγράφος, γιατί ο πλαστογράφος δεν μπορεί να παρουσιάσει πρωτοτυπία με τον τρόπο που ήταν πρωτότυπος ο Σεζάν.

Στην περίπτωση που ο πλαστογράφος παράγει έργα στο στυλ του Σεζάν (πλαστογραφίες του δεύτερου τύπου), αντί για πραγματικά αντίγραφα υπαρκτών πινάκων, μπορεί να υπάρχουν σοβαρότεροι λόγοι για να συγκριθεί η καλλιτεχνική αξία των απομιμήσεων με την αξία των πινάκων του Σεζάν. Ακόμα και σ' αυτή την περίπτωση όμως, ο πλαστογράφος θα αντέγραφε ένα στυλ αντί να το δημιουργήσει. Κι εμείς έχουμε την τάση να εκτιμούμε τη δημιουργικότητα του αυθεντικού καλλιτέχνη περισσότερο από τις ικανότητες του αντιγραφέα. Η δημιουργικότητα είναι σημαντική πλευρά της καλλιτεχνικής αξίας.

Αυτό αποδεικνύει βεβαίως ότι δεν θα πρέπει να θεωρούμε

τον πλαστογράφο ισάξιο με τον πρωτότυπο καλλιτέχνη απλώς και μόνον επειδή είναι ικανός να παράγει μια πειστική απομίμηση. Και σ' αυτή την περίπτωση όμως, όταν έχουμε το αντίγραφο ενός αυθεντικού πίνακα, μπορούμε και πάλι να εκτιμήσουμε την καλλιτεχνική αξία του Σεζάν βλέποντας το αντίγραφο. Αυτό το επιχείρημα λοιπόν δεν αντιτάσσεται στην καλλιτεχνική αξία των απομιμήσεων, αλλά στα καλλιτεχνικά προσόντα των πλαστογράφων. Το αντίγραφο θα μας επέτρεπε να διαπιστώσουμε την ιδιοφυΐα του Σεζάν, όχι του πλαστογράφου.

Το ηθικό επιχείρημα

Το πραγματικό πρόβλημα με τις πλαστογραφίες είναι ότι από τη φύση τους περιλαμβάνουν μια προσπάθεια να παραπλανήσουν το κοινό ως προς την πηγή τους. Μια πλαστογραφία δεν θα ήταν πλαστογραφία χωρίς την πρόθεση να παραπλανήσει. Θα ήταν αντίγραφο ή ζωγραφικό πείραμα στο στυλ κάποιου άλλου καλλιτέχνη. Ο λόγος που οι πλαστογραφίες είναι κατώτερες των αυθεντικών έργων είναι εν μέρει το στοιχείο της παραπλάνησης που εμπεριέχουν, που ισοδυναμεί με ψέμα. Ίσως υπάρχουν σοβαροί λόγοι να διατηρήσουμε κάποια ηθικά ζητήματα ξεχωριστά από τα καλλιτεχνικά. Ακόμα κι αν μια λαμπρή πλαστογραφία εμπεριέχει την παραπλάνηση, δεν παύει εντούτοις να είναι εντυπωσιακή ως έργο τέχνης.

Συμπέρασμα

Σ' αυτό το κεφάλαιο ασχοληθήκαμε με μια ποικιλία φιλοσοφικών ερωτημάτων για την τέχνη και την κριτική της τέχνης που εκτείνονται από ερωτήματα σχετικά με τον ορισμό του τι είναι η τέχνη μέχρι ερωτήματα σχετικά με το αισθητικό κύρος της πλαστογραφίας. Πολλά απ' αυτά που λέγονται για την τέχνη από καλ-

λιτέχνες, κριτικούς και φιλότεχνους διακατέχονται από μια σύγχυση κι έναν παραλογισμό. Η χρήση της φιλοσοφικής σχολαστικότητας και η επιμονή στην καθαρότητα των επιχειρημάτων μόνο να βελτιώσει τα πράγματα μπορεί. Όπως και σε όλους τους τομείς της φιλοσοφίας, τίποτα δεν εγγυάται πως τα ξεκάθαρα επιχειρήματα θα προσφέρουν πειστικές απαντήσεις σε δύσκολα ερωτήματα, αυξάνονται όμως οι πιθανότητες να συμβεί αυτό.

Άλλα αναγνώσματα

- *Aesthetics: An Introduction to the Philosophy of Art* της Anne Sheppard (Oxford: Oxford University Press, 1987). Πρόκειται για μια πολύ χρήσιμη γενική εισαγωγή σ' αυτό τον τομέα.
- Το *Philosophical Aesthetics: An Introduction*, που επιμελήθηκε ο Oswald Hanfling (Oxford: Blackwell, 1992), καλύπτει πολλά από τα θέματα αυτού του κεφαλαίου με περισσότερες λεπτομέρειες.
- *Arguing About Art* σε επιμέλεια Alex Neill και Aaron Ridley (New York: McGraw-Hill, 1995). Μια καλή συλλογή άρθρων πάνω σε σύγχρονα θέματα της φιλοσοφίας της τέχνης.
- *Literary Theory: An Introduction* του Terry Eagleton (Oxford: Blackwell, 1983). Μια ενδιαφέρουσα επισκόπηση των περισσότερων εξελίξεων στη φιλοσοφία της λογοτεχνίας, παρ' όλο που δίνει έμφαση κυρίως στις ευρωπαϊκές θεωρίες παρά στην αγγλο-αμερικανική παράδοση πάνω στο θέμα.
- Στο θέμα της γνησιότητας της μουσικής παλαιότερων εποχών το *Authenticity and Early Music* (Oxford: Oxford University Press, 1988) που επιμελήθηκε ο Nicholas Kenyon είναι πολύ καλό.
- *The Forger's Art* του Denis Dutton (Berkeley: Cal.: University of California Press, 1983). Είναι μια συναρπαστική συλλογή άρθρων για το κύρος της πλαστογραφίας.

